

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Збірник матеріалів XI та XII Всеукраїнських
студентських археологічних конференцій

Електронне видання

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 902/904(477)(063)
ББК 63.4(4Укр)я 43
А87

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
(протокол №10 від 22 листопада 2023 р.)

Рецензенти:

- Могилов О. Д.** старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.
Строцький Б. С. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Редакційна колегія:

- Копилов С. А.** ректор К-ПНУ ім. І. Огієнка, доктор історичних наук, професор. (голова).
Дубінський В. А. перший проректор К-ПНУ ім. І. Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова).
Глушковецький А. Л. декан історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова).
Федьков О. М. завідувач кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін К-ПНУ ім. І. Огієнка, доктор історичних наук, професор.
Комарницький О. Б. доктор історичних наук, професор кафедри історії України К-ПНУ ім. І. Огієнка.
Баженов О. Л. кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін К-ПНУ ім. І. Огієнка (відп. секретар).
Семенчук С. О. кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної підготовки та туризму Хмельницького економічного університету.
Гуцал В. А. кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін К-ПНУ ім. І. Огієнка (відп. редактор).
Ільків М. В. кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії, член правління ВГО «Спілка археологів України», директор Чернівецької філії ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України».
Левінзон Є. Ю. старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного наукового музею-заповідника.
Злотін Ю. О. магістрант I курсу історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка (технічний редактор).

А87 **Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : Збірник матеріалів XI та XII Всеукраїнських студентських археологічних конференцій.** Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. 207 с.

Електронна версія посібника доступна за покликанням:
URL: https://kaf-asipd.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/03/zbirka_fv.pdf

Збірник містить доповіді і повідомлення учасників XI та XII Всеукраїнських студентських археологічних конференцій, які відбулися у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Розрахований на науковців, студентів, краєзнавців та освітян.

© Колектив авторів, 2024

ЗМІСТ
ХІ КОНФЕРЕНЦІЯ
РОЗДІЛ І.
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

<i>Лисак В. М.</i> Дослідження пам'яток празько-корчацької культури в Україні у XXI ст.	7
<i>П'явчук Х. О.</i> Об'єкти археології м. Хмельницький	11
<i>Кулеш Г. С.</i> Дослідження пам'яток раннього палеоліту в Україні на початку XXI ст.	16
<i>Свідницька В. В., Павлинський Ю. В.</i> Структура Троянових валів ...	20

РОЗДІЛ II.
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ
ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ

<i>Данильчук Н. О.</i> Технологія гончарного виготовлення посуду в племен Трипільської культури	25
<i>Захаренко А. В.</i> Деякі знахідки зброї Трипільського часу на території Хмельницької області	30
<i>Злотін Ю. О.</i> Еволюція серпоподібних знарядь на території України у ранньослов'янський час	34
<i>Колтакова В. В.</i> Немирівське городище: скіфи на Вінниччині ...	40
<i>Конончук А. В.</i> Особливості керамічних комплексів доби неоліту на території України	45
<i>Година Н. В.</i> Досліджені черняхівські керамічні комплекси Теофіпольщини	48
<i>Якимчук Т. В.</i> Римський скляний посуд із могильників черняхівської культури Правобережжя України	52

РОЗДІЛ III

ДАВНЬОРУСЬКА ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ	
<i>Зарицька А. Ю.</i> Дослідження Бакотського скельно-печерного монастиря (поховання та некрополі)	60
<i>Козярський М. Ю.</i> Дослідження давньоруського культурного шару з розкопок Вірменського бастиону	65
<i>Лисецька Ю. І., Фолькін О. В.</i> Археологічні дослідження Муравицького городища Рівненської області	72
<i>Мізинчук М. Є.</i> Кінська зброя Сарматів за археологічними знахідками	75

Павлинський Ю. В. Археологічні дослідження літописного Кудина та городища-супутника в с. Суслівці	77
Сивук С. О. Захисний обладунок давньоруських дружинників за матеріалами археології	85
Токарчук О. О. Подільський полугрошник або монета Костянтина	90
Фолькін О. В. Археологічні дослідження на теренах князівства Феодоро	94

ХІІ КОНФЕРЕНЦІЯ

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Берлін Д. Є., Коляда І. А. Аматорська археологія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: діяльність Турвонта Венедиктовича Кибальчича	101
Блаженко А. С. Статеві-вікова структура скіфського суспільства Дніпровського Надпоріжжя за даними поховального обряду	104
Ліщина К. Ю. Наскельне мистецтво у світі нових технологій ...	111
Петрук А. М. Поховальний обряд у прасько-корчацькій культурі	115
Свідницька В. В. Походження Троянових валів та формування їх назви	119
Сивук С. О. Проблема реконструкції наукового портрету Ігоря Герети як археолога (за матеріалами усно-історичних джерел)	125

РОЗДІЛ ІІ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ

Данильчук Н. О. Типи та форми кухонного посуду середнього етапу племен трипільської культури	132
Діденко С. О. Скіфські пам'ятки посульської групи на території Сумщини.....	136
Лисецька Ю. І. Виготовлення кераміки слов'янськими племенами на території сучасної України	142
Мітакі Т. В. Парні та колективні поховання палеоліту-мезоліту, як джерело вивчення міжстатевих стосунків мисливців-збирачів. ...	145

Павлинський Ю. В., Свідницька В. В. Пам'ятки трипільської культури на території Летитівщини	151
Репінський Т. П. Біогосподарський аспект Северинівського городища скіфського часу на Вінничині (VII – середина VI ст. до н. е.)	156
Поворозник М. О., Берянич І. О. Зооморфна посудина з головою бика трипільської культури	160
Берянич І. О. Римські монети на території Волині	163
Якимчук Т. В. Скляний посуд як складова поховального інвентаря носіїв культури пізньоримського часу Правобережжя України	167

РОЗДІЛ III

ДАВНЬОРУСЬКА ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Басюк А. М. Салтівські могильники верхньої течії Сіверського Дінця як джерело для визначення релігійних вірувань	174
Грига С. В. Фрагмент керамічної пляшки з міста Кам'янця-Подільського	178
Кагарлицький О. І. Дослідження давньоруських поселень та їх значення для розуміння історії Київської Русі	182
Карпенко А. А. Дослідження будови давньоруських гончарних горнів для випалювання кераміки	187
Романюк А. В., Клімчук Ю. А. Княгининське городище XII–XIII ст. в околицях Кам'янця-Подільського: історія та сучасність	191
Токарчук О. О. Смотрицький замок в системі оборони Поділля ...	195
Ченцов Я. М. Археологічні пам'ятки золотоординського часу степової зони Правобережної України	198
Якубовська О. Д. Болохівські городища на Хмельничині	203

МАТЕРІАЛИ ХІ КОНФЕРЕНЦІЇ

РОЗДІЛ І ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Лисак М. В.
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ В XXI ст.

У статті подається сучасний стан та результати археологічних досліджень празько-корчацької культури на території України впродовж XXI ст.

Ключові слова: Житомирщина, с. Комарів, с. Зимне, с. Хрінники, напівземлянка, ліпна кераміка.

Група пам'яток празько-корчацького типу на території України вперше була виявлена в результаті археологічних досліджень поблизу с. Корчак, які проводив у 1920-х р. С. Гамченко. Впродовж XX ст. було визначено їх хронологію, ареал поширення, ключові характеристики. Так, встановлено спорідненість пам'яток корчацького типу з празькими і виділено в одну археологічну культуру, яка існувала впродовж V–VII ст. на території від басейну Прип'яті на півночі та Дніпра на сході до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході.

Археологічні дослідження корчацької культури у XXI ст. також не втрачають своєї актуальності, а доповнюють матеріальний комплекс новими знахідками, сприяють збереженню археологічних пам'яток в Україні та слугують цінним джерелом у вивченні ранньослов'янського періоду.

Найбільше археологічних досліджень празько-корчацької культури за минуле століття провели на території Житомирської області. За перше десятиліття XXI ст. дослідження у вигляді розвідок проводила Обласна інспекція з охорони культурної спадщини. Підйомний матеріал був переданий на зберігання до фондів Житомирського обласного краєзнавчого музею. Загалом дослідили 20 пам'яток другої половини I тис. У 2006 р. матеріали празько-корчацької культури, зафіксовані у межах 13 пунктів: Старосільці I, III, Бобрівка I, II, Ковганівка I, Іванків VII, VIII, Черняхів I, Нивна I, Баранівка I, Чорна річка I, II, Малин I. Під час розвідок та робіт у 2008 р. знахідки празько-корчацької культури V–VII ст. н. е. виявлені на території багаточислової пам'ятки Прутівка IV Романівського району [9, с. 232–233].

У 2014 р. впродовж серпня-листопада Східно-Волинська експедиція ІА НАН України продовжувала проведення розвідок за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській

області». Польові експедиційні дослідження здійснювалися на виконання договору з Обласною редакцією з підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури». Зокрема, спеціальна увага була приділена розвідкам з метою оцінки стану збереженості пам'яток культури в околицях с. Корчак, Перлівка та Тетерівка, які досліджувала у 50–70-х р. І. Русанова. За результатами розвідки встановили факт неконтрольованої забудови прирічкових зон, що руйнує комплекс пам'яток корчацького типу [6, с. 36, 38].

На території Чернівецької області пам'ятку празько-корчацького типу виявлено біля с. Комарів. У 2012 р. зусиллями відділу археології ранніх слов'ян та НДЦ «РАС» ІА НАН України було відновлено дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки, які призупинилися у 1970-х р. З 2013 р. проєкт стає міжнародним завдяки участі німецьких науковців із Вільного університету Берліну. Унікальність цієї пам'ятки полягає у приналежності до потужного виробничого центру склоробства, а також відзначається її перехідним станом між черняхівською та празько-корчацькою культурами. У житловій споруді з типовими рисами корчацького типу (прямокутна напівземлянка з піччю-кам'янкою) виявлено значний відсоток черняхівських речей [7, с. 54].

У м. Києві горизонт празько-корчацької культури виявлено в 2016 р. під час охоронних розкопок Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України біля підніжжя гори Юрковиці, за адресою вул. Кирилівська, 37. Знахідки ранньослов'янського ліпного посуду стали несподіванкою для дослідників. Шар, який їх містив, перекивався стерильним шаром і його потужність становить 15 см. Він знаходився в контурах напівземлянки та невеликої ями, що являла собою глинобитно-кам'яну піч. Серед кераміки виявлено типові празько-корчацькі горщики з високо поставленим вираженим плечиком, що різко переходить до шийки. Можливо, виявлене у 2016 р. поселення входило до складу «гнізда» пам'яток празької культури, котрі розміщувались вздовж правих приток Дніпра [3, с. 59–60].

На території Волинської області пам'ятку празько-корчацької культури виявлено в 2012 р. на багатошаровому поселенні с. Зимне Володимир-Волинського району. Поселення розміщене на південному краю великого мису першої надзаплавної тераси правого берега с. Луга, на ділянці, виділеній під забудову по вул. Польовій, за один км від Зимівського городища VII–VIII ст. У культурному шарі товщиною 70–80 см виявлено житлову споруду корчацького типу з піччю та типовими крупними уламками корчацької кераміки [2, с. 185–186].

Археологічні дослідження празько-корчацької культури на Рівненщині найповніше представлені на багат шаровому поселенні с. Хрінники Демидівського району Рівненської області, які проводяться щороку Волинською археологічною експедицією ІА НАН України, починаючи від 993 р. У 2012 р. під час досліджень вдалося встановити культурну приналежність за наявним керамічним матеріалом. Більшість ліпних горщиків (з чітким переходом від плічок до шийки та слабо відігнутими вінцями, зі значно відігнутими вінцями, з високою циліндричною шийкою та високими опуклими плічками) відносяться до періоду пізньої корчацької культури [5, с. 55].

У 2014 р. Волинська рятівна археологічна експедиція ІА НАНУ продовжила дослідження (22 сезон) пам'яток області. Внаслідок робіт, що проводилися в урочищі Шанків Яр в межах розкопу № 23 досліджено житло-напівземлянку празько-корчацького типу, яке відноситься до середнього етапу розвитку культури та датується VI ст. Споруда квадратна у плані, розмірами 2,3×2,6 м, наявні залишки випалених глиняних вальків, що свідчить про можливість розташування тут вогнища, а також залишки керамічного посуду, представленого горщиками дзбанкоподібної форми зі слабо відігнутими назовні та заокругленими простими вінцями [4, с. 202].

В 2019 р. проводилися розкопки на багат шаровому поселенні у м. Рівне на східному березі Басівкутського водосховища, де дослідниками виявлено житло, господарську споруду та керамічний матеріал. Археологічні розвідки у вказаному районі проводилися у 2006 р. Тоді співробітниками Рівненської філії державного підприємства Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України були виявлені уламки глиняних горщиків празько-корчацької культури.

Особливе значення цього дослідження полягає у тому, що це перше ранньослов'янське житло виявлене на території міста, а також має значення для початку збільшення кількості досліджень корчацької культури в області. Адже як раніше згадувалося пам'ятки даної культури досліджувалися в попередні роки лише на поселенні с. Хрінники. В результаті досліджень було виявлено житло-напівземлянку розмірами 3,5×3,5 м, чотирикутну в плані зі стовповими ямами. У північному куті житла розташовувалася зруйнована піч-кам'янка. Керамічний комплекс представлений в основному горщиками конічної форми з слабо вираженими плічками та вінцем та, поверхня шорстка з додаванням шамоту і жорстви, також посудини з вузьким дном і нешироким горлом, посудини з широ-

ким горлом. Кераміка датується другою половиною V – серединою VI ст. [1, с. 122, 124–125].

Варто зазначити, що поява знахідок празько-корчацької культури у незначній кількості має місце у багатьох археологічних пам'ятках України. До прикладу, під час археологічної розвідки в околицях с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 2019 р. поряд з речами трипільської культури і раннього залізного віку виявлено знахідки, які відносять до празько-корчацького періоду. Зокрема, серед них фрагмент вінця ліпного горщика світло-коричневого кольору, стінки посудини жовтого кольору та ручки [8, с. 97].

Таким чином, дослідження пам'яток празько-корчацької культури активно продовжується, вони становлять важливу частину вивчення багатозарових поселень і сприяють збереженню раніше виявлених пам'яток.

Список використаних джерел та літератури:

1. Войтюк О., Прищеп Б. Дослідження поселення празько-корчацької культури у місті Рівному. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2021. Вип. 3 (40). С. 122–130.

2. Златогорський О., Панишко С. Дослідження багатозарового поселення у с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області. *Археологічні дослідження в Україні 2011.* Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 185–186.

3. Івакін Г., Баранов В., Івакін В., Оленич А. Нові матеріали ранньослов'янського часу з території Києвоподолу: попереднє повідомлення. *In Sclavenia terra*, Київ, 2016. Вип. 1. С. 58–63.

4. Козак Д., Баюк В. Дослідження на Хрінницькому водоймищі (ур. Шанків Яр). *Археологічні дослідження в Україні 2014.* Київ : «Стародавній Світ», 2015. С. 202–203.

5. Козак Д., Прищеп Б. Ранньослов'янське поселення поблизу с. Хрін-ники Рівненської області. *Археологія.* 2012. № 3. С. 52–64.

6. Павленко С., Томашевський А. Розвідки на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2014.* Київ : «Стародавній Світ», 2015. С. 36–38.

7. Петраускас О. Коваль О. Житло з ранньослов'янськими елементами на черняхівському поселенні біля Комарова. *In Sclavenia terra.* Київ, 2016, Вип. 1. С. 41–57.

8. Старенький І., Болтанюк П. Археологічна розвідка в околицях села Баговиця Кам'янець-Подільського району у 2019 році (ур. Нова Ферма). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ : Глухів, 2020. Вип. 13. С. 95–103.

9. Тарабукін О., Ігруніна С. Обласна інспекція з охорони культурної спадщини в археологічному вивченні території Східної Волині-Жито-

мирщини (2001–2009 рр.). *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2017. Вип. 4 (25). С. 230–239.

П'явчук Х. О.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЇ м. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

У статті висвітлюються археологічні дослідження та об'єкти які є історичною спадщиною міста Хмельницький на основі наявних джерел.

Ключові слова: курган, трипільська культура, поселення, скіфський час.

Археологічні пам'ятки свідчать, що територія, на якій розташований місто Хмельницький, була заселена ще з давніх часів. Адже на околицях міста виявлено поселення трипільської культури (IV–III тис. до н. е.). Перші жителі оселилися на східному березі річки Платої, де вона зливається з Південним Бугом Оточене з півночі Південним Бугом, з заходу – Платоєю, зі сходу й півдня – непрохідним болотом, на цьому захищеному природою острові існувало поселення [1, с. 65].

У останній чверті XIX ст. маємо перші описи старожитностей Поділля відомих дослідників М. Симашкевича, В. Гульдмана, Ю. Сіцинського [2].

Досить плідною для археологічної науки краю та міста Хмельницький є результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції 1997 р. за участю С. Демидка [3, с. 3]. Під час експедиції обстежено курган між селами Лезневе та м. Проскурів про який згадує Ю. Сіцинський у 1901 р. [4]. На даний час висота насипу складає до 2 м, діаметр близько 20 м. Розташований на вододільній частині плато над схилом лівого берега річки Південний Буг (просп. Миру, 102) поверхня якого задернована [5 с. 197–354, с. 217].

Курган у 2006 р. обстежив І. Михальчишин який у звіті фіксує розміри 40–25 м в діаметрі і 2 м висотою (рис. 1). Насип розтягнутий у східному напрямку, очевидно, під час будівництва навколишніх житлових будинків. На думку І. Михальчишина, розміри та розташування у високій точці навколишньої місцевості дають підставу віднести його до II–I тис. до н. е. Поверхня насипу задернована, на вершині місцеві активісти з ініціативи редактора місцевої газети «Проскурів» Б. Теленька встановили дерев'яний хрест на заглибленому у насип залізобетонному фундаменті [8, с. 6].

Рис. 1. Курган, м. Хмельницький, проспект Миру, 102.
Вид з півдня. 2016 р.

Ще два кургани розташовані на вододільній частині плато між р. Південний Буг та його правою притокою р. Вовк за 3–3,5 км на південний схід від передмістя (мікрорайону) Ракове. Курган 1: висота до 3,5 м, діаметр 45 м, поверхня задернована. Розташований за 1 км на захід від об'їзної дороги. Курган 2: висота до 3,0 м, діаметр 40 м. Верхівка насипу зруйнована при спорудженні геодезичного знаку який розташований за 0,6 км на захід від кургану 1 [3, с. 8].

Курганна група з 2-х насипів розташована за 1 км на південний схід від села Книжківці, за 1,3 км на південь від мікрорайону Ракове, за 3,3 км на захід від об'їзної дороги. Не виключено, що до складу групи раніше входила значна кількість насипів [2].

Курган розташований на схилі плато лівого берега р. Південний Буг на захід від мікрорайону Заріччя. Висота насипу до 0,3 м, діаметр до 40 м [7, арк. 12]. Курган вперше виявив В. Якубовський, у 90-х р. ХХ ст. його обстежив С. Демидко. У травні 2016 р. курган обстежено пам'яткоохоронною розвідкою співробітників відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області С. Шпаковським та С. Семенчуком (рис. 2).

Поселення Гречани 1 черняхівської культури виявлене у 1997 р. за 1,5 км на південний схід від мікрорайону Гречани, воно займає пологий схил мису при злитті двох безіменних струмків) ліва притока р. Плеска). Підйомний матеріал – переважно фрагменти гончарного посуду III–V ст. – поширений на площі 400×80 м. Ґрунт – чорнозем. Територія пам'ятки щорічно розорюється. Матеріали

Рис. 2. Курган, м. Хмельницький, мікрорайон Заріччя.
Вид з південного сходу. 2016 р.

зберігаються у фондах ХОКМ [3, с. 2]. Серед знахідок – фрагмент денця амфори [2].

Поселення Гречани 2 розташоване за 2,3 км на південний захід від передмістя Гречани на правому березі безіменного струмка) ліва притока р. Плоска) за 0,35 км на південь від поселення Гречани 1. Площа поширення підйомного матеріалу – 400×500 м. Серед знахідок – фрагменти ліпного та гончарного посуду черняхівської культури [2].

Поселення 1 з матеріалами скіфського часу знаходиться у південній частині міста – мікрорайон «Дубове» що займає схил лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Кудрянка (права притока р. Південний Буг) площею 300×50 м. На поверхні зібрано фрагменти ліпного посуду із заглаженою або підлощеною поверхнею. Орнамент – наскрізні проколи під вінцем, валики розчленовані пальцевими вдавленнями. Територія пам'ятки відведена під забудову, щорічно розорюється. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2, с. 217].

Поселення 2, із маловиразними фрагментами I тис. до н. е. Розташоване на пологому схилі правого берега р. Кудрянка (права притока р. Південний Буг) за 1 км на схід від поселення 1. Займає невеликий за площею (250×80 м) мисоподібний виступ. Поверхня пам'ятки задернована. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2, с. 217].

Місцезнаходження Дубове 3. На схилі правого берега р. Кудрянка за 0,1 км на захід від плотини Дубівського ставу виявлено фраг-

мент посуду із заглаженою поверхнею – ймовірно, I тис. н. е. Поверхня схилу у цьому місці вкрита потужним шаром переміщеного ґрунту, що унеможливило візуальне визначення площі поширення матеріалу [2].

Поселення, доби бронзи, раннього залізного віку розташоване за 1,5 км на схід від міста (передмістя Лезневе). Займає пологий схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Південний Буг. Площа 350×100 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду скіфського часу. Знайдено також крем'яні відщепи та двошипна крем'яна стріла, ймовірно, II тис. до н. е. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2, с. 217].

Поселення 1, доби бронзи, раннього залізного віку знаходиться у мікрорайоні Озерна виявлене С. Демидком у 1995 р. Займає відносно пологий схил лівого берега безіменного струмка (ліва притока с. Південний Буг) за 0,5 км на захід від вул. С. Бандери. Площа 400×80 м. Знайдено поодинокі уламки ліпного, тонкостінного посуду II тис. до н. е., прикрашеного геометричним орнаментом. Переважна більшість підйомного матеріалу – фрагменти ліпної та гончарної кераміки III–IV ст., фрагмент прясла. Територія пам'ятки відведена під забудову. Матеріали розвідки передані до ХОКМ [2].

Поселення Лезневе-Глибокий яр, Лезневе-Везнев. Перші відомості про пам'ятки наведено у Ю. Сіцінського «Археологическая карта Подольской губернии» [4].

Поселення Лезневе 1 розташоване за 1,5 км на схід від міста (передмістя Лезневе), на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Південний Буг. Площа 350×100 м. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду скіфського часу. Знайдено також крем'яні відщепи та двошипна крем'яна стріла, ймовірно, II тис. до н. е. [3, с. 7–8].

Місцезнаходження Озерна 3 розташоване на лівому березі с. Лезнівка за 0,8 км на схід від поселення Озерна 1. Матеріали (маловиразні дрібні фрагменти ліпного посуду, ймовірно, доби бронзи) простежено у стінках траншеї очисного колектора на глибині 0,3–0,5 м. Площа пам'ятки не визначена: підйомного матеріалу не виявлено [2].

Поселення Ружична 1 з численними фрагментами характерної ліпної трипільської кераміки (етап В) розташоване на правому березі с. Кудрянка у північно-східній частині передмістя. Площа поширення підйомного матеріалу перевищує 300×800 м. С. Демидко припускає що саме ця пам'ятка згадується в «Історії міст і сіл», та

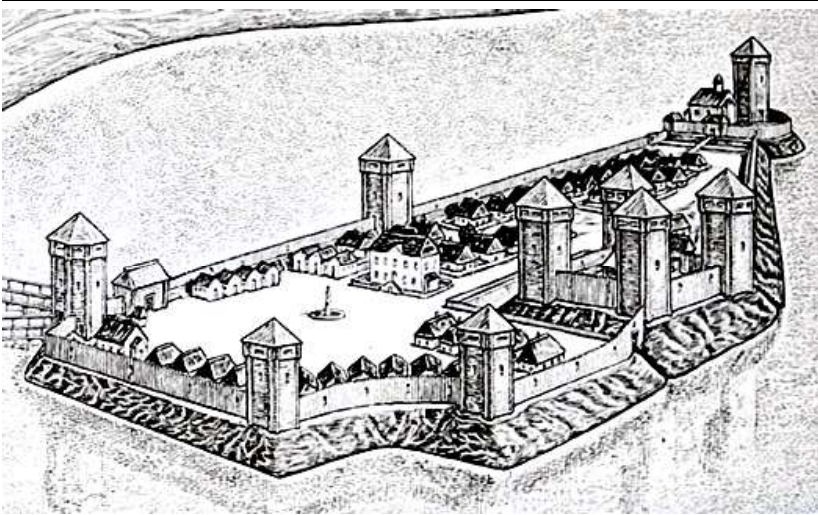

Рис. 3. «Плоскирівський замок». Автори реконструкції В. Захар'єв, художник Ю. Адамчук.

«Довіднику археології» [6 с. 140] без визначення прив'язки та площі: «На околицях міста виявлено поселення трипільської культури [2].

Замчище яке знаходилось у північно-західній частині старого міста (вул. Примакова) в урочищі «Острів», є однією з цікавих історичних пам'яток. Перші відомості про дерев'яний замок на правому березі р. Пlosка з'являються в історичних джерелах в 1565 р. У кінці XVII – першій половині XVIII ст., ймовірно, занепадає і поступово руйнується: у «Камеральному і топографічному описі Подільської губернії Проскурівського повіту» 1797 р. замок не зазначений, а в документах XIX ст. згадується лише про залишки земляних укріплень без визначення параметрів. За свідченням місцевих жителів, рештки валів замчища були знівельовані під час будівництва школи № 1 [2]. Замок був хорошим укріпленням тих часів, так як залишки не збереглись достовірно як він виглядав дізнатись неможливо, але за допомогою описів історичних джерел маємо реконструкцію створену дослідниками [9, с. 24] (рис. 3).

Список використаної літератури:

1. Історія міст і сіл УРСР : В 26 т. Хмельницька область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР. 1971. 708 с.

2. Демидко С. Ю. Археологічна карта міста Хмельницький. *Місто Хмельницький в контексті історії України*. Хмельницький ; Кам'янець-Подільський : Оіум, 2006. С. 48–59.

3. Демидко С. Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції в 1997 р. *Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею*. 1997. Спр. 1997/105.

4. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI-го археологического съезда в Киеве*. Москва : Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. С. 197–354.

5. Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998–1999 р. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999*. Київ, 1999. 31. С. 217.

6. Гуцал А. Ф., Якубовський В. І., Михальчишин І. С. Археологічна спадщина Хмельницької області. Чернігів : РВК«Деснянська правда». 2011. 176 с.

7. Якубовський В. І. Звіт Хмельницької обласної дитячої туристської станції за 1971. *Науковий архів інституту археології НАН України*. Спр. 1971/60. 1971.

8. Михальчишин І. С. Звіт про археологічні розвідки на території Хмельницької області в 2006 р. *Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області*.

9. Захар'єв В. А. «Ploskyrof urbs munita», або історія укріплень Плоскирова та їхніх досліджень : дослідження. Хмельницький : Стрихар А. М., 2021. 116 с.

Кулеш Г. С.

*Житомирський державний університет
імені Івана Франка*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК РАНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті подається сучасний стан та результати археологічних досліджень раннього палеоліту на території України впродовж ХХІ ст.

Ключові слова: *ранній палеоліт в Україні, чоппери, рубила, галечні знаряддя, ашельська епоха.*

Для з'ясування проблеми появи найдавніших людей на теренах сучасної України важливе місце відіграють археологічні дослідження. Впродовж ХХ століття було виявлено ряд пам'яток, які свідчили про появу перших людських колективів на теренах сучасної України ще в ранньому палеоліті. Дослідження П. Борисковського, О. Формозова, О. Черниша, В. Гладіліна та інших дозволили уявити матеріальну культуру архантропів, простежити шляхи проникнення їх в Центральну та Східну Європу, вивчити первинні технології обробки каменю. Археологічні матеріали з таких пам'яток як Королеве, Лука-Врублівецька, Житомирська стоянка, Амвросіївка та ін. відносять до ашельської епохи.

Впродовж перших десятиліть ХХІ ст. були виявлені нові пам'ятки з матеріалами ранньопалеолітичного часу, а також більш масштабно продовжені дослідження вже відомих місцезнаходжень.

Мабуть найбільшим науковим відкриттям останнього десятиліття є ранньопалеолітична стоянка біля смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Систематичні археологічні дослідження розпочалися у 2008 р. Їх здійснює Меджибізьська палеолітична (з 2013 р. – Нижньопалеолітична) експедиція Інституту археології України під керівництвом В. Степанчука та С. Рижова, при підтримці Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Вперше матеріали раннього палеоліту на місцезнаходженні біля Меджибожа виявив В. Пясецький, а постійні розкопки пам'ятки розпочалися з 2009 р. Тоді було закладено розкоп 23 м². В процесі досліджень були виявлені поодинокі крем'яні гальки, їх фрагменти, знахідки із інших порід каменю зі слідами обробки. Були виділені два комплекси знахідок – основний і «давній». Артефакти із основного комплексу в основному виготовлені із зеленкувато-коричневого тонкозернистого кременя. Серед асортименту – вироби на основі крем'яної гальки, нуклеусоподібні вироби, фрагменти з ретушшю та лусочки [4, с. 5–9].

Знахідки, віднесені до «давнього» комплексу були розміщені стратиграфічно нижче основного комплексу. Вони представлені крем'яними гальками з ознаками оббивки, розщепленими гальками, відколами та окремими ретушованими виробами. Разом з вказаними знахідками виявлені кістки тварин зі слідами кам'яних знарядь.

Вивчаючи матеріали з пам'ятки біля Меджибожа та геологічні умови їх залягання, дослідники дійшли висновку що це єдине в Україні місцезнаходження середньоплейстоценової доби, матеріали з якого мають аналоги в галькових індустріях раннього палеоліту, зокрема олдувайської індустрії. Приблизне датування ранніх прошарків пам'ятки – 400 тис. років тому [4, с. 10–11].

Отже, палеолітичну стоянку Меджибіж слід розглядати як одне з перших поселень людини роду Номо на теренах України, а її дослідження має важливе значення для реконструкцій шляхів міграцій найдавніших людей та подальших досліджень ранніх етапів освоєння рівнинних просторів на схід від Карпат на початку середнього плейстоцену, тобто близько 400 тис. років тому.

Ще однією ранньопалеолітичною пам'яткою, виявленою ще в 1968 році є стоянка Малий Раковець IV на Закарпатті. Вона розташована на висоті 425 м над рівнем р. Тиса на східних схилах Вигор-

лат-Гутинської вулканічної гряди українських Карпат. Пам'ятку в різні роки досліджували В. Гладілін, В. Ситливий, Ю. Кухарчук. Зокрема в 2006 р. були проведені палеогеологічні дослідження відкладень основного розкопу Малого Раковця IV. В процесі досліджень на стоянці виділено вісім культурно-хронологічних горизонти, серед них – 5, 6, 7 містили матеріали нижнього палеоліту. Всього на площі розкопу площею 208 м² зібрано близько шести тисяч артефактів [3, с. 60].

Культурно-хронологічний комплекс 5–7 горизонтів містив знахідки із обсидіану. Вони відрізняються за ступенем збереження поверхні. Їх всього 31 зразок і вони не складають однорідних типологічних груп. Але дослідження пам'ятки триває [3, с. 70].

Всього у вказаній місцевості було виявлено сім пунктів з ашельсько-мустьєрськими матеріалами. В 90-х рр. XX ст. є стоянка Великий Шолес. Її дослідження продовжувались у 2014 р. С. Рижовим, П. Левчуком і С. Кармазенком Під час комплексних археологічних і палеогеографічних досліджень плейстоценових і пліоценових відкладів було зібрано археологічну колекцію, яку, із врахуванням техніко-типологічних характеристик, ступеня збереженості та умов залягання зібраного матеріалу, можна віднести до нижньопалеолітичних галечних індустрій.

Так з площі розкопу 24 м² було зібрано 276 предметів – природної гальки – 30, нуклеусоподібних виробів уламків – 40, нуклеусів – 43, відщепів – 11, відщепів зі слідами використання – 9, гальки зі слідами обробки – 39, відбійників – 70, чоперів – 12, багатогранників – 1, нуклесоподібних знарядь – 3, знарядь з шипом – 4, клиноподібних – 2, скребла на відщепі – 1, скребачки – 2, зубчасто-виїмчастих – 2, проколка – 1, ковадла – 2 та ін. [1, с. 168–170].

Однак, для з'ясування більш детальної стратиграфічної послідовності і умов накопичення археологічного матеріалу дана пам'ятка потребує подальших комплексних палеогеографічних і археологічних досліджень.

Ще одна пам'ятка ашельського часу розташована на Волині. Це стоянка Співак I. Стоянка розташована на високій верхній терасі р. Гнилий Ріг біля с. Білошани Ізяславського району Хмельницької області Виявлена вона була у 1997 р., з того часу тривають її дослідження, які розпочали Ю. Колосов та В. Гладілін. Вони перші і визначили належність крем'яного інвентарю зі стоянки до ашельської індустрії [2, с. 4].

Практично вся територія останця, на якому розташовано Співак I, містить матеріали палеолітичного часу, серед них і ашельські. На площі розкопу 220 м² було зібрано близько 1300 різних крем'яних виробів із напівпрозорого кременю темно-сірого кольору зі слідами обробки. Тут представлені галечні знаряддя: чоппери п'яточного типу, рубила, зроблені із спеціально підібраних по формі желваках мигдалеподібної та овальної форми, клівери або колуни, гостроконечники під трикутної форми зі скошеною або прямою основою [2, с. 5–6].

Вивчення зразків крем'яних знарядь і стоянки Співак I дозволило дослідникам простежити зв'язок стоянки з ашельськими комплексами Центральної Європи та середземноморського регіону. Це може свідчити про шляхи розселення людства в ранньому палеоліті по території Східної Європи.

Таким чином, завдяки новим важливим відкриттям у західних регіонах України нових стоянок періоду раннього палеоліту та їх системним археологічним дослідженням, порівнянням отриманих матеріалів, ми можемо отримала інформацію про напрямки міграцій архантропів в Центральну та Східну Європу, поширення ашельської індустрії обробки каменю, реконструювати спосіб життя первісних людських колективів на теренах сучасної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Матвіїшина Ж., Рижов С., Кармазенко С. Великий Шолес – нове місцезнаходження нижнього палеоліту на Закарпатті (результати палеопедологічних та археологічних досліджень). *Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Зб. наук. праць* Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2016. С. 158–173.

2. Романчук А. Н., Черняков И. Т. Ашельская стоянка Спивак-I на Волини. *Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу*. Ужгород, 2006. Вип. 34. С. 4–20.

3. Рыжов С. Н., Матвишина Ж. Н., Пудовкина А. С., Левчук П. А. Стратиграфическое и планиграфическое исследование палеолитической стоянки Малый Раковец IV на Закарпатье. *Vita antiqua*. 2009. № 7–8, С. 60–71.

4. Степанчук В. М., Рижов С. М., Погорілець О. Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат. *Археологія*. 2012. № 4. С. 5–12.

Свідницька В. В.,
Павлинський Ю. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет ім. Івана Огієнка

СТРУКТУРА ТРОЯНОВИХ ВАЛІВ

У статті ґрунтуючись на дослідженнях М. Кучери, ми спробували з'ясувати особливості спорудження та розташування оборонних споруд на місцевості.

Ключові слова: Траянові вали, Хмельниччина, будівництво.

Траянова вали є грандіозною спорудою, усі земляні конструкції Західного Поділля, зокрема біля сіл Гермаківка, Залісся, Кудринці і Завалля, Боришківці, Вигода, а також в межиріччі Збруча-Смотрича розташовані у Кам'янець-Подільському та Городоцькому районах Хмельницької області. Ґрунтуючись на фундаментальному дослідженні М. Кучери, ми спробуємо визначити їх будову та структуру.

Перераховані вали у поєднанні з стрімким кам'янистим берегом ріки утворювали одну оборонну лінію. Найпотужніший вал біля с. Гермаківка перекривав доступ у межиріччя Збруча-Дністра з півночі. Вали біля сіл Залісся, Завалля й Боришківці перетинали долини в корінному березі, боронячи доступ на правобережжя Збруча зі сходу. Вал біля с. Вигода перетинав межиріччя Збруча-Дністра і також боронив його зі сходу. В цілому територія між Збручем і Дністром, яку захищають вали й обривисті береги річкової долини, видовжена з північного заходу на південний схід на 21 км [1, с. 222]. Загальна довжина валів на цьому відрізьку – 9400 м. Тобто, не менше половини оборонної лінії становили стрімкі урвисті береги ріки, а з урахуванням численних вигинів русла, природні перешкоди займали значно більшу площу. На думку М. Кучери – А. Кіркос та інші дослідники помилялись, коли вважали, що обстежені ділянки валів могли належати одному суцільному валу, знищеному часом. Слід мати на увазі, що не всі пониження в корінному березі були перегорожені валами. Очевидно, враховувались й інші захисні природні фактори [наявність бродів, підходів на лівому березі Дністра тощо [2, с. 45–46].

Розріз валу між селами Кудринці й Завалля показав, що спочатку вздовж траси валу було викопано траншею шириною 70–90 см, глибиною 2,2–2,3 м від рівня давньої поверхні, в яку потім ставили вертикально в ряд дубові стовпи й закріплювали їх ґрунтом. На наступному етапі з обох боків впритул до стіни із частоколу споруджували насип із суглинкового та чорноземного ґрунту, знятого на поверхні за межами валу [2, с. 46].

З внутрішнього боку до утвореного таким чином ядра валу насипали світло-жовту глину, яка збереглася на ширину 3,2 м. Початково край валу з внутрішнього боку знаходився приблизно за 7–7,5 м від стіни з частоколу. У зовнішній бік від ядра валу насип нарощували з горизонтальних прошарків світло-жовтої глини і темно-жовтого суглинку товщиною 10–20, рідше 5 см, які чергувались. Разом з валом розрізано і внутрішню половину рову. Він був заглиблений на 5,4 м нижче основи валу. Початково вал займав по ширині в середньому 16 м, а рів приблизно – 12,5 м. У розрізі валу на південь від с. Залісся виявлено аналогічну будову насипу. З обох боків від стіни з дубового частоколу, закріпленого в траншеї, споруджено ядро валу з чорнозему, яке збереглося, на висоту 3,8 м. Відкрито чотири стовпи діаметром 15–20 см, розташованих в ряд на відстані 10–20 см один від одного. З зовнішнього боку насип нарощувався з горизонтальних прошарків глини (жовтої, рожевої, білої) і чорної землі [2, с. 47].

Варто зазначити, що такий спосіб будівництва валів був характерним для слов'янських племен на межі I та II тис. Зокрема, М. Кучера під час дослідження городища біля с. Стара Ушиця дослідив вал, який мав схожу структуру. При розчистці поверхні на внутрішній половині валу виявлено перемішану із землею перепалену глину. Зверху в глині було розчищено три шматки обвуглених дубових колод [3, с. 71].

В розрізі середньої частини валу біля с. Вигода відкрито залишки двох зотлілих стовпів діаметром 20–25 см, розділених проміжком шириною 12 см. Нижні кінці стовпів закріплені в траншеї шириною 1,1 м, глибиною 1,7 м від основи валу. З обох боків від частоколу споруджено ядро валу з жовто-сірої глини, перемішаної з землею. Висота цього насипу 1,9 м, ширина 7 м [2, с. 47].

Дослідником також було обстежено вал у межириччі Збруча-Смотрича в Городоцькому районі Хмельницької області від с. Юринці у південно-східному напрямку на довжину 22 км до ботанічного заказника між м. Городок і с. Велика Яромирка. Зафіксовані розміри валу в лісі на південь від с. Борщівки становили: ширина 18 м, висота 2 м; ширина рову 8 м, глибина 0,9 м. Ширина валу на південно-східному кінці в лісовому ботанічному заказнику – 15–20 м, висота – 2–2,5 м; ширина рову – 8,5–11 м, глибина 1,2–1,5 м. За будовою він майже аналогічний до валів на правому березі р. Збруч. Спочатку на давній поверхні на трасі валу викопували траншею глибиною 1,6 м: шириною зверху 0,7 м, внизу 0,35 м.

Потім у траншею ставили в ряд дубові стовпи і засипали їх ґрунтом [2, с. 48].

Особливість Городоцького валу, відрізок якого між річками Збруч і Смотрич складає 20 км, полягає у тому, що у ньому були присутні дерев'яні конструкції. Лісоводський відрізок Траянового валу, який місцеві жителі називають «Града» знаходиться за 2 км від села, на північній околиці. Він розміщений на лінії між містами Сатанів та Городок. На схилі лівого берега струмка, в бік м. Городка висота валу поступово збільшується з 0,5 м до 3 м, поверхня валу поросла деревами та кущами лісопосадки [4, с. 79].

Від Кремінецьких хуторів до сіл Кремінна та Лісоводи частина валу довжиною 6 км сильно зруйнована. Велика частина його відведена для посадки лісосмуги, у деяких місцях Траянів вал розораний. Його висота сягає до 0,5 м, а ширина – 30–35 м. В такому стані він простягається на відстань 1 км на схід від с. Лісоводи до Городоцького лісу [4, с. 79].

Подібні вали зафіксовані в межиріччі Дністра-Прута. Вони мають схожу структуру будови до подільських. Перераховані вали об'єднує найхарактерніша для них риса: наявність в насипі дерев'яної (дубової) опорної стіни-крепіди, яку закріплювали в глибокій траншеї. Причому, у всіх випадках стіна знаходилась не під вершиною валу, а ближче до внутрішнього краю. Насипи валів утворені з трьох складових частин. У валах на правому березі с. Збруч центральною частиною є насип, що спирається з обох боків на стіну. В інших валах спочатку споруджували два насипи – з зовнішнього і внутрішнього боків. Потім над ними впритул до стіни насипали центральну частину – вершину валу. Слід вказати й на таку деталь: у валах на правому березі Збруча, в межиріччі Збруча-Смотрича й біля р. Грубне у найнижчій частині насипу, іноді майже на давній поверхні виявлено прошарки вугілля від вогнищ, які розводили під час будівництва валів [2, с. 50–51].

До іншого типу належать три вали в межиріччі Тернави-Смотрича-Дністра: біля с. Михайлівка Дунаєвецького району, Боришківці і Кульчиївці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вал біля с. Михайлівка починається від долини р. Гниловод (права притока р. Тернави) і тягнеться на південний схід через поле і ліс на довжину 2 км Другий вал довжиною 1800 м, починається від балки біля с. Боришківці, проходить через поле на південний схід і закінчується в лісі на краю яру з струмком. Із східного боку зберігся рів.

На полі висота валу 0,5–0,6 м, ширина 19–20 м, в лісі – висота 0,6 м, ширина 10 м [2, с. 52].

Третій вал на 2 км на захід від с. Кульчіївці зберігся на довжину 550 м в тому ж лісі, де закінчується попередній. Орієнтований він з північного сходу на південний захід. З східного боку є рів. Висота валу 50–80 см, ширина 8 м. За допомогою траншеї, прокопаної вперек до лінії валу на відстані 9 м на північ від його закінчення, встановлено, що вал і рів далі не продовжувались. Отже, цей вал не з'єднувався з попереднім, хоча вони й розташовані в одну лінію [2, с. 52].

В розрізах двох останніх валів дерев'яних конструкцій не виявлено, вони насипані з землі, суглинку та глини. Початкова ширина валів 6–7 м, висота 2,5–3 м; ширина ровів 2,5–3 м, глибина 1,9–2,1 м. Незважаючи на незначні розміри, вали мали оборонне значення. Вони проходять по гребеню підвищень, тобто займають найзручніше положення для спостережень і захисту. На полі по обидва боки Боришківського валу виявлено селище черняхівської культури. Розкопками з'ясовано, що культурний шар селища, товщиною 30–40 см, перекритий валом. Отже, вал виник не раніше другої половини I тис. н. е. Ймовірно, що всі три вали були збудовані за часів середньовіччя для захисту Кам'янця-Подільського [2, с. 52].

Отже, будова валів, зокрема тих, що розташовані на території Поділля доволі схожа. Хоча й є відмінності. Зокрема, ряд валів не мають дерев'яної основи. Також варто сказати, що взаємозв'язку між валами немає. Вони розташовані досить далеко один від одного і скоріше були автономні в оборонному відношенні. Проте три з них призначались для відвернення загрози з північного сходу, а один – з південного сходу. Кожен з валів перекривав доступ на обмежену територію, але в цілому вони боронили Середнє Подністрів'я, включаючи межиріччя Дністра-Прута, від небезпеки з півночі і сходу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кучера М. П. Довгі вали. Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Київ–Львів : 1997. С. 221–228.
2. Кучера М. П. «Траянові» вали Середнього Подністрів'я. *Археологія*. 1992. № 4. С. 43–55.
3. Кучера М. П., Горишний П. А. Раскопки городища XII–XIII вв. у с. Старая Ушица. *Археологические памятники Среднего Поднепровья*. Киев : 1983. С. 62–96.
4. Свідницька В. В. Траянів вал на території села Лісоводи. *Збірник матеріалів X Всеукраїнської студентської археологічної конференції*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2021. С. 78–82.

МАТЕРІАЛИ ХІ КОНФЕРЕНЦІЇ

РОЗДІЛ II

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

АРХЕОЛОГІЇ ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ

Данильчук Н. О.

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ТЕХНОЛОГІЯ ГОНЧАРНОГО ВИГОТОВЛЕННЯ ПОСУДУ В ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається процес виготовлення трипільського посуду, аналізується всі технологічні етапи та аспекти; простежується еволюція у техніці та способах формування та випалювання гончарних виробів.

Ключові слова: *кераміка, гончарство, формування виробу, трипільська культура.*

Гончарство відіграло важливу роль у житті трипільців. Саме кераміка є їхньою своєрідною візитівкою, адже фактично становить до 90% усіх артефактів виявлених на кожному поселенні. Її різноманітність, складність форм завжди наштовхували дослідників до розгадки технологічних аспектів виготовлення посуду.

Загалом процес виготовлення кераміки є доволі складний та включав в себе кілька технологічних етапів, а саме: відбір глини та домішок, приготування формувальних мас, формування виробу, обробка поверхні, термічна обробка виробу.

Відбір глини був важливою частиною технологічного процесу, адже глина за своїм хімічним складом часто відрізняється і може не підходити для виготовлення виробу. Так, наприклад, глини з високим вмістом сполук заліза є жирними та високопластичними, глини із високим вмістом карбонату можуть випалюватися при низьких температурах, а формувальна маса із вмістом кременю, алюмінію, магнію стає більш вогнетривкою [2, с. 6].

Після відбору сировини із потрібними властивостями гончар переходив до приготування **формувальної маси**. Добута глина відстоювалася у воді, що надавало їй рівномірного зволоження та пластичності, а після цього її розминали для видалення сторонніх домішок. В залежності від потреби та складу глини у масу додавали домішки, які забезпечували більшу міцність у майбутньому, рівномірне зсідання виробу під час сушіння та уникнення потріскування посудини під час випалу. Для межиріччя Дністра, наприклад, характерними домішками були: додавання інших глин у формувальну масу, подрібненого шамоту, жорстви, мергелю із піском, безпосередньо піску дрібно та середньозернистого, товченої мушлі, що підтверджується, наприклад, домішками у колекції кераміки із поселення Василівка Середнього Дністра [5, с. 82].

Рис. 1. Спосіб формування посудини за допомогою торбинки з піском [2, с. 30].

ли більшість посудин різних розмірів, згодом у середньому і пізньому етапах, із розвитком інших способів, ним формували лише посудини малих розмірів. Суть способу полягає у розминанні суцільного шматка глини та витягування із нього стінок посудини, після чого майстер руками вже надавав стінкам і денцю потрібної товщини та розміру [3, с. 278]. Суть **насипного мішечка з піском** (рис. 1.) полягала у мішечку із тканини або шкіри, який наповнювався піском. Цей мішечок слугував основою, на яку наліплювали глину, тим самим формуючи майбутню посудину. Перевагою цієї техніки при виготовленні посуду більш складних форм було те, що глина не деформувалася під власною вагою, а зберігала надану їй форму, також це дозволяло формувати основу з більш вологої глини. Після того, як посудина була сформована, пісок із мішечка висипався і його діставали з виробу [3, с. 279]. Формування посудини за допомогою ковадла і лопаточки (рис. 2.) відбувалося методом вибивання із середини посудини ковадлом, а із зовнішнього утримувати умовно лопаточкою. Таким чином цей процес вже не робився в ручну майстром. Доказом застосування цього методу є відбитки в середині посудини, які там не можливо приховати ангобуванням чи вирівнюванням поверхні [2, с. 9].

Із розвитком трипільської культури і перетворенням гончарства на окреме ремесло ускладнилися форми посуду. Майстри часто стали

Наступним етапом було **формування виробу**. Прийоми та способи формування посудин часто відрізнялися в залежності від їх типу, традицій локальних груп та часу існування поселення до якого відноситься кераміка. Фактично техніки можна розділити на прості й більш складні. Так до першої групи можемо віднести: формування з одного шматка глини, техніка ковадла і лопаточки та спосіб насипного мішечка з піском **Формування виробу з одного шматка глини** вважається найстарішим, відомим ще з неоліту. На ранньому етапі таким способом формували

виготовляли деталі посуду окремо, а вже після цього з'єднували їх в цілу (одну) посудину. Формування кожної деталі також могло мати кілька способів і технологій. Так для виготовлення донець дослідники виділили три методи, якими користувалися трипільці. Перший передбачав виготовлення суцільного дна, яке мало перехід у стінки на висоту 3–4 см за рахунок витягнутої із дна глини, на які наліплювалися стінки, після чого дно могли додатково покрити ще одним шаром глини, щоб компенсувати втрату товщини. Другий спосіб передбачав формування диску і

Рис. 2. Формування посудини способом кवादла та лопаточки [3, с. 279].

приєднання до нього стінки висотою 3–4 см потрібної товщини й потрібним кутом, але вже не за рахунок диска. До якої і доєднували наступні кільця чи пластини глини. Третій спосіб передбачав ліплення денця із двох шматків глини, які підкріплювалися у нижній частині, а згодом скріплювалися стінками посудини [1, с. 91]. Беручи до уваги різноманітність форм трипільської кераміки, то формування такої деталі як стінка – має найбільшу різноманітність методів та способів. Найбільш поширеною технікою формування цієї частини виробу була наліпна, тобто коли на вже сформоване дно чи основи наліплювалися стінки кільцевим або спіральним способом (рис. 3.). Перше передбачало, що кільця з глини у вигляді «бублика» накладалися на диск, денця або основи стінок, таким чином нарощуючи висоту посудини до потрібної, далі за допомогою кістяних чи крем'яних знарядь (на зразок шпателя) кільця з'єднували між собою, затягуючи їх по вертикалі вгору. Що стосується другого способу, то тут була дещо схожа методика, однак вже формувалися валики, що не з'єднувалися по закінченнях між собою. Таким же чином, але методом намотування, вони приєднувалися до дна чи основ стінок і далі накладалися одна на одну на висоту потрібну посудині. Загладжування стінок відбувалося аналогічно до кільцевого способу [3, с. 280]. Окрім цих дослідники виділяють пелюстковий спосіб. Тут стінки формувалися із пелюсток глини: їх фіксували до дна посудини та з'єднували між

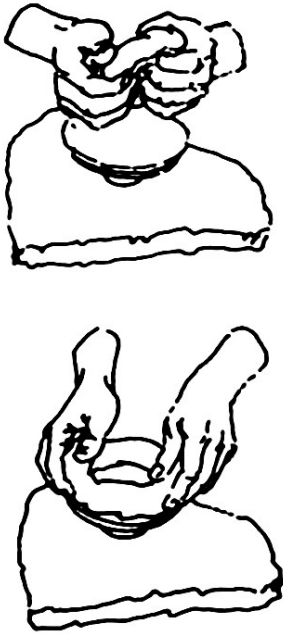

Рис. 3. Формування стінок кільцевим способом [3, с. 280].

хвилеподібні заглиблення і з'єднувалися між собою за принципом пазла [4, с. 178–179].

Вінця найчастіше формувалися із того ж шматка глини, що і стінки посудини. Часом могли створюватися методом додавання валика чи круга глини поверх стінок посудини чи із зовнішньої сторони, тим самим формуючи дещо виступаючі краї [3, с. 280].

Частина посудин у трипільців мали ручки формування, яких також мало свої особливості. Дослідники виділяють два способи їх кріплення до посудини. Перший передбачав зліплення вушок із стінкою посудини. Так майстер однією рукою фіксував ручку, іншою пригладжував ручку до стінки. Згідно візуальних аналізів горщиків з різних пам'яток саме такий метод був наймасовіший упродовж всього існування культури. Другий спосіб був дещо складнішим за перший та передбачав, що у стінці пробивався отвір, в який вставлявся глиняний валик та закріплювався й вгинався по краях сходження. Таким чином формувалися ручки у горщиках, другий метод попри те, що складніший, був надійніший [5, с. 92].

собою. Кількість і розміри пелюсток диктувала структура та розміри запланованої посудини, з'єднувалися вони між собою вже відомим по кільцевому та спіральному способами [1, с. 91]. На основі спостережень за типом розломів на трипільських горщиках, окремі науковці припускають існування способу ліплення з окремих пластин. Власне, дослідники апелюють тим, що розломи дуже часто є вертикального напрямку, а не горизонтального, тобто посудина розпадається на ті деталі з яких її було зліплено. Найімовірніше їх формували на якійсь основі та прикріплювали до денця чи спеціально виготовленої вже основи для стінок трапецеподібні пластини, таким чином формувалася посудина. Скріплювалися такі посудини спаями по горизонталі та вертикалі. Також існує варіант, коли на краях таких пластин вирізалися

Після того, як був сформований виріб, майстер переходив до обробки поверхні виробу. Цей етап передбачав загладжування усіх вгинів та виступів, що залишилися. Це могли робити за допомогою затирання поверхні кістяними чи кам'яними інструментами, або ангобували поверхню [3, с. 283–284]. Після підготовки поверхні виробу, вона могла бути орнаментована. У трипільців загалом побутувало три типи орнаменту: заглиблений, рельєфний та мальований, які мали свої особливості та призначення.

Фінальним етапом була термічна обробка виробу. Це була найвідповідальніший та найскладніша частина роботи, адже від його успішності та правильності виконання залежав результат всього довгого процесу виготовлення виробу. Перед безпосереднім випалом виріб просушували, ймовірно у тіні, адже це забезпечувало рівномірне випаровування води із поверхні виробу. Сам процес випалювання мав свої особливості, які можна виділити за зовнішнім виглядом виробу: одні мають рівномірний колір поверхні, інші – кілька його відтінків. Так його можна поділити на простий, який відбувався на вогнищах чи господарських ямах і був характерним для тарного та кухонного посуду, на що вказують численні артефакти із відповідним нерівномірним випалом та кольором. Складнішим був випал у гончарних горнах, адже передбачав відповідних умінь майстра. Характерними ознаками є рівномірний та якісний випал, що досягався рівномірністю випалу та високими температурами [3, с. 289–293].

Отже, можна сказати, що технологія виготовлення кераміки у трипільців була досить складною. Їхні майстри навчилися визначати властивості глини та застосовувати їх для формування складних посудин. Можна простежити, що вони пройшли шлях від досить примітивних способів (формування з одного шматка глини) до виготовлення окремо деталей, що свідчить про високий рівень розвитку. Також варто відзначити еволюцію у способі випалювання виробу: від випалу у вогнищах або в господарських ямах до більш досконалого в гончарних горнах, що потребувало вузької спеціалізації в даному ремеслі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Жураковський Б. С. Про технологію виготовлення трипільської кераміки. *Археологія*. 1994. № 1. С. 88–92.
2. Рижов С. М. Гончарство племен трипільської культури. *Давня кераміка України : археологічні джерела та реконструкції*. Київ, 2001. Ч. 1. С. 5–60.

3. Цвек О. В. Гончарство племен трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т. 1. – Кн. 1. Київ, 2004. С. 273–299.

4. Черниш О. П. Про спосіб виготовлення трипільської кераміки. *Археологія*, 1952. Т. VII. С. 176–181.

5. Шумова В. О. Трипільське поселення Васильківка на Середньому Дністрі. *Археологія*, 1994. № 1. С. 79–88.

Захаренко А. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ДЕЯКІ ЗНАХІДКИ ЗБРОЇ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В публікації наведено археологічні знахідки зброї трипільської культури на території Хмельницької області, що були знайдені за дослідженнями археологічних експедицій минулих років. Також, наведено опис цих знахідок, їхні розміри, можливе призначення.

Ключові слова: *Хмельницька область, зброя, сокира, молот, лезо, тесло, характеристика, трипільська культура.*

Дослідження знахідок зброї є актуальним, оскільки вона використовувалась у будь-який період. На нашу думку, вивченню зброї присвячено мало наукових праць.

На наш погляд, на території Хмельницької області знайдено дуже багато цікавого археологічного матеріалу трипільського часу, у тому числі й зброя. Підтвердженням цьому може слугувати праця В. Захар'єва де було описано сокиру-тесло.

Але вивчені вони ще не дуже добре, і саме для цього науковці повинні більшу увагу звернути на знахідки, що могли слугувати військовим спорядженням. Основним нашим завданням було зібрати усі можливі знахідки зброї та описати їх.

Крем'яна сокира-амулет. Знайдена поблизу с. Круті Броди Ярмолинецького району краєзнавцем Л. Куземським [3, с. 92].

Сокира має вигляд долотоподібної, з овалоподібною діркою для кріплення. Лезо – округле, «п'ятка» підквадратна – 1,1×1,3 см. Довжина сокири 11,3 см, дірка розмірами 1,7×0,7 см, яка розташована на 2/3 довжини від леза. Ширина «п'ятки» – 1,3 см, а леза – 3,3 см. Товщина у районі «п'ятки» – 1,1 см, а в районі дірки – 2,7 см. Сокира на 1/4 довжина в районі леза зашліфована [3, с. 92].

Виріб представляє високу майстерність майстра, адже сокира формувалася довкола природної дірки в шматку сірого з вкраплен-

нями придністровського кременю. Ймовірно вона використовувалася як ритуальний амулет [3, с. 92].

Бойовий молот. Знайдений на поселенні поблизу с. Грушка Кам'янець-Подільського району В. Захар'євим [3, с. 94].

Передня частина молота масивна зі слідами вирівнювання робочої частини. Тильна частина – клецеподібна. Майже посередині виробу простежується ровик, для кріплення ручки, який опоясує його по периметру. Глибина ровику 0,3 см, а ширина 1,9–2,1 см. Довжина молота – 12,8 см його товщина має 5,7 см. Ширина в місці плоскої ударної частини – 7,5 см На правому, лівому та нижньому боках виробу видно сліди заполірування поверхні [3, с. 94].

Виріб виготовлений з підкраплеподібної обкатаної гальки твердого темного коричневого пісковика. Можливо, заготовку використовували для інших господарчих потреб перед тим як зробити бойовим молотом [3, с. 94].

Сокира-тесло з отвором. Знайдена на плато правого берега р. Смотрич у районі вул. Чайковського, що в західній частині м. Городок [3, с. 95]. Довжина виробу складає 21,5 см. Отвір для дерев'яної ручки має ширину – 5,5 см, діаметр – 3,0 см [3, с. 95].

У вертикальному перерізі сокира-тесло має підовальний вигляд. Передня частина виробу в горизонтальному перетині має клицеподібну форму, що звужується до кінця, а тильна нагадує пташиний хвіст. Вона вужча від середини виробу – 2,8 см і ширша зовні – 4,5 см. Сам виріб зміцнений своєрідними ребрами жорсткості, через те що середина його тіла тонша на 0,2 см, ніж боки [3, с. 95].

Сокира-тесло за рахунок трикутних «щік» на муфті має імпровізовану втулку – 3,5 см куди ховалося руків'я, тоді як основна частина виробу складає близько 2,0 см [3, с. 95]. Отвір для ручки зміщений на 1,0 см від центру виробу в бік поперечного леза (тесло). Тильна частина, коротша за ту, де лезо вертикально розташоване (сокира). Леза сокири та тесла зміщені на 1,5 см вниз від горизонталі. Вони овальні. Лезо тесла має довжину – 4,5 см, а лезо сокири – 3,3 см [3, с. 95].

Обидва леза були підготовлені до роботи ще в давнину і залишилися досить гострими, хоча відтоді й минуло понад 5 тис. років. Тесло частково розковане в районі леза. Виріб міг використовуватися як зброя, і як господарчий деревообробний інструмент [3, с. 95].

Крем'яне вістря наконечника списа трикутної форми. Знайдене біля р. Сокіл Кам'янець-Подільського району [1, с. 41]. Вістря має розміри 7,7×3,6×1,5–1,7 см. В основі виріб має заокруглену виїмку, а по його краям нанесено дрібну ретуш [1, с. 41].

Бойова сокира. Знайдена між с. Жванець-Щовб Кам'янець-Подільського району [2, с. 57]. Виріб чудово збережений, шліфований, виготовлений з рогу оленя. Має складну форму, що за обрисами наближається до конусоподібної, широкий горизонтальний наскрізний отвір. Його лезо косо зрізане та відшліфоване, обушкова частина заокруглена, а поверхня ретельно заполірована. Розмір виробу 15×5,5×4,5 см [27, с. 57].

Полірована сокира-молот з діориту. Знайдена на урочищі Кулав поблизу Кам'янець-Подільського. Довжина має 21 см, ширина 78 см. Виріб трикутного типу, розширений до леза і поступово потоншений до обуха; просвердлений ближче до тупого кінця. Передня половина полірованої тонкої сокири-молота зроблена з діориту, біля просвердлини розколена [4, с. 37].

Кам'яні сокири з шліфованим лезом. Знайдені біля с. Кубачівка р. Смотрич Кам'янець-Подільського району [5, с. 89–90].

Перший виріб є найбільшим рубальним знаряддям, який був зламаний та реутилізувався як відбійник. Про це свідчить забитість зламаної робочої частини. Довжина має 11,6 см, товщина 4,6 см. Розміри основи сокири 3,7×3,4 см, також містить сліди забитості. Розширення від основи до леза йде – від 3,7 до 5,1 см. Сокира була оброблена пласкими зустрічними сколами. На бокових гранях вони зрідка займають всю площу та чергуються із зустрічними. Після того як було отримано необхідні пропорції знаряддя ретельно зашліфовулось. Це могло призвести до нівелювання негативів сколів [5, с. 90].

Друге знаряддя мало пласку грань з одного боку, а з іншого опуклу, що і формувало лезо. Довжина та ширина – 10,0×2,6 см, розміри 2,6×1,8 см. «П'ята» сокири має сліди забитостей. Виріб розширюється від основи до леза – 2,6–4,3 см. Техніка обробки була подібна до першої. Кінчик леза дуже добре відшліфований, про це свідчить майже повна відсутність негативів сколів [5, с. 90].

Третя сокира має розміри 6,1×4,4 см. Виріб відрізняється від двох попередніх, тим що від основи до робочого леза він звужується – від 4,4 до 4,1 см. Реальні ж розміри установити не має змоги, оскільки одна бокова грань була знята чи розбита в процесі утилізації. Лезо сформовано з двох боків рівно-пропорційно [5, с. 90].

Четверта сокира, найтонша з усіх та має розміри 5,9×4,6×1,6 см. Основа має розміри 3,8×1,1 см та сформована без додаткової обробки. Знаряддя розширюється від основи до леза – 3,8–4,6 см. Бокові грані виробу є меншими за товщину середини. Розміри граней ко-

ливаються від 0,7 до 0,9 см, на противагу 1,6 см. На лезі виступають вищерблини, які могли утворитись у процесі утилізації знаряддя [5, с. 90].

Мідна сокира-тесло. Знайдена на ур. Татариски м. Кам'янець-Подільського [6, с. 47]. Сокира-тесло типу Аріуму має характерні підтрикутні виступи по боковинах та з боку черевця що датується етапом ВІІ [6, с. 47].

Крем'яний ніж. Знайдений на урочищі Татариски м. Кам'янець-Подільського [5, с. 82–89]. Виріб має долотоподібний вигляд. Довжина – 18,4 см та ширина 2,7 см. Основа (п'ята) виробу має частково збережену природну кору із забитостями. Знаряддя готувалося за допомогою пласких зустрічних сколів, інколи негативи займають всю ширину граней. Лезо з обох боків добре зашліфоване. Сліди шліфування тягнуться вздовж цілого виробу, їх інтенсивність зменшується ближче до основи. Лезо має легкий зовнішній вигин [5, с. 89].

Таким чином, територія Хмельницької області насичена археологічними знахідками зброї трипільського часу. Варто зазначити на різноманітності зброї за своїми характеристиками та призначенням. Вона могла використовуватись двояко – як бойова або мисливська, так і як господарчий інструмент.

Не зважаючи на те, що зброї трипільського часу не так і багато вона все одно потребує ретельного вивчення, адже здатна дати нам необхідну інформацію про технологію виготовлення, можливості тодішніх майстрів, культурні особливості і багато іншого дуже цікавого і потрібного для науки матеріалу, знань і інформації, яка може допомогти у розвитку історії і археології зокрема.

Список використаних джерел та літератури:

1. Болтанюк П., Гуцал А., Левінзон Є. Результати розвідки на багатшаровому поселенні в с. Сокіл. *«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2017. С. 39–44.*

2. Бузян Г., Білоусько В. Пам'ятка трипільської культури Жванець-Щовб : матеріали досліджень 1977–1978 рр. *«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2017. С. 55–62.*

3. Захар'єв В. Різночасові сокири, кельти і молоти Центрального Поділля з приватних підбірок краю. *«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 92–96.*

4. Левінзон Є. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілля). *«Археологія & Фортифікація*

України». Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : ФОРМ Буйницький О. А., 2019. С. 37–44.

5. Радомський І. С., Левінзон Є. Ю., Нечитайло П. О., Нечитайло О. К. 2021. Матеріали з поселень західнотрипільської культури Кам'янець-Подільський, урочище Татариски та Кубачівка. *Археологія*. 2021. № 4. С. 82–94.

6. Старенький І. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського. *Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. С. 47–52.*

Злотін Ю. О.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЕВОЛЮЦІЯ СЕРПОПОДІБНИХ ЗНАРЯДЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЧАС

В публікації, на основі опублікованих археологічних даних здійснюється спроба узагальнення розвитку та поширення серпоподібних знарядь пізнього залізного віку на теренах України. Аналізуються ключові археологічні культури, поширені на українських землях у I тис. н. е. Простежена еволюція і зовнішні впливи в комплексі серпоподібних знарядь починаючи від ранньослов'янського до часів Київської Русі.

Ключові слова: *серп, серпоподібне знаряддя, ранньослов'янський час, землеробство, сільськогосподарський реманент.*

Після виникнення відтворювального господарства (землеробства й скотарства) освоєння заліза було одним з найважливіших досягнень, яке визначило подальший поступ людства й заклало підґрунтя для майбутнього розвитку техніки. Значення цієї події визначалося не лише тим, що було отримано новий, міцніший за бронзу матеріал, але й тим, що він був легкодоступним. Розширення сировинної бази, а відтак і виробничих потужностей, залучення до залізобудівної справи великої кількості людей сприяли урізноманітненню досвіду та винайденню нових знарядь і механізмів. Доступні, відносно дешеві та дієві залізні знаряддя зумовили більшу самостійність окремого виробника у сфері господарської діяльності.

Еволюція серпоподібних знарядь свідчать про значні зміни основних складових галузі, що відбувалися разом зі змінами археологічних культур. За якісно нову точку розвитку землеробства на території сучасної України слід вважати появу на зламі тисячоліть наральників (поєнешти-лукашівська та зубрицька культури). Наступний етап бурхливого розвитку пов'язаний з появою черня-

хівської та синхронних їй київської і вельбарської культур, культури карпатських курганів (III ст.). Однак, починаючи з середини I тис. н. е. спостерігається спад у розвитку рільництва. Кінцевий етап, що призвів до завершення становлення технічної основи рільництва майбутньої Русі, розпочався на зламі VII–VIII ст. [4, с. 46].

Варто зазначити, що проблема дослідження серпоподібних знарядь праці на теренах України була предметом наукових розвідок вчених-істориків та археологів.

Одним із перших студювань з проблематики історіографічного нарису на тему землеробства є стаття В. Слободіна, яка містить великий огляд дореволюційних літературних джерел [15, с. 9–14]. Деякі підсумки вивчення історії землеробства в радянській археології підведено Ю. Красновим [9, с. 58–68]. Відтоді спеціальні історіографічні дослідження проблеми розвитку сільського господарства слов'ян не проводили.

Тим не менше цю тему частково розглядають практично в кожному дослідженні, присвяченому повному розгляду окремих археологічних культур. Так, питання з приводу форм землеробства у слов'ян розглядалися ще в середині XIX ст. Однак перші роботи науковців були побудовані переважно на писемних згадках, етнографічних та лінгвістичних відомостях і теоретичних моделях. Відсутність джерельної бази з археології приводила деяких науковців до думки, що основою господарства слов'ян у I тис. н. е. були мисливство, рибальство і промисли. Як зазначають С. Горбаненко та Г. Пашкевич – *«на сьогодні у результаті широкомасштабних розкопок слов'янських пам'яток висновок про землеробський характер слов'янського населення не викликає сумніву. Однак навряд чи можна задовольнитися відповіддю, що слов'яни удійності займалися землеробством, і зупинитися на досягнутому»* [5, с. 3]. Саме з цього приводу, особливий інтерес становить широкомасштабне дослідження особливостей землеробства слов'янських племен у переддержавний період, представлених в Україні археологічними культурами з III ст. до н. е. до X ст. н. е.

У межах сучасної України майже вся територія була придатною для потреб землеробства (за винятком незначних площ). Природні умови сприяли веденню сільського господарства. Господарство осілого населення, яке лишило по собі археологічні культури рубежу ер – першої половини I тис. н. е., базувалося на землеробстві та приселищному тваринництві, про що красномовно свідчить розта-

шування поселень на зручних для рільництва ґрунтах та поблизу луків, придатних для випасу худоби [1, с. 140].

На пам'ятках кінця I тис. до н. е. – початку I тис. н. е. доволі розповсюджені знаряддя для збирання врожаю – серпи. На території України вони знайдені на пам'ятках зарубинецької та поєнештілукашівської культур [6, с. 45]. Зважаючи на кількість знахідок та їхню поширеність, можна стверджувати, що ці знаряддя були відомі повсюдно. Майже всі серпи слабковигнуті. За способом кріплення, це гачкові, втулкові (та проміжний між першим і другим варіантом), стовпчикові і поодинокі з черенком, що продовжує лінію леза. Серпи добре відомі серед матеріалів другої чверті I тис. Найбільша їх кількість походить з черняхівських пам'яток. Також вони присутні в культурі карпатських курганів (по одинокі екземпляри), і в київській. Для всієї території України, на той час, притаманні серпи, відомі за попередніми культурами. Це слабковигнуті зразки з різними типами кріплення до руків'я. Деякі серпи вирізняються більшим вигином леза. Такі екземпляри відомі з черняхівських і київських пам'яток. В останній, Р. Терпиловський вважає їх черняхівським імпортом [16, с. 62–63]. Інше нововведення, яке привертає увагу, це якісно новий тип кріплення руків'я до серпа. З'явилися перші серпи з черенковим типом кріплення, відігнутих від лінії леза. Вони поширені в західному ареалі черняхівської культури. Схожий серп знайдено на пам'ятці культури карпатських курганів. Однак жодної аналогічної знахідки в старожитностях київської культури досі не виявлений.

Інший тип, що умовно є знаряддям для збирання врожаю – коса-горбуша – також з'явився разом з черняхівською культурою. Як і серпи з черенковим типом кріплення і відігнутих руків'ям, вони були розповсюджені в західній частині її ареалу. В матеріалах синхронних культур коси-горбуші не виявлені.

Привертають увагу серпи з більшим вигином леза та відомими раніше типами кріплення. Це вказує на місцевий розвиток цих знарядь. Поряд з ними, в західній частині ареалу і в культурі карпатських курганів знайдено серпи з досконалішим типом кріплення – відігнутих черенком. Навряд чи можна вважати, що ця форма утворилася завдяки еволюції відомих раніше серпів з черенком на одній лінії з лезом.

Окрім того, не всі черенкові серпи з досконалішим кріпленням мали кращі пропорції. Отже, вірогідно, серпи з таким типом кріплення виникли не на місцевій основі, а були привнесені.

Незрозуміле походження кіс-горбуш. З одного боку, вони відомі лише в західній частині черняхівського ареалу, що може вказувати на шлях розповсюдження цієї форми, з іншого – серпи цілком могли еволюціонувати в коси-горбуші самостійно. Жорна, що походять з черняхівських пам'яток та київських (як імпорт чи запозичення), мають доволі примітивну будову [11, с. 87]. На європейському континенті, до цього часу, вже існували прогресивніші форми [12, с. 13].

Загальний занепад чи «варваризація» культур третьої чверті I тис. відповідним чином позначилася на всіх галузях господарства носіїв колочинської, празької та пеньківської культур. Знаряддя для збирання врожаю репрезентовані серпами з усіма типами кріплень. Г. Пашкевич виділив 10 пам'яток зі знахідками серпів, більшість яких відноситься до пеньківської культури [14, с. 25]. Так само незначною кількістю представлені коси-горбуші. Вони виявлені переважно на пеньківських пам'ятках; дві походять з празьких матеріалів; кілька незначних фрагментів, що можуть бути частинами кіс-горбуш, – з пам'яток колочинської культури.

Для останньої чверті I тис. відомі всі види рільничих знарядь. Збирання врожаю провадили серпами, відомі також коси-горбуші. Вони поширені майже на всій території культур останньої чверті I тис. [18, с. 43]. Тому розмаїття форм залежало від місця їхнього використання, а не від технічних можливостей їх виготовлення.

З ключових пам'яток археологічних культур відомо понад 80 серпів та їхніх фрагментів. За такої кількості цілком очевидно, що кількісно переважає прогресивніша за сукупністю ознак форма. На цьому тлі чітко простежується, що деякі серпи, зараховані до матеріалів останньої чверті I тис., імовірно, раніші. Також, як зазначає Р. Шишкін широкого розповсюдження набули коси-горбуші, фрагменти, кільця та цілі екземпляри яких виявлені на 11 пам'ятках [19, с. 132].

Прогресивні нововведення, які проникли на територію сучасної України із Заходу, за часів існування археологічних культур кінця I тис. до н. е. – початку I тис. н. е. не мали істотного поширення.

У наступний період (черняхівська та синхронні їй київська, вельбарська і культура карпатських курганів) відомі раніше види знарядь продовжують існувати і розвиватися в інших формах [4, с. 89]. В першу чергу мова йде всі різновиди серпів, відомі за попередніми культурами.

Коси-горбуші та кріплення до них ранішого часу є в Галіш-Ловачці, звідки походять й інші рільничі знаряддя [2, с. 52–53]. Тим не

менше, навряд чи можна розглядати цю пам'ятку як пункт поширення кіс-горбуш у черняхівському ареалі, оскільки між ними існує хронологічна порожнеча. Схожі за формою та пропорціями знаряддя для збирання врожаю існували за часів зарубинецької культури.

Інший варіант – запозичення ззовні. Коси-горбуші знайдені серед реманенту майстерні з виробництва залізного інвентарю на поселенні поблизу дакійського святилища Сармізететуса [17, с. 142–143]. Одна, добре вціліла, відома з кельтської пам'ятки Нова Гута Краківського повіту [10, с. 5]. II–IV ст. датуються знахідки з Верхньої Визниці у Польщі [8, с. 18] і могильника поблизу с. Братей [17, с. 279]. Отже, у цьому випадку, варто говорити про те, що коси-горбуші виникли на місцевій основі під впливом зовнішнього імпульсу.

На правобережних пам'ятках черняхівської культури і культури карпатських курганів трапилися черенкові серпи з відігнутим руків'ям [3, с. 322]. У попередніх культурах, як і власне в матеріалах другої чверті I тис., відомі черенкові серпи з руків'ям, що продовжує лінію леза.

Можна стверджувати, що вони могли слугувати підґрунтям, на якому й виникла така досконаліша форма. Однак ці серпи, окрім архаїчного типу кріплення, мали також старі форми. Тому важко стверджувати, що на їхній основі могла виникнути досконаліша форма серпів – черенкові серпи з відігнутим руків'ям другої чверті I тис. Очевидно, що ці знаряддя також слід зарахувати до імпортованих з інших регіонів, зважаючи на територію знахідок, а також широкі аналогії в матеріалах західних сусідів. Уперше серп з відігнутим руків'ям з'явився наприкінці I тис. до н. е. на поселенні Галіш-Ловачка [2, с. 52]. Незважаючи на досконалий тип кріплення, його пропорції ще недосконалі.

У римському таборі Бумбешти на південних схилах Карпат (I–II ст.) знайдено черенковий серп розвинених пропорцій [17, с. 181]. У Мунтенії черенкові серпи походять з поселень пізньоримського часу [20, pl. 8], але поряд з ними є й фрагменти старих форм з черенком в одну лінію з лезом [20, pl. 9]. У Трансильванії (могильник поблизу с. Братей) також знайдено серп з відігнутим черенком [17, с. 279]. Серпи з аналогічним типом кріплення (IV ст.), проте не дуже розвинені, походять з Братей-Сідіу, Північне Подунав'я [21, fig. 8].

Таким чином, з представленого комплексу серпоподібних знарядь переважали запозичені від західних сусідів. Архаїчні серпи мають місцеве підґрунтя. Коси-горбуші могли виникнути на місцевій основі завдяки зовнішньому імпульсові. Можна стверджувати, що

і комплекс рільничих знарядь праці, і, ймовірно, техніка хліборобства були привнесені ззовні, знайшовши на українських теренах умови, які сприяли для впровадження уже набутих навичок.

Заключним етапом у процесі формування комплексу серпоподібних знарядь хліборобської праці був період існування волинцько-роменської та райковецької культур. Для того часу відомий увесь попередній комплекс знарядь. До нього додалися лише деякі нові форми уже відомих видів знарядь [13, с. 65]. Знахідки серпів архаїчного типу (зі слабковигнутим лезом і старим типом кріплення) того часу одиничні. Можливо, частина з них неправильно продатована та/або випадково потрапила до комплексів останньої чверті I тис., а можливо, вони поступово, але неухильно витіснялися досконалішою уніфікованою формою черенкових серпів з відігнутих руків'ям.

Таким чином, за час розвитку комплексу серпоподібних знарядь праці на теренах України відійшли та зникли малопродуктивні форми для збирання врожаю. На початковому етапі, ймовірно, відбувся вплив із заходу, який проте, не набув широкого поширення. Друга чверть I тис. позначена принесенням на територію сучасної України прогресивного комплексу знарядь праці, що став поступово витісняти місцеві традиції. На третю чверть I тис. припадає період занепаду, проте зі збереженням набутих навичок. В останній чверті I тис. вже відомі знаряддя набули широкого розповсюдження; імовірно, відбулися й незначні сприятливі впливи ззовні. Тому за розглянутий період увесь комплекс серпоподібних знарядь пройшов розвиток від примітивних форм, притаманних попереднім культурам осілого населення скіфського часу, до тих, що з технічного боку склали основу сільського господарства подальшого періоду становлення та розвитку Київської Русі.

Список використаної літератури:

1. Абашина Н. С. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ : Стародавній світ, 2012. 366 с.
2. Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. Київ : Наукова думка, 1971. 184 с.
3. Бунятян К. П. Залізний вік. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.
4. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. : монографія. Київ : Академперіодика, 2007. 196 с.
5. Горбаненко С. А., Пашкевич Г. О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). Київ : Академперіодика, 2010. 316 с.

6. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва : Наука, 1991. 511 с.
7. Колода В. В., Горбаненко С. А. Про землеробство жителів городища Водяне. *Археологія*. 2004. № 3. С. 68–77.
8. Котигорошко В. Г. Фракийцы верхнего Потисья (III в. до н. э. – IV в. н. э.). Ужгород, 1995. 131 с.
9. Краснов Ю. А. Некоторые итоги и задачи изучения истории земледелия в советской археологии. *КСИА*. 1969. № 118. С. 58–68.
10. Кухаренко Ю. В. Археология Польши. Москва : Наука, 1969. 240 с.
11. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Мо-настырек на Среднем Днепре. Київ : Наукова думка, 1988. 148 с.
12. Минасян Р. С. Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь в лесной зоне Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Львов, 1980. 40 с.
13. Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. Київ : Наукова думка, 1974. 147 с.
14. Пашкевич Г. О., Милян Т. Р. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі. Львів : Ліга-Прес, 2010. 64 с.
15. Слободин В. М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.). *МИЗ*. 1952. № 1. С. 9–65.
16. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. Київ : Наукова думка, 1984. 125 с.
17. Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. Москва : Наука, 1973. 420 с.
18. Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. Київ : Наукова думка, 1975. 175 с.
19. Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). *Археологія*. 1999. № 4. С. 129–139.
20. Bichir Ch. Geto-Daci din Muntenia în epoca romană. București, 1984. 176 p.
21. Teodor D. Gh. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos in secolele IV–XI d. Hr. Iași, 1996. 197 p.

Колтакова В. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

НЕМИРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: СКИФИ НА ВІННИЧИНІ

У статті проводиться стислий аналіз та висвітлення історичного аспекту пам'ятки, яка рахується одним із найбільших міст скіфського часу та належить до «Семи чудес Вінниччини».

Ключові слова: скіфи, городище, Немирів, великі вали, рання залізна доба.

Впродовж усього свого часу наукового вдосконалення Археологічна наука накопичує достатню кількість арсеналу для наукових розробок та відкриттів. Вивчення пам'яток приносить велику кількість інформації, стосовно території та культури, яка там побутувала.

Не виключенням, та високим рівнем культурного збагачення є городища та поховання, які їм супутні. Такі пам'ятки завжди можуть висвітлити значущі питання у житті того чи іншого етносу, який проживав на чітко визначеній території. Одному із таких присвячена ця стаття.

Окрім того, саме цю пам'ятку активно розкрадають «чорні археологи», тому, її дослідження є актуальне на сьогоднішній день, аби зберегти те, що лишилося.

Немирівське городище вперше було досліджено науковою експедицією під керівництвом професора С. Гамченка у 1909 р. У цьому ж році С. Гамченко знайшов залишки трипільського поселення, згодом описав свої дослідження у наукових працях «Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909–1913 рр.», «Археологічні дослідження 1909 року на Поділлі по Трипільській культурі» та «Спостереження над даними досліджень першоджерел Трипільської культури в 1909–1913 рр.». Наступні розкопки проводилися у 1910 р. А. Спіциним, враження від яких він виклав у праці «Скифи и Гальштатт» та «Корочки». Після 1920 року вивчення городища було призупинено у зв'язку зі смертю власниці територій на яких розміщена сама пам'ятка. У 1941 р. завдяки А. Смирнову дослідження оборонних споруд Немирова поновилися, але через війну знову вимушено припинилися. Згодом, у 1946–1948 рр. очолювана М. Артамоновим, у Немирові, проводилася Південно-Подільська археологічна експедиція, результати якої дослідник висвітлив у працях «Південноподільська експедиція», «Археологічні дослідження на Півдні Поділля в 1948 р.» та інших. У 1966 р. проводилася Скіфо-слов'янська експедиція Харківського університету під керівництвом А. Моруженко, матеріали якої викладено у праці «Новые данные о Немировском городище» та «Оборонні споруди Немирівського городища». Останнє вивчення пам'ятки відбулося в кінці 80-х рр. XX ст. експедицією Вінницького педінституту під проводом професора П. Хавлюка. Вивченням отриманого матеріалу займалися Г. Смирнова, М. Кашуба, М. Вахтіна, Ю. Шапіро та ін.

Немирівське городище (або як називають дану пам'ятку місцеві жителі «Великі вали») за знахідками і предметами грецького імпорту датується VII–V ст. до н. е. В давні часи воно було торгово-ремісничим центром великого союзу племен на території Поділля [5, с. 67]. Розташоване городище на лівому березі Південного Бугу за 10 км від річки, біля села Сажки, за 4 км від міста Немирова та являє собою потужну замкнену огорожу – вал до 9 м заввишки і рів у 5,5 км за периметром. Дані щодо площі городища у дослідників різняться, за М. Артамоновим вона становить 100 га, за А. Моруженко 110 га [7, с. 78]. Через площу пам'ятки протікає р. Мирка, в неї з півночі впадають глибокі яри, що утворюють мис. На мисі розташоване внутрішнє укріплення, яке носить назву Замчисько, за давніх часів тільки ця частина городища була заселена, інші території використовувались для оборонних і господарських потреб [1, с. 257]. Довжина цього укріплення, як вказує М. Артамонов, становить біля 300 м, а ширина від 200 до 230 м. Стосовно площі, то за даними А. Моруженка, вона складає 12,5 га. Натомість за розрахунками М. Артамонова вона становить біля 6,9 га. [7, с. 78].

На Немирівському городищі дослідниками знайдено багато археологічного матеріалу. Наприклад, експедиціями, які у різні роки проводились під керівництвом С. Гамченка та М. Артамонова виявлено залишки трипільської культури. У 1909 р. С. Гамченко знайшов на території Замчиська поселення та 20 площадок, які утворювали 7 рядів упоперек осі городища і були розміщені у шаховому порядку. Проте під час обстеження території експедицією М. Артамонова такої правильності у розміщенні площадок не було простежено. В південній частині внутрішнього укріплення городища С. Гамченко відкрив трипільську площадку, довжина якої становить 25 м, ширина 8 м, на місці цієї ж знахідки виявлено шматки глиняної обмазки стін та підлоги, маленькі частинки обпаленого каміння, які на думку дослідника є залишками від пічки або вогнища. Також по всій території площадки було зібрано фрагменти розписного посуду, шматочки кісток тварин, уламки кремнію, крем'яні знаряддя (серпи, ножі скребла), шматки зернотерок та частинки глиняної статуетки. В північно-східній частині Замчиська С. Гамченко знайшов підземне житло у вигляді ями з короткими арочними коридорами. Довжина цієї знахідки становить – 21 м, ширина – 12 м, висота близько 3 м [2, с. 62–64]. Біля північного краю Замчиська (дитинця) знаходиться курганоподібне піднесення – зольник, його приблизний діаметр дорівнює 20 м, висота більш ніж 3,5 м. Завдяки розкопкам

А. Спіцина у 1910 р. було встановлено, що насип утворився за скіфських часів в результаті зсипання тут сміття і попелу. На цьому ж зольнику знайдено скіфську кераміку двох типів: грубу з валиками, прикрашеними зачіпами, і з дірочками по краю вінців та чорнополіровану [1, с. 258]. У східній та південно-східній частині зольника у 1946–1847 рр. було знайдено два округлих у плані житла земляного типу, третє такого ж типу відкрито на південний захід від траншеї IV у 1948 році [7, с. 81–82].

Північна частина житла № 1 була виявлена у 1946 р. експедицією під керівництвом М. Артамонова, а у 1948 р. знахідку ретельно вивчили. Як вже зазначалося вище, це округла в плані споруда, діаметром від 5,5 до 6 м та заглиблена у ґрунт на 1,1 м з них 0,7 м в материк. Котлован з вертикальними стінками заввишки 1,3 м, які зі східної сторони зрізані двома пізніми ямами давньоруського часу. Підлога житла глиняна, з обмазкою сіро-зеленого кольору, містить також залишки камінців, вугілля, золи та кераміки. Споруда мала конусоподібне перекриття, яке опиралося на розміщений в центрі стовп. Про це свідчить знайдений слід від стовпа у вигляді ями, діаметр якої складає 30 см, а глибина 28 см. Також в центрі житла було виявлено вогнище з обпаленим глиняним подом, розмір якого 60×70 см, навколо розкиданий необроблений граніт, а у північно-західній від нього частині скупчення колотого каміння та золи. Поряд з камінням знайдені биті скіфські горщики і три фрагменти грецького посуду. Серед знахідок траплялись й інші речі, наприклад, кам'яна плита зі слідами заточування металевих виробів та бічна плоска ручка бронзового дзеркала [7, с. 81–87].

Житло № 2 розташовано у північно-східній стороні від житла № 1. Це округла в плані споруда з двома жилими горизонтами, вертикальними стінами та рівною підлогою, діаметр її становить 5,8 м із заглибленням у ґрунт приблизно на 1,2 м. Як і в житлі № 1 знайдено слід від центрального стовпа у вигляді ями 32 см діаметром і глибиною в 46 см, на якому закріплювалася покрівля споруди, також виявлено два вогнища. Вогнище № 1 за розміром 1х1,1 м, вогнище № 1, 24×1,5 м. В заповненні пізньої будівлі зібрано багато уламків кісток домашніх тварин та фрагментів різного скіфського посуду [корчаги, миски, черпаки] та 14 уламків грецького. Окрім кераміки та кісток на території житла знайдено також чотиригранну стрілу з кістки, залізну шпильку, глиняну та пастову намистини [7, с. 88–96].

Житло № 3 знаходиться приблизно в 60 м від житла № 1, як і попередні воно округле, розміри складають 4,4×4,8 м. Ця споруда

вирита в матеріку, має два жилих горизонти, стіни вертикальні, плоске дно, глибина 1,2–1,3 м, посередині її західної частини виявлено сходинку розміром 1,2×0,62 м. Майже в центрі споруди розміщувалось вогнище розміром 0,9×1,1 м із не зовсім правильними овальними контурами, навколо нього знайдено сліди від стовпів-колів діаметром 0,5–0,9 см. На відміну від попередніх двох будівель, житло № 3 не мало центрального стовпа. В обох горизонтах даної споруди також знайдено скіфський посуд, кістки тварин, прясло, але грецька кераміка відсутня [7, с. 97–99].

Поза межами зольника А. Спіцин та М. Артамонов відкрили господарські ями, залишки різних наземних споруд з печами та вогнищами, що датуються доскіфським та скіфським часом [6, с. 70–71].

Загалом, на Немирівському городищі знайдено велику кількість керамічних виробів, їх можна поділити на два типи: кухонний і столовий. Кухонний посуд представлений високими горщиками з проколами під вінцем та валиком із защипами в основі шийки або на корпусі, зустрічається й орнаментация з пальцевим рельєфом по краю, існують й інші види даних горщиків. Для столового типу характерний чорнополірований посуд з високою якістю виготовлення, що представлений черпаками, мисками, кубками та корчагами [4, с. 284]. Знайдено скіфський інвентар, а саме бронзові наконечники стріл і частинки двох зооморфних кістяних псалій [6, с. 112].

Варто звернути увагу на знахідки грецького розписного посуду із зображенням тварин, який імпортувався з Родосу. Цей матеріал охарактеризувала та проаналізувала М. Вахтіна. У своїй праці «Грецька розписна кераміка з розкопок Немирівського городища», дослідниця дійшла до висновку, що датується цей вишуканий посуд першою половиною VII–VI ст. до н. е. [3, с. 85–93].

Остання група знахідок це три поховання, які були відкриті С. Гамченком. Поховання № 1 та № 2 знайдені біля південно-західного краю Замчиська. Це однакові між собою могили у вигляді кам'яних ящиків, в них виявлено залишки скелетів, один з яких збережений наполовину. Поховання № 3 відкрито у північно-східній частині внутрішнього укріплення, воно відрізняється від двох попередніх. Відмінності спостерігаються у положенні небіжчика, оскільки у похованнях № 1 та № 2 тіло витягнуте, а у похованні № 3 сильно скорчене. Відрізняється і тип споруди, остання могила створена у вигляді ями між двома помостами з каменю. Окрім скелету знайдено також фрагменти скіфської кераміки, частинку грецького посуду, скляний флакон та чашку з золотистим орнаментом [7, с. 116–117].

Отже, проаналізувавши наукову літературу та ряд археологічних знахідок, які стосуються Немирівського городища, ми можемо зробити наступні висновки:

Описавши історіографію теми, можна стверджувати що її рівень вивчення знаходиться на задовільному етапі, але потребує наукового удосконалення та обговорення.

Аналізуючи історію городища ми визначили, що на території городища присутній синтез декількох історичних культур, такі як скіфи, греки та суміжні їм. Окрім того, слід наголосити, що городище надзвичайно багате на різного роду знахідок, які чітко пояснюють його суть та історію побутування народу тут.

Проаналізувавши подану наукову літературу, було встановлено, що городище відіграло значне геополітичне, соціальне та економічне значення, тому що було оплотом стійкого життя Скіфів.

Список використаної літератури:

1. Артамонов М. І. Археологічні пам'ятки УРСР. Південноподільська експедиція. (Попереднє повідомлення). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. I. Київ : Вид-во АН УРСР, 1949. С. 257–262.
2. Артамонов М. І. Немировское городище: анализ полевой документации из раскопок 1909–1910 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии : Сб. научн. тр.* 1998. Вып. VI. С. 59–76.
3. Вахтіна М. Ю. Грецька розписна кераміка з розкопок Немирівського городища. *Археологія*. 1995. № 5. С. 85–93.
4. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. э. Київ : Наукова думка. 1983. 380 с.
5. Моруженко А. О. Оборонні споруди Немирівського городища. *Археологія*. 1975. Вип. 15. С. 66–70.
6. Смирнова Г. І. Немирівське городище – загальна характеристика пам'ятки VIII–VI ст. до н. е. *Археологія*. 1996. № 4. С. 67–84.
7. Смирнова Г. И. Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии : Сб. научн. тр.* 1998. Вып. VI, С. 77–121.

Конончук А. В.

*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ДОБИ НЕОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті визначаються характерні риси неолітичної кераміки в археологічних культурах VII–V тис. до н. е. в Україні.

Ключові слова: *неоліт України, відтворювальне господарство, буго-дністровська культура, культура лінійно-стрічкової кераміки, гребінцево-накольчата кераміка.*

Характерною археологічною ознакою початку неоліту є поширення керамічного комплексу. У зоні лісостепу поява кераміки навіть передувала появі відтворюючих форм господарства, тобто населення того часу запозичило практику виготовлення керамічних виробів від південних колоністів Балкано-Дунайського регіону. Головною причиною запозичення стала можливість раціонально використовувати продукти мисливства і збиральництва, збільшувати термін їх зберігання [3, с. 5].

В загальних рисах неолітична кераміка примітивна. Посудини були грубостінні з загостреним або круглим денцем. А інший вид кераміка з плоским дном з'являється лише у пізньому неоліті. Посуд ліпили вручну: з глини робили валочки, які потім по спіралі накладали один на одного і потім розгладжували. Перед випалом на вогні по сирій глині наносили орнамент. Також на стінках часто зберігаються відбитки пальців [5, с. 630].

Для буго-дністровської культури характерні прямостінні, глибокі горщики, які мають денце у вигляді загострення. Безперечною є схожість цієї кераміки з найдавнішим кухонним посудом фессалійських ранньонеолітичних поселень. Трапляються посудини у вигляді глибоких мисок і горщиків S-подібного профілю, орнаментовані кривими лініями та ветрикальними зигзагоподібними лініями. Ці риси вказують на східні зв'язки [2, с. 89, 91].

Існують і різні типи кераміки в межах буго-дністровської культури. На прикладі кераміки «самчинського» типу можна відзначити, що посуд загладжений, сірого кольору, прикрашений прокресленими лініями та зубчастим штампом Цей посуд відмінний через наявність протягнутого штампку, внутрішньої орнаментации з грубими мінеральними домішками [1, с. 182].

Керамічний комплекс лінійно-стрічкової культури представлений столовим та кухонним посудом Посуд тонкостінний, загладжений і залощений. Випалювали таку кераміку погано, вона мала сірий або чорний колір. Основною формою є круглі посудини з невеликим в діаметрі дном і відносно широким у порівнянні з ним горлом Усі посудини орнаментовані: ямковий, лінійно-прокреслений візерунок, овальні заглибини. Поєднання ямкового та лінійного орнаменту отримало назву «нотного орнаменту» [4, с. 100].

Помітне місце посідає дослідження дніпро-донецької культури з цікавою гребінцево-накольчастою керамікою. Цій культурі притаманні примітивні, погано випалені посудини з рослинними домішками. Горщики слабо профільовані, мають прямі вінця і гостре дно. Орнаментована вся поверхня посуду. Він складається з відбитків гребінця, відступаючих наколів і прокреслених ліній, створюючи ритмічний контрапункт загальної композиції. Обов'язковим елементом візерунка є один або два ряди глибоких конічних ямок під вінцями. Мотиви узорів досить складні. Це, здебільшого, скісне штрихування, кососітчасті або кутові композиції, зустрічаються криволінійно-хвилеподібні мотиви або більш складні фігури [6, с. 121].

Цікавою особливістю неолітичної кераміки є наявність виробів з черепашкових рачків або кардіумна кераміка в межах буго-дністровської культури. Ця кераміка досліджується на території Степового Побужжя і має відмінні риси від решти неолітичного посуду та орнаментатії на ній. Така кераміка з домішками членистоногих молюсків, інколи з незначними домішками рослинності та піску. Поверхня з обох сторін заглажена, бурого або червоного кольорів. З поміж цієї кераміки виділили плоскодонні горщики з відігнутими вінцями, банкоподібний посуд. Посуд орнаментований заглибленим візерунком у вигляд ліній, відбитків черепашки кардіум та інших молюсків, зубчастого штампа, які наносили по сирій глині [7, с. 27–28].

Так, аналізуючи наявний керамічний матеріал з неолітичних археологічних культур можна виділити її особливості:

1. Найдавнішою формою для неоліту України є гостро-шиповидні горщики з слабозчленованим профілем.
2. Більш розвиненими є горщики з S-видним профілем, з'являється вже плоскодонний посуд, що може означати появу стола або подібного пристосування.
3. З поширенням відтворювального господарства у глиняне тісто починають додавати пісок, що робить випал міцнішим
4. Удосконалюється орнаментатія, а декор є основною ознакою розвитку культурних характеристик і почуття естетики [5, с. 633].

Таким чином, неолітична кераміка на території України має свої особливості, наявний вплив на неї елементів сусідніх територій і своєрідність місцевих традицій зробили її відмінною від інших археологічних періодів.

Список використаних джерел та літератури

1. Гаскевич Д. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*. 2008. Вип. 11. С. 157–187.
2. Даниленко В. Буго-дністровська культура. Київ : Наукова думка, 1971. С. 449.
3. Залізник Л. «Неолітична революція» в археології України початку XXI ст. *Археологія*. 2017. № 14. С. 5–25.
4. Захарук Ю. Пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки. *Археологія Української РСР*. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 1. С. 449.
5. Мотиль Р. Глиняний посуд епохи неоліту на теренах України. *На родовознавчі зошити*. 2011. № 4. С. 629–634.
6. Телегін Д. Дніпро-донецька культура. *Археологія Української РСР*. Київ : Наукова думка. 1971. Т. 1. С. 555.
7. Товкайло М. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків *Ostracoda* (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні). *Археологія*. 2012. № 3. С. 27–36.

Година Н. В.

*Хмельницька гуманітарно
педагогічна академія*

ДОСЛІДЖЕНІ ЧЕРНЯХІВСЬКІ КЕРАМІЧНІ КОМПЛЕКСИ ТЕОФІПОЛЬЩИНИ

У публікації висвітлено наукову інформацію про керамічні комплекси черняхівської культури на Теофіпольщині.

Ключові слова: черняхівська культура, кераміка, Теофіпольщина, Волинь, Поділля.

Черняхівська культура – одна з найяскравіших археологічних культур на території України. Вона має великий ареал поширення та займає більшу частину сучасних земель України.

Першим, хто досліджував цю культуру був В. Хвойка, який провів розкопки могильників у селах Черняхові та Ромашках на Київщині у 1900–1901 роках [7, с. 5].

Надалі ці пам'ятки вивчали М. Тиханова, М. Смішко, М. Брайчевський, В. Баран, І. Винокур, Є. Махно та інші [3, с. 11–12].

Варто зазначити, що найбільше пам'ятки черняхівської культури поширені у лісостеповій зоні. Досить поширеними пам'ятки є також на території узбережжя Чорного моря, на захід від гирла Дніпра. Ця культура утворилась на основі різних етнічних груп. Початок формування черняхівської культури приблизно припадає на кінець II – початок III ст. н. е. Її розквіт припадає на III–IV ст. н. е.

і в цей період вона була поширена на значній частині від верхів'я Західного Бугу до Північного Дінця, від приток Дніпра, Прип'яті і Сейму до нижнього Дунаю та Чорноморського узбережжя. Слід також врахувати, що під час формування черняхівської культури на цих територіях вже існували різні культурно-історичні групи і саме вони зумовили місцеві особливості [5, с. 4].

У 1957 р. М. Тиханова спробувала виділити п'ять локальних різновидів черняхівської культури: Середнє Подніпров'я, Порожистий Дніпро, Подністров'я, Нижній Дунай з Північно-Східною Трансильванією, Волинь [10, с. 171].

Також велике значення має питання про основну територію, на якій і формувалась черняхівська культура. Згідно з В. Хвойкою такою територією вважають старожитності Середнього Подніпров'я. І справді, у зазначеному регіоні вона доволі сильно себе проявила у кількості поселень та у поховальних комплексах. Проте дослідження післявоєнного часу, а особливо останніх років у Середньому та Верхньому Подністров'ї, у Південному Побужжі та у інших прилеглих землях показали, що і на цих територіях є велика кількість матеріалів черняхівських поселень і могильників. Після співставлення матеріалів черняхівської культури Середнього Подніпров'я з одного боку, Середнього і Верхнього Подністров'я та Південного Побужжя – з другого дає нам можливість чітко відстежити тотожність, єдність та близькість черняхівських старожитностей у зазначених територіях [11, с. 158–163].

Важливим питанням є формування черняхівської культури, адже впродовж історії вивчення ми можемо побачити різні гіпотези. Як ми вже згадували раніше, на територіях формування цієї культури вже існували історико-культурні групи, які, власне, і взяли участь у формуванні черняхівської культури. Враховуючи те, що наше дослідження спрямоване на керамічні комплекси, вважаємо за потрібне згадати про І. Винокура [6, с. 27–33], який висловився щодо генези ліпного посуду. На його думку до формування ліпного посуду черняхівської кераміки причетні зарубинецько-пшеворські основи.

Деякі науковці намагались довести провідну роль вельбарських старожитностей у формування черняхівської культури на Волині, Поділлі та у Середньому Подніпров'ї, але черняхівська культура вже була сформована, до появи на цих землях вельбарських старожитностей. З цього приводу висловився і В. Баран: «... старожитності: скіфо-сарматські, зарубинецькі і пшеворські були не лише сусіда-

ми черняхівської спільноти, а й її попередниками. У певних районах поширення черняхівських старожитностей вони можуть розглядатись якоюсь мірою як субстратні явища. На відміну від цього вельбарські пам'ятки з'явилися на Волині, тобто на північній межі черняхівської культури, не раніше початку другої чверті I тис. н. е., отже вони в основному синхронні черняхівським старожитностям у цьому районі» [2, с. 159].

Оскільки Теофіпольщина є порубіжжям Волині та Поділля, розглянемо особливості кераміки цього регіону. Як вже було зазначено маємо справу з гончарною та ліпною керамікою локального виробництва. Проте важливо зазначити, що на поселеннях черняхівської культури були знайдені зразки імпоротної кераміки (уламки амфор).

Говорячи про класифікацію кераміки на Поділлі, зазначимо, що вона базується на результатах археологічних досліджень поселень (Лука-Врублівецька, Бернашівка, Іванківці тощо); могильників (Ружичанка, Чистилів, Заячівка тощо); жертвників-капищ (Ставчини, Бакота тощо). У гончарній кераміці Поділля можна виділити три групи: посуд для зберігання продуктів, кухонний посуд, столовий та гончарний [7, с. 86–96].

Розглянувши типи кераміки на Поділлі перейдемо до аналогічних дій з керамікою Волині. За основу І. Винокур взяв матеріали археологічних розкопок поселень (Лепесівка, Іванківці, Пряжків тощо) [1; 9]; могильників (Дерев'яне, Городище, Пасічна тощо). На Волині також є як і гончарна так і ліпна кераміка. Серед гончарної кераміки Волині виділяють кілька груп (піфосоподібний посуд, кухонний та столовий). Ліпна кераміка також ділиться на 3 групи з тотожними назвами [7, с. 100–110].

На території колишнього Теофіпольського району, нині Хмельницького, виявлено 10 поселень черняхівської культури, та один могильник. Більшість знахідок були виявлені в орному шарі землі. Кераміка в більшості представлена кухонним та столовим посудом, що має сірий колір. Якщо розглядати фрагменти, то можна помітити, що в більшості вони мають гладеньку сіру поверхню, проте трапляються фрагменти, в яких можна спостерігати значне додавання піску до глиняного тіста [4, с. 18].

Також на окремих поселеннях була знайдена імпортна кераміка, зокрема у с. Турівка виявили амфорну тару, яка відноситься до вельбарського типу. Відомим є могильник с. Колки, який було виявлено в 50-х рр. XX ст. під час пошуків глини селянами. Це одиноке по-

Рис. 1. Вигляд частини черняхівського поселення, розташованого в межах приватної земельної ділянки. Фото авторки, червень 2022 р.

ховання з речовим інвентарем, що супроводжувало померлого. Цей інвентар. представлений мискою, горщиком та кубком [8, с. 133].

Хоч є усталене твердження науковців про переважання ліпної кераміки на Волині по відношенню до гончарної кераміки, в даному регіоні простежується протилежне. Переважна більшість керамічних виробів зроблена на гончарному колі. І саме у цьому полягає специфічність місцевих історичних умов. Адже, як ми вже зазначали, Теофіпольщина є порубіжжям Поділля та Волині. І саме тут кераміці притаманні більш подільські риси виготовлення керамічних виробів [4, с. 19].

Влітку 2022 року під час археологічної практики авторка публікації методом археологічної розвідки дослідила черняхівське поселення поблизу сешища Теофіполь. Об'єкт заходиться на південь від селища, у бік ставка [8, с. 135], площа якого 90×25 м [4, с. 41–42].

Саме поселення розташоване на городах мешканців містечка. Біля них розташовані приватні будинки (рис. 1). Звідти походять чисельні уламки кераміки.

Отже, археологічні матеріали керамічних комплексів регіону Теофіпольщини засвідчують про скупчення черняхівських поселень, які вирізняються подільськими особливостями керамічних виробів цієї історико-культурної спільноти. Ці археологічні об'єкти ще потребують подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.
2. Баран В. Д. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ : Наукова думка. 1981. 263 с.
3. Брайчевський М. Ю. Про етнічну належність черняхівської культури. *Археологія*. Київ, 1957. Т. X. С. 11–24.
4. Бульбах В. П. Археологія Теофіпольщини. Теофіполь. 2008.
5. Винокур И. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ : Наукова думка. 1972. 180 с.
6. Винокур И. С. Вольно-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры. *КСИА*. 1970а. Вып. 121. С. 27–32.
7. Винокур И. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіум, 2000. 376 с.
8. Гуцал А. Ф., Якубовський В. І., Михальчишин І. Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. Чернігів : РВК «Деснянська правда». 2011. 176 с.
9. Строчень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля : монографія. Тернопіль : Астон. 2008. 272 с.
10. Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры. *Советская Археология*. 1957. № 4. С. 168–194.
11. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. Москва : Изд. АН СССР. 1953. 310 с.

Якимчук Т. В.

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

РИМСЬКИЙ СКЛЯНИЙ ПОСУД ІЗ МОГИЛЬНИКІВ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто та структуровано різні види скляних посудин, що походять із могильників черняхівської культури. Наведені приклади скляних посудин, висловлюється припущення щодо їх датування.

Ключові слова: *могильник, скляний посуд, кубок, чаша, Еггерс/230, орнамент.*

Черняхівська культура є однією із найкolorитніших культур, що колись залишили свої старожитності на території України. Однією зі складових «феноменальності» черняхівської культури – активні контакти з Римською імперією, плоди цивілізації якої не могли не вабити периферійний люд. Носії черняхівських старожитностей намагались наслідувати культурні і матеріальні традиції населення римської імперії, і запизичення скляного посуду не є винятком.

Скляний посуд є доволі рідкісною знахідкою серед поховального інвентарю. За понад 100 років досліджень, науці вдалось нагромадити інформацію про значну кількість знахідок скляних посудин, що вимагає групування та типологізування оскільки це один із чітких хроноіндикаторів. Серед значної кількості форм посуду ми маємо змогу простежити певну еволюцію посудин, що видозмінювався у той чи інший часовий проміжок. Акцент у дослідженні зроблено в здебільшого на вцілілих формах скляного посуду, що походять із могильників з території Правобережної України.

Вперше про знахідки скляного посуду на теренах України повідомляють В. Деметрикевич та В. Хвойка на початку ХХ ст. Останній, одразу ж висловлює припущення про запозичення традицій виготовлення скляного посуду у римлян [13, с. 125]. Акцентує свою увагу на знахідках скляного посуду на території України А. Сміленко. Згідно нього, ці знахідки в комплексі з іншими римськими імпортованими речами мають важливу роль в якості хроноіндикатора [7, с. 61–66]. Подальші дослідження, до яких залучалось скляні вироби із Правобережної України, стосувались хронології черняхівської культури та римського часу у європейському Барбарікумі. Х.-Й. Еггерсу належить перше дослідження до якої залучена численна кількість посудин із досліджуваного регіону [15]. Загалом, скляні чаші, кубки, пляшки, глеки, тарілки та ритони були поділені на 69 типів [13, с. 127, рис. 1, с. 128, рис. 2]. Розроблена ним типологія скляного посуду в наш час залишається класичною та висхідною у роботі з подібними речами. Не є винятком і ця стаття.

Схоже праця написана Г. Рау. Його типологія скляних посудин пізньоримського часу, в більшій мірі стосується Правобережжя України [16]. Г. Рау подає ідею про еволюцію форм такого посуду та можливості виробництва товстостінних фасеткованих кубків у варварських виробничих осередках, оскільки ареал поширення замикається у Південно-Східній Європі [13, с. 131–132, рис. 4]. Це припущення корелюється з відкриттям у 60-х рр. М. Смішком залишків скляного виробництва у Комарові про яке вочевидь було відомо Г. Рау.

За результатами власних археологічних досліджень, узагальнення інформації про скляний посуд здійснив Е. Симонович. Він організував і провів низку експедицій на пам'ятках пізньоримського часу Подніпров'я, що були результативними на скляні знахідки. Це дозволило йому комплексно описати виявлені ним знахідки. Так, у одній із його статей розглянуто скляний посуд з подніпровсько-причорноморських пам'яток черняхівської культури. Усього

проаналізовано 53 екземпляри, які вчений розподілив на вісім груп [11, с. 176–186].

Звід матеріалів про відомі на той момент про римські імпорتنі знахідки, серед яких і скляний посуд з Правобережжя України, був опублікований В. Кропоткіним. Вчений подає відомості про знахідки скла на 62 пунктах черняхівської культури з території України, здійснює їх систематизацію [2].

Одному з найбільш поширених типів скляних посудин, а саме кубкам циліндричної форми та фасеткованим кругам на них присвячена робота О. Петраускаса. Він систематизує весь матеріал про ці кубки, тип яких за Х.-Й. Еггерсом має назву «Еггерс/230» та тип «Ковалк» за Г. Рау та датує їх другою половиною IV ст. [6, с. 90, 98].

Одним із небагатьох дослідників, що спеціалізується на вивченні скляних виробів черняхівської культури є Ю. Ліхтер. Вона акцентує увагу на хіміко-технологічних ознаках посудин. Натомість формальні риси виступають як вторинні [3, с. 41–53].

Зазначимо, що знахідки скляного посуду в похованнях черняхівської культури здебільшого є ушкодженими або фрагментованими. Однак, за понад 100 років досліджень культури є більш ніж 50 гарно збережених цілих форм посуду, які власне, за деякими винятками, є предметом цього дослідження. В основу поділу цих посудин за видами покладені їх морфологічні відмінності. Серед них виділемо кубки і чаші. Одноразово представлена миска та бальзамарій [14, с. 12].

Кубки є найчисельнішою категорією посудин. Характерними їх рисами є витягнутість у довжину. Діаметр тулуба посудини завше менший за діаметр вінця. Можна виділити настурні різновиди: конічні; кубки на кільцевому піддоні; кубки видовжені циліндричної форми. Розмаїття також додає орнаментация кубків зроблена шліфуванням, накладанням скляних ниток на посудину тощо [14, с. 12].

Конічні скляні кубки відрізняються один від одного, насамперед, орнаментацию, що дає нам можливість ділити їх на певні підгрупи. Перша підгрупа – це тонкостінні кубки із майже відсутньою орнаментацией [14, с. 12]. Показовим для цієї підгрупи є тонкостінний конічний кубок, що знайдений у похованні № 19 могильника, що у Журавці Вільшанській (Рис. 1, 2). Скло напівпрозоре, висота кубка – 11,1 см, діаметр краю близько – 7 см [12]. За Г. Рау – це тип кубків «Gavrilovka 35» і датується цей тип посудин другою чвертю IV – початком V ст. (375–400 pp.) [14, с. 26].

Кубки із накладним орнаментом становлять другу підгрупу. Яскравим прикладом цієї групи є кубок із поховання № 5 Журавки

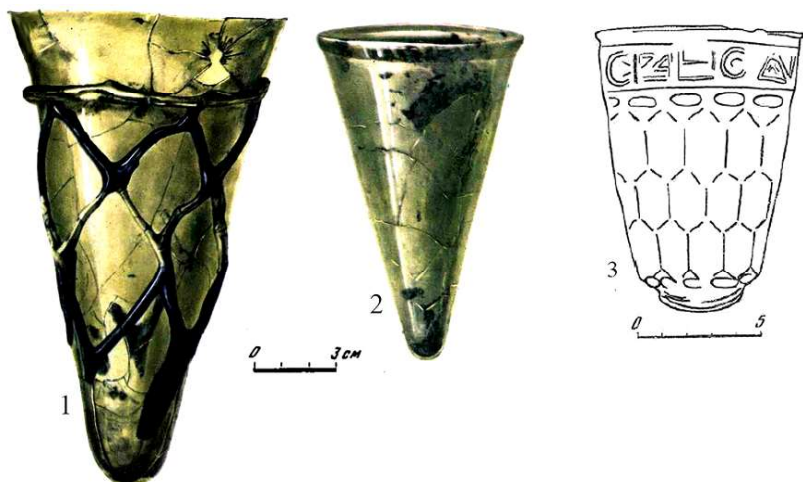

Рис. 1. Скляні кубки. 1 – кубок із п. № 5 Журавки Вільшанської; 2 – кубок із п. № 19 того ж могильника; 3 – кубок із п. № 14 Ранжівського могильника [12; 2, с. 241]

Вільшанської (Рис. 1, 1). Кубок конічної форми, ошатно прикрашений зигзагами з широких скляних напаяних ниток. Висота кубка біля – 16 см, діаметр краю – 9,2 см [12]. Цей кубок немає аналогії в типологіях Х.-Й. Еггерса та Г. Рау. Типологічна приналежність та датування вимагають детальнішого розгляду. Ще один підвид складають кубки із шліфованими площинами. Показовим для цього підвиду є кубок із поховання № 5 Гаврилівського могильника (Рис. 2, 1). Кубок має конічну форму, скло зеленуватого прозорого кольору. Більшість поверхні покрита 4-ма рядами овано-кутових шліфованих фасеток, розташованих вертикально і впритул прилягаючих одна до одної. Висота – 14,8 см, діаметр вінець – 10,5 см, товщина стінок біля вінець – 7 мм [10, с. 24]. Для цього виду кубків Г. Рау виділяє окремий тип – «Gavrilovka 5». Кубки цього типу датуються кінцем IV – початком V ст. [14, с. 26].

Скляні посудини на кільцевому піддоні теж урізноманітнені орнаментом різної складності. Проте, головна відмінність полягає у денці посудини, виготовлення якого, очевидно, становило окремий етап у виробництві посудин такого виду [14, с. 15]. У Ранжевому, в похованні № 14, знайдено абсолютно унікальний кубок цього виду (Рис. 1, 3). Унікальність його, не у кільцевому піддоні, а у грецькому написі, що розміщений під вінцями. Напис грецькою «ΠΙΕ ΖΗΣΑΙΣ ΠΑΝΟΙΚΙ», що означав можливо «Пий, та живи з усім домом». Скло

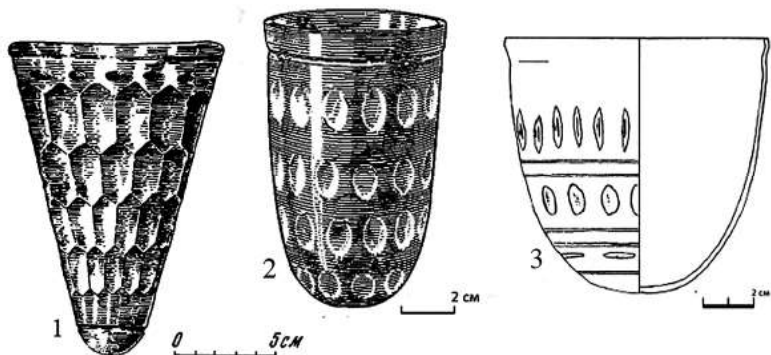

Рис. 1. Скляні кубки. 1 – кубок із п. № 5 Гаврилівського могильника; 2 – кубок із п. № 8 Миколаївки; 3 – чаша із п. № 310 Чернелево-Руського могильника [10, с. 22; 6, с. 94; 1, с. 266].

майже непрозоре, але на яскравому світлі помітно, що кубок має вишневий відтінок. Він має правильну конічну форму при висоті – 15,7 см і діаметрі вінець – 11,5 см [9, с. 106, 108]. Цей кубок має аналогію на території Молдови проте не відповідає типологіям Еггерса та Рау. Е. Симонович датує цей кубок рубежем IV–V ст. [11, с. 182].

Характерними особливостями кубків циліндричної форми є їхня висота, форма будови у вигляді циліндра, заокруглене дно та орнаментация у вигляді шліфованих кругів [14, с. 16]. Як приклад наведемо кубок із поховання № 8 могильника у Миколаївці (Рис. 2, 2). Скло прозоре, зеленуватого кольору. На зовнішній поверхні збереглося чотири горизонтальні ряди овалів, під вінчиком горизонтальне кільцеве заглиблення. Висота кубка – 11,2 см, діаметр вінчика – 9 см, товщина стінки – 2–3 мм [6, с. 102]. Цей тип посуду представлений найбільше – 20 екземплярів і відноситься до типу кубків «Еггерс/230» за Х.-Й. Еггерсом або «Kowalk» за Г. Рау. О. Петраускас датує цей тип кубків другою половиною IV ст. [6, с. 98].

Наступна категорія, яка зачасту відноситься до скляних кубків – це скляні чаші. Їх характерними рисами: невелика висота, діаметр тулуба є трішки меншим за діаметр вінець або подекуди є більшим за діаметр вінець [14, с. 20]. Варта уваги, багато орнаментована чаша із поховання № 310 могильника Чернелів-Руський (Рис 2, 3). Чаша опуклобока, скло прозоре, злегка патиноване, вінця злегка виділені, скошені до середини. Орнамент представлений горизонтальними лініями по середині і внизу чаші, овальними насічками зробленими вертикально і горизонтально [1, с. 94]. За Г. Рау це тип

посудин «Frunzovka», датується останньою чвертю IV ст. – початком V ст. [14, с. 25].

Посудина, що не відноситься до жодної із попередніх категорій походить із поховання № 58 Оселівки – це цілий скляний флакон (Рис. 3). Ймовірно, він використовувався як бальзамарій. Форма – сферичний тулуб на кільцевому піддоні, горло циліндричне з отвором зверху, колір злегка оливковий. Орнаментований ниткою у вигляді спіралі на місці переходу від горла до тулуба [4, с. 82]. Цю посудину не видається можливим віднести до жодної з типологій використаних нами, найближчі аналогії походять із античних пам'яток Причорномор'я, де такі форми були невід'ємною складовою поховального інвентарю III–IV ст. [8, с. 142] та території сучасної Угорщини [4, с. 82–83].

Таким чином, увесь комплекс скляного посуду та їх фрагментів можна умовно поділити на кубки, чаші, та інші посудини. Найчисленнішою категорією є скляні кубки (43 екземпляри), які поділяються на: конічні кубки, кубки на кільцевому піддоні та циліндричні кубки, яких є найбільше. Чаші представлені у кількості 14 екземплярів. До інших видів посуду належить 2 екземпляри це – миска та бальзамарій. За типологічними ознаками найбільше посудин відносяться до типу Еггерс/230 за Х.-Й. Еггерсом або «Kovalk» за Г. Рау. Це високі кубки циліндричної форми і датуються О. Петраускасом другою половиною IV ст. Подані типологічні характеристики посудин, як і дати побутування посудин не є абсолютними та вимагають більш ретельних досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Герета І. П. Чернелево-Руський могильник / Упор. В. С. Тилищак. ОУІМ, 3. Київ ; Тернопіль : «Терно-граф», 2013. 284 с.
2. Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. – V в. н. э.). Москва : Наука, 1970. 267 с.

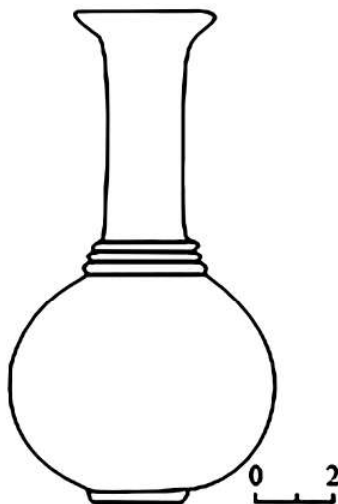

Рис. 3. Флакон із п. № 58 Оселівського могильника [4, с. 202].

3. Лихтер Ю. А. Стекло черняховской культуры. *РА*. 1998. № 2. С. 41–53.
4. Никитина Г. Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. Москва : Наука, 1995. 230 с.
5. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). Москва : ТАУС, 2008. 448 с.
6. Петраускас О. В. Скляні посудини типу Еггерс/230 в черняхівській культурі: хронологічний аспект. *ОУІМ*. Київ : ІА НАНУ, 2016. № 5. С. 89–106.
7. Сміленко А. Т. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань. *Археологія*. Т. 6. Київ : Вид-во АН Української РСР, 1952. С. 51–74.
8. Сорокина Н. П. Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища. *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Москва, 1963. С. 134–174.
9. Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около Одессы. *Могильники черняховской культуры*. Москва, 1979. С. 63–112.
10. Сымонович Э. А. Стекляная посуда середины I тысячелетия нашей эры с нижнего Днепра. *КСИИМК*. 1957. Вып. 69. С. 22–30.
11. Сымонович Э. А. Стеклянная посуда из Поднепровско-Причерноморских памятников Черняховской культуры. *СА*. 1977. № 1. С. 176–186.
12. Сымонович Э. А. 2017. Стеклянные кубки III–IV вв. н. э. из Журавки. *КСИА*. 1964. Вып. 102. С. 8–12.
13. Чорний А. М. Скляний посуд черняхівської культури (історіографічний аспект). *Археологія*. 2015. № 1. С. 125–144.
14. Якимчук Т. В. Римський скляний посуд із могильників черняхівської культури Правобережжя України. *Шевченківське літо – 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. м. Київ, 31 липня 2022 року*. Київ : Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 24–28.
15. Eggers H.-J. Der römische Import in freien Germanien. Hamburg : Museum für Volkerkunde und Vorgeschichte, 1951. 212 p.
16. Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta praehistorica et arhaeologica*. 1972. Bd. 3. S. 109–214.

МАТЕРІАЛИ ХІ КОНФЕРЕНЦІЇ

РОЗДІЛ ІІІ ДАВНЬОРУСЬКА ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Зарицька А. Ю.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ДОСЛІДЖЕННЯ БАКОТСЬКОГО СКЕЛЬНО-ПЕЧЕРНОГО МОНАСТИРЯ (ПОХОВАННЯ ТА НЕКРОПОЛІ)

Стаття присвячена дослідження давньої пам'ятки архітектури Бакотському монастирю та археологічним дослідженням городища.

Ключові слова: Бакота, монастир, поховання, дослідження.

Бакотський скельний монастир XII–XIII ст., розташований у мальовничому с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Він знаходиться на стрімкому березі Дністра – на території Національного природного парку «Подільські Товтри».

Пізнавальний і науковий інтерес до історії вивчення Бакотського скельно-храмового комплексу розпочався ще в XIX ст. Перші дослідження були проведені наприкінці XIX ст. У 1883 р. професор В. Антонович оглянув і обстежив рештки скельного печерного монастиря в Бакоті.

На початку XX ст. певний інтерес до пам'яток Бакоти і, зокрема, до решток скельного монастиря проявили К. Широцький та Д. Дорошенко. Розкопки на місці руїн Бакотського монастиря були проведені В. Антоновичем у 1891–1892 рр.

З 1963 р. у Бакоті почала працювати об'єднана археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського і Хмельницького музеїв під керівництвом І. Винокура, яка виявила верхній шар потужністю 0,35–0,4 м, що становило сміття, яке являло собою шматки каменю-вапняку та щебінь впереміш із ґрунтом. Розкоп заклали по лінії схід-захід уздовж схилу. Уздовж урвища вдалося виявити південну стіну будівлі, довжина якої становила 30 м, а ширина в східній частині 0,76–0,8 м, у західній 0,6–0,7 м. Викладена вона з каменю вапняку на вапняному розчині з домішками вуглинок, попелу та товченої цегли. Збережена висота стіни становила 0,8–1,0 м. Закладена вона на неглибокому фундаменті: шурфи в центральній та східній частині стіни показали, що потужність фундаменту складала лише 0,45–0,5 м. У південно-східному куті виявлено виступ з прибудованим склепінчастим входом, що являв собою п'ять кам'яних сходинок, що виводили на невеликий майданчик розміром 2,2×2 м [4, с. 230].

На рівні першої сходини в невеликій ніші розміром 0,24×0,15×0,18 м знайдено жменю горілого зерна. Сліди пожежі також зафіксовані на каменях в основі стіни. У південній стіні зафіксовано 3

віконних та 2 дверних отвори, ширина яких становила 0,8–1 м та 1,7 м. Висоту отворів встановити не вдалося через незначну збережену висоту стін [4].

Західна стіна мала довжину 10 м. У ній зафіксовано віконний та дверний отвір, шириною 0,9 та 1,1 м відповідно. У північно-західному куті споруди в кінці західної стіни виявлено кам'яні сходи, що вели до зазначених вище дверей. Остання верхня сходинка виводила в коридор. шириною 1,8 м та довжиною 4,6 м. Його підлога була викладена керамічними плитками прямокутної форми, які були зафіксовані. Розмір плиток становить 22×32 см, датував їх І. Винокур XIV–XV ст. [4, с. 230].

За 1,1 м на південь від південної стіни виявлено залишки фундаментів шириною 0,65 м, що розташовувалися паралельно до стіни. І. Винокур припустив, що це основа критої галереї. Окрім того, вздовж південної стіни знайдено залишки кам'яного мощення по двір'я в цокольній частині споруд [4, с. 230].

Всередині будівлі, при розчистці основи південної стіни в районі дверного отвору, зафіксовано вапнякові плитки квадратної та трикутної форми, які стратиграфічно лежали значно нижче загаданих вище керамічних плиток. Це дало змогу І. Винокуру висловити припущення про те, що споруда була двоповерховою: на першому поверсі мощення підлоги виконано вапняковими плитками, а на другому – керамічними. Розміри квадратних плиток складали 25×25 см, прямокутних – 28×16 см, висота трикутних плиток – 20 см [4, с. 231].

Північна сторона будівлі врізалася в схил. Вдалося встановити, що спеціально під будівлю було проведено терасування схилу з підрізанням його північної частини [4, с. 231].

Резюмуючи дослідження 1963 р., І. Винокур писав: *«Архітектурні спостереження, проведені Г. Н. Логвином, дають підстави припустити, що це після монгольська будівля. Припускаємо, що нижньою датою її існування можна вважати XIV століття. Що стосується верхньої дати, то тут треба враховувати історичні джерела, що стосуються Поділля XV століття ... Кам'яний палацовий комплекс, виявлений в урочищі Двір, не міг існувати пізніше XV ст. Отже, приблизна дата спорудження – XIV–XV ст.»*. Це ж він повторив значно пізніше в монографії «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» [4, с. 231].

З 1969 р. розпочалися широкі стаціонарні розкопки в Бакоті (в урочищі «На клину»). Це було пов'язано з початком будівниц-

тва Могилів-Подільської ГЕС на Дністрі й майбутнім затопленням надзаплавних терас в Бакоті та в її околицях. Дослідженнями 1969–1980 рр. в урочищі «На клину», а також в інших урочищах літописної Бакоти І. Винокуром та О. Приходнюком було простежено історичний процес формування «гнізд» слов'янських поселень першої і другої половини I тис. н. е. й виникнення на їх основі важливого міського давньоруського осередку, яким стала столиця Пониззя – Бакота XII–XIII ст. [4]

У цьому процесі, як показали дослідження, важливу роль відіграв й Бакотський скельний давньоруський монастир, споруджений на місці попередніх давніх язичницьких пам'яток.

Своєрідним підсумком багаторічних досліджень стала монографія «Бакота Столиця давньоруського Пониззя». І. Винокур та П. Горішний в окремому розділі про скельно-печерний монастир. зібрили та проаналізували матеріали попередніх досліджень, було вперше подано плани пам'ятки й окреслено перспективні напрями подальших робіт.

У 1999 р. неподалік від головного входу в монастир було виявлено чотири поховання, одне з яких містило бронзові скроневі кільця. В 2006 і 2007 рр. у монастирі знайдено ще дві ніші та парне поховання. Спелео-археологічні роботи на пам'ятці 2002 р. провів Б. Рідуш. Сліди господарських споруд і вогнища відкрив В. Захарєв на терасі, північніше від монастирських печер. До теми фрескового розпису монастиря звертався В. Мельник. Давньоруський період в історії Бакоти досліджували О. Баженов, С. Маярчак, В. Мегей та інші [4].

На початку травня 2018 р. Т. Горбняком було повідомлено, що під час копання ями під клозет робітниками виявлені кістки, які можуть бути людськими. Експедицією в складі наукових співробітників Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника П. Болтанюка, І. Старенького та студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Є. Левінзона, І. Яхієва та О. Ткаченка здійснено виїзд на місце з метою обстеження. Встановлено, що виявлений робітниками остеологічний матеріал являє собою окремі розрізнені кістки, які, ймовірно, потрапили на ділянку внаслідок оповзання ґрунту з верхньої частини при монастирського некрополя. Однак було прийнято рішення для повної перевірки інформації закласти шурф, внаслідок чого невдовзі було виявлено поховання, яке отримало № 2 за польовою нумерацією (№ 1 розкопано 2017 р.).

Поховальна камера розміщувалась на схід від стежки, яка проходить по краю скелі. Її західна частина була поруйнована ймовірно під час одного зі зсувів ґрунту. Збережена східна частина камери показує, що вона була прямокутної форми довжиною до двох метрів, а шириною – 0,8–0,9 м. Загальна глибина поховальної камери від денної поверхні складала 1,2 м. Верхній пласт товщиною 0,2 м містив задернований шар ґрунту. Під ним виділявся прошарок темно-коричневого ґрунту товщиною 0,4 м. Нижній пласт товщиною до 0,6 м утворювала скельна порода.

Скелет людини лежав в анатомічному порядку, відсутня була тільки нижня частина правої плечової кістки. Покійний був похований горілиць, тіло випростане, орієнтований головою на північний захід. Ліва рука зігнута в лікті й кисть розміщувалась над лівою частиною грудної клітки. Права рука так само була зігнута в лікті, а кисть руки розміщувалась над тазовим поясом. Небіжчик був чоловіком 30–40 років, зростом у межах 1,8 м, європеїдної раси, широколиций. За антропологічними ознаками його можна віднести до місцевого слов'янського типу людності.

Поруч з цим похованням було виявлено: фрагментований давньоруський посуд, перстень, скроневе кільце, натільний хрестик, срібна лунниця, вінець горщика, залізна пилка.

Роботи були продовжено на об'єкті № 1, розпочаті 2017 р. у ході яких було виявлено низку фрагментів керамічних виробів.

Цікавою знахідкою виявився фрагмент денця горщика. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого. Денце виконане недбало, має сліди відбитки тканини. На денці клеймо у вигляді непропорційного рельєфного тризуба. Віддалено нагадуючі клейма знайдені в Кам'янці-Подільському [3, с. 89, рис. 2], на Чорнівському [5, с. 32, рис. 1,48] та Ленковецькому [12, с. 27; 9, с. 45, рис. 7,14] городищах на Буковині, Дубно на Волині [11, с. 154], Плісненську [10, с. 121, рис. 3,14], Києві, Вишгороді [2, с. 321], Білгороді, Каневі [8, с. 145]. За В. Гупало клейма такого типу відносяться до групи Д і являються досить рідкісними [6, с. 240, рис. 5,4]. Їх прийнято називати «знаками Рюриковичів» [7, с. 361].

Особисто автор була присутня на місцях де проводилося дослідження. Зокрема, біля Бакотського монастиря та можливого поховання жінки з дитиною. На підставі цих матеріалів нами була складена умовна топографічна картосхема. Також, спілкуючись з членом Національної спілки краєзнавців України Т. Горбняком дізналася, як проходили археологічні розкопки, особливо про те як він

був особисто на розкопках поховання жінки та дитини про що можна ознайомитися у якого книзі, разом із записаними розповідями про долі місцевих бакотян [1].

Таким чином, Бакотський скельний монастир, в археологічному плані має доволі потужний потенціал, особливо в нижній його частині, оскільки він досліджений лише частково, про що свідчать виявлені поховання починаючи з 1999, 2007, 2017 рр. Можна припустити, що в цій частині монастиря, в давньоруські часи, могло існувати місцеве кладовище, що потребує подальших досліджень. Також, відкриті в ході археологічних робіт у 2007 р. нові ніші, можуть вказувати на те, що сам комплекс є лише частково відкритим.

Список використаних джерел та літератури

1. Горбняк Т. В. Абетка бакотянина. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2020. 152 с., іл.
2. Бібіков Д., Оленич А. Гончарні горни давньоруського Вишгорода та їх еволюція. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. Вип. 2. С. 304–328.
3. Болтанюк П. А., Мегей В. П. Гончарні клейма з Вірменського бастиону Кам'янець-Подільського. *«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 87–92.
4. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Поділля. Кам'янець-Подільський : Центр поділлязнавства, 1994. 362 с.
5. Возний І. П. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром (X – перша половина XIII ст.). *Археологія*. 2010. № 4. С. 31–45.
6. Гупало В. Д. Гончарные клейма Прикарпаття и Западной Волыни (опыт систематизации). *Советская археология*. 1985. № 4. С. 236–242.
7. Гупало В. Д. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та західної Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2010. Вип. 9. С. 353–371.
8. Дідух Л. М. «Знаки Рюриковичів» на виробах давньоруського часу в зібранні НМІУ: походження та значення. *Древности*. 2016. Вип. 14. С. 143–155.
9. Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*. 1965. Вип. XIX. С. 201–214.
10. Нечитайло П. О., Долженко Ю. В., Старенький І. О., Болтанюк П. А., Горбняк Т. В. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 256–277.
11. Пшеничний Ю. Типологія гончарних клейм давньоруського та литовсько-польського часів із Дубна та його округи. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2014. Вип. 24. С. 152–158.

12. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ : Наукова думка, 1982. 202 с.

Козярьський М. Ю.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ШАРУ З РОЗКОПОК ВІРМЕНЬСЬКОГО БАСТІОНУ

У статті розглядається питання археологічного вивчення пам'яток давньоруського культурного шару, які були виявлені під час розкопок Вірменського бастіону.

Ключові слова: *Вірменський бастіон, культурний шар, археологічні дослідження, артефакти.*

Вірменська колонія у Кам'янці-Подільському була найбільшою на Західній Україні. Вірмени брали активну участь у житті міста, у тому числі, і в будівництві та обслуговування міських укріплень. Так один з бастіонів був зведений коштом вірменської громади під керівництвом італійського інженера Каміліуса та отримав назву Вірменський. У деяких пізніших джерелах мав назву бастіон святої Терези, Великий рондель.

Точний час будівництва бастіону невідомий, можна припустити, що його звели не пізніше XVI ст. (у деяких джерелах йдеться про 1530–1540 рр.).

На початку XVII ст. бастіон вже був значно зруйнований. Наприкінці того ж століття були проведені перші роботи із модернізації укріплень. Так, у 1730-х рр. було облаштовано дерево-земляні бруствери, які пізніше військовий інженер Христіан Дальке перебудував на кам'яні. В 1760-х рр. пройшла остання перебудова верхньої частини бастіону і, практично, через два століття, в 1969 р. були проведені роботи з консервації пам'ятки.

Назва «Вірменський» щодо бастіону вперше згадується на гравіюрі Якуба де Рубейса 1684 р. – «бастіон для військових машин, що збудувала вірменська нація з тесаного каменю» [2, с. 177; 3, с. 41]. Дещо пізніше, в 1740–1745 рр. його було відремонтовано і він отримав нову назву «батарея св. Терези» [4, с. 171].

Під час спорудження подільським губернатором Федором Луб'яновським бульвару, який отримав назву Луб'янівка [Любимівка], Вірменський бастіон засипали та перетворили на верхню терасу [5, с. 95].

Рис. 1. Вид досліджуваної частини Вірменського бастиону у 2012 р.

Досить значні фортифікаційні перебудови в районі Вірменського бастиону були проведені під час турецького панування (1672–1699). Укріплення турками західної частини міста в районі Вірменського бастиону фіксує опис міста 1700 р.

Бастион розташований на третій від Замкового мосту терасі, яка домінує над західною, мисовою частиною Старого міста. У комплексі міських укріплень він відіграв одну з найважливіших ролей, адже він захищав один з трьох в'їздів до Старого міста. Вірменський бастион можна віднести до класу раних невеликих бастионів з тупим утворюючим кутом Шестигранний у плані бастион, відкритий із східної сторони, що виходила у бік міста, був зведений з каменю та поставлений на заломі скелі. Бастион був кам'яно-земляним укріпленням, основним завданням якого був контроль в'їзд до міста з боку Турецького мосту. Зовнішні площини зроблені з невеликим позитивним ухилом. Внутрішній простір засипаний. Висота стін коливається і сягає максимального значення із західного боку – 12 м від скелі.

В різні часи бастион досліджували П. Болтанюк, Л. Виноградська, А. Гуцал, В. Гуцал, А. Задорожнюк, В. Мегей, Б. Строць. Дослідженнями у 2012 р. Кам'янець-Подільської археологічної експедиції під

керівництвом В. Мегея виявлено на прилеглій з півночі до бастіону території потужний давньоруський шар, товщина якого сягла 0,5 м. Виявлений у ході робіт археологічний матеріал дав можливість встановити хронологічні межі пам'ятки – кінець XII–XIII ст.

Поряд з цим було виявлено, можна сказати, сенсаційну для міста знахідку – давньоруський оборонний вал та рів попереду нього. Вони розміщувались на північ від давньоруського культурного шару. Рів був неглибоким, вибитим у скельній породі. Його висота коливається в межах 1,0–1,3 м, а ширина сягає близько шести метрів. Він пересікає терасу із заходу на схід. Щодо валу, то він являє собою земляний насип шириною близько 6,5 м та висотою 0,8 м в основі якого залягає трипільський культурний шар. Поверху давньоруського валу виділявся ще один культурний шар товщиною 0,2–0,3 м, який утворює ще один насип валу й засвідчує повторне використання валу та рову. Археологічний матеріал виявлений у цьому шарі дає можливість датувати його другою половиною XVII ст.

Однак, перші етапи укріплень бастіону залишаються малодослідженими, особливо це стосується давньоруського етапу. Отже ця пам'ятка потребує подальших археологічних досліджень.

Під час проходження археологічної практики влітку 2022 року, автором було відвідано Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», де мав змогу ознайомитись і попрацювати з матеріалами розкопок. Крім того, візуально обстежуючи бастіон було виготовлено його картографічну схему.

Основною категорією з групи «Зброя дальнього бою» є вістря (наконечники) стріл. Згідно класифікації А. Медведева, вістря стріл за характером кріплення поділяються на черенкові, з шиловидним або плоским вузьким черенком, що забивався в торець древка та втульчасті, з конічною глухою втулкою, що кріпилася на дрівці. За характером поперечного перетину пера вістря поділялись на трьохграневі (у поперечному перетині мали вигляд трьохпроменевої зірки), плоскі (з тонкою лінзою або сильно сплющеної ромбовидної форми) та гранчасті або бронебійні (з вузькими масивними гранями вістря в перетині) [6].

У фондівій колекції Заповідника зберігаються вістря стріл, XII–XIV ст., які були виявлені в 2012 році під час археологічних досліджень ДП ОАСУ «Подільська археологія», по вул. Францисканська, 10, а саме:

- вістря стріли XII–XIII ст., залізо, ковка – плоске, черенкове, ромбічне, крупне, з поперечним перетином пера – тонка лін-

за, черенка – коло. Має упор для древка, плечики та сторони пера прямі. Не характерні для Давньої Русі, занесені під час монгольської навали [7];

- вістря стріли XII–XIV ст. – плоске, черенкове, дворого, зрізне з упором з виступами на бокових сторонах. Поперечний перетин черенка – коло [8];
- вістря стріли XIII–XIV ст. – плоске, черенкове, ромбовидне з упором і розширенням в нижній третій довжини пера. Поперечний перетин пера – тонка лінза, черенка – квадрат [9];
- вістря стріли другої половини XIV ст. – ромбовидне, втульчасте, плоске з поперечним перетином пера – тонка лінза. Сторони пера прямі, найбільше розширення у нижній половині пера. Використовувались у західних районах Русі [10];
- вістря стріли другої половини XIV ст. – плоске, двошипне, втульчасте, з поперечним перетином пера має форму сильно сплющеного ромбу. Використовувались для полювання на великих звірів та ураження ворога незахищеного обдунками [11];
- вістря арбалетної стріли XII–XIV ст. – втульчасте, за формою бойової головки відноситься до типу лавролистих, ромбічне в перетині. Найбільше розширення бойової головки проходить ближче до загострення [12];
- кістяна пластина від налуччя XII–XIII ст. – має продовжену фігурну конфігурацію, циркульно-орнаментована врізною лінією, що повторює форму однієї сторони пластини. На пластині розташовано чотири отвори – три отвори діаметром 0,5 см, що розташовані близько до дугоподібного краю по всій її довжині. Один отвір не має правильної геометричної форми, більший за розміром, розташований у верхній частині пластини [13].

В цей період були поширені ювелірні вироби з різних матеріалів та оздоблення, які були прикрасою для повсякденного та святкового одягу. Прикраси розкривають не тільки майстерність ремісників але й художній та релігійний світогляд. До групи «Прикраси» відносяться – намистини, браслет, скроневе кільце, сережки:

- намистини XII–XIII ст., виготовлені зі скла та пастоподібної маси; за формою поділяються на зонні, шаровидні та бочковидні; за орнаментациєю однокольорові та орнаментовані розписом, змішуванням кольорів пастоподібних мас та різьбленням [14; 15; 16; 17; 18; 19];

- браслет [фрагмент] XII–XIII ст. виготовлений з бронзи, округлої форми, з литого дроту, який поступово звужується до одного краю [20];
- скроневе кільце XII–XIII ст. еліпсоподібної форми, бронзове, використовувалось, як прикраса жіночого головного убору [21];
- сережки XII–XIII ст. виготовлені з бронзи, в перетині округлі [22; 23].

Речі, які використовувались під час праці, у господарстві та в побуті можна віднести до групи «*Побутові предмети*». До таких речей литовсько-руського періоду віднесено наступні знахідки:

- гребінь XIII–XV ст., який був виготовлений з слонової кістки, плоскої прямокутної форми. З обох боків гребінь був з'єднаний поздовжньою металевою мідною пластиною, що закріплювалась чотирма заклепками [24];
- шпора кінця XIII–XIV ст., що має форму металевої дужки. Використовувалась як пристосування для взуття вершника, яка кріпилася до підборів та полегшувало управління конем [25; 26];
- вудило (фрагмент) першої половини XIII ст., яке складається з великого металевого кільця, що закріплене у дужці – шарнірі металевого стержня. Фрагмент вудила є предметом кінської упряжі давньоруського часу, що кріпилися до ременів вуздечка [27];
- металевий виріб XI–XIII ст., який використовувався як закріплююча деталь, тощо [28; 29];
- застібка книжкова XII–XIII ст. Виготовлена із бронзи у вигляді пряжки ліроподібної форми [30];
- кресало XIII–XIV ст., прямокутної довгої форми. Відноситься до побутового інвентарю часів середньовіччя, яке використовувалося для добування вогню [31];
- прясло XII–XIII ст., округлої та біконічної форми. Використовувалось у ручному веретені [32; 33];
- пряжка XI–XII ст. прямокутної форми, поясна, металева [34];
- кістяний виріб XII–XIII ст. Виготовлений з рогу тварини та має форму конуса [35];
- гачок рибальський XII – першої половини XIII ст. Металевий, робочий кінець загострений, з лавролистим завершенням [36];
- голка XII–XIV ст., плоскої форми, виготовлена з кістки тварини, використовувалася для шиття [37];

- кістяна накладка XIII–XV ст. видовженої циліндричної форми з наскрізним отвором. Накладка виготовлена з трубчастієї кістки [38];
- ніж XII–XIII ст., має гостре закінчення, лезо пряме. Відноситься до групи універсальних ножів, що використовувались у господарстві, побуті тощо [39].

Група «Посуд» представлена знахідками фрагментів глиняних горшків, глеків та іншого посуду. Використовувався для приготування їжі, її зберігання та споживання. Також посуд поділявся на кухонний та столовий.

Під час розкопок було знайдено дві шахові фігури, які було віднесено до групи «Ігрові предмети». Гра в шахи була одним із традиційних засобів випробування сили й розуму героїв-богатирів, та були популярними серед феодалної верхівки [40].

Релігійне життя міста в той час фіксується в дослідженнях сакральних споруд та вивченні культових предметів. Під час дослідження у 1987 році фундаменту Іоанно-Предтечинської церкви було виявлено хрест-енколпійон XII–XIII ст., який віднесли до групи «Культові предмети».

Отже, досліджуючи результати археологічних досліджень Вірменського бастиону, було розподілено і класифіковано музейні предмети на 6 груп, з яких детально описано 3 категорії предметів – прикраси, зброя дальнього бою та предмети побуту. Також, автор статті подав топографічну карту археологічної пам'ятки і зробив фотофіксацію пам'ятки, порівнявши у якому вигляді бастион дійшов до наших часів. Це дослідження дає змогу ввести предмети в науковий обіг для дослідження даного періоду в історії міста Кам'янець-Подільського.

Список використаних джерел та літератури

1. Фондова колекція «Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».
2. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 480 с.
3. Сіцинський Ю. Й. Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць. Кам'янець-Подільський : Подільське братство, 1994. 60 с.
4. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. Krakow : Avalon, 2008. 690 s.
5. Задорожнюк А. Б. Міські фортифікації Кам'янець-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації. *Археологія і фортифікація Се-*

реднього Подністрів'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський : Медобори–2006, 2011. С. 91–96.

6. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. Москва : Наука, 1966. 184 с.

7. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 204. Вістря стріли XII–XIII ст.

8. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 203. Вістря стріли XII–XIV ст.

9. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 205. Вістря стріли XIII–XIV ст.

10. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 206. Вістря стріли XIV ст.

11. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 207. Вістря стріли XIV ст.

12. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 198. Вістря арбалетної стріли XII–XIV ст.

13. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 238. Кістяна пластина від налуччя XII–XIII ст.

14. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 220. Намистина XII–XIII ст.

15. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 219. Намистина XII–XIII ст.

16. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 218. Намистина XII–XIII ст.

17. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 217. Намистина XII–XIII ст.

18. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 216. Намистина XII–XIII ст.

19. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 215. Намистина XII–XIII ст.

20. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 208. Браслет (фрагмент) XII–XIII ст.

21. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 202. Скроневе кільце XII–XIII ст.

22. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 200. Серезжка XII–XIII ст.

23. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 201. Серезжка XII–XIII ст.

24. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 288. Гребінь XIII–XV ст.

25. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 278. Шпора, кінець XIII–XIV ст.

26. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 244. Шпора, кінець XIII–XIV ст.
27. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 247. Вудила [фрагмент] перша половина XIII ст.
28. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 246. Металевий виріб XI–XIII ст.
29. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 245. Металевий виріб XI–XIII ст.
30. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 237. Застібка книжкова XII–XIII ст.
31. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 234. Кресало XIII–XIV ст.
32. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 231. Прясло XII–XIII ст.
33. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 422. Прясло XII–XIII ст.
34. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 222. Пряжка XI–XII ст.
35. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 214. Кістяний виріб XII–XIII ст.
36. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 212. Гачок рибальський XII перша половина XIII ст.
37. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 179. Голка XII–XIV ст.
38. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 343. Кістяна накладка XIII–XV ст.
39. Фонди НІАЗ «Кам'янець», група Археологія. Інв. № 213. Ніж XII–XIII ст.
40. Литвинець А. Історія виникнення шахів на українських землях. *Спортивна наука України*. 2013. № 4 (52). С. 43–48.

Лисецька Ю. І.

Фолькін О. В.,

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МУРАВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У публікації зроблено спробу систематизувати археологічні дослідження території Муравицького городища, яке знаходиться в селищі міського типу Млинів.

Ключові слова: *Муравицьке городище, Млинів, археологія Рівненської області, давньоруське городище, археологічні дослідження.*

Дослідження археологічних мікрорегіонів дає науковцям багато інформації про побут, життя, іноді соціальний устрій населення, яке мешкало на певних територіях. До одного з таких археологічних мікрорегіонів, який є недостатньо дослідженим варто віднести Млинівський район Рівненської області й, зокрема, Муравицьке городище.

На території нинішнього Млинова, по правому березі річки Ікви, розташоване овальне у плані городище, що оточене високим валом. Воно датується XI–XII ст. Про нього згадується в «Археологічній карті Волинської губернії», укладеній В. Антоновичем. Культурний шар городища – потужний. У 1818 р. поблизу знайдено горщик, наповнений дрібними польськими монетами Сигізмунда III. В 1890 р. знайдено «скарб», у якому знаходилося 26 більших за номіналом монет польського та пруського періоду [1, с. 78]. Археологічні дослідження Муравицького городища у різні часи проводили В. Антонович, І. Свешніков, Ю. Нікольченко, П. Раппопорт, Б. Прищеп, О. Войтюк та інші. Незважаючи на роботу науковців, територія Млинова залишається недостатньо вивченою у контексті власне археології.

Одне з перших археологічних обстежень цього городища у 1960 р. провів П. Раппопорт. На підставі обстеження було складено план Муравицького городища. У ході дослідження культурного шару виділено декілька хронологічних періодів. Наприклад, пам'ятки доби бронзи, а також раннього та пізнього середньовіччя [4, с. 57–59]. Знаходяться рештки Муравицького городища у північно-західному районі селища міського типу Млинова.

При спорудженні укріплень використано вдале географічне і стратегічне положення місцевості, а саме природнім пагорбом у 6–8 м у висоту, який розміщений на правому березі річки Ікви. Сама конструкція фортифікацій складається із двох частин. У першій частині височини, яка знаходиться на південно-західному боці останця, залишилися захисні споруди, що за своєю формою віддалено нагадують неправильне коло. Друга ж частина з протилежної сторони території городища, має чотирикутну форму з площею 7200 м². У другій половині XX ст. більша частина комплексу була зруйнована внаслідок роботи кар'єру; останні залишки городища поглинуті природою. Також, по кордону з південно-західної сторони залишилися рештки валу висотою з 1,5 м і майже 7 м в ширину. Поруч з територією самого городища знаходилися села котрі зручно розмістилися по обох берегах Ікви [3, с. 4].

В 1965 р. археологічні дослідження на цих територіях приводив І. Свешніков. Знайдений матеріал було віднесено до культури шнурової кераміки. Натомість давньоруський період представлений наземними та напівземлянковими житлами, гончарним горном і господарськими ямами, котрі знаходилися на глибині до 2-х метрів [5, с. 79–86].

З 1976 по 1980 рр. археологічні дослідження проводив Ю. Нікольченко. Ним було виявлено різноманітний речовий матеріал, господарські ями та напівземлянки [2, с. 16–29]. Наступним керівником археологічної експедиції на Муравицькому городищі є Б. Прищепа, який досліджував пам'ятку в 1982, 1984, 1985 роках.

Серед виявленого археологічного матеріалу були артефакти, які дають нам змогу припустити, що верхній горизонт середнього культурного шару відноситься до першої половини XI ст. Кінцеву ж дату цього шару важко визначити через брак певних різновидів керамічного посуду та особистих речей притаманних до кінця XII, і початку XIII ст. Тому прийнято вважати кінцевою датою – середину XII ст. Археологічними залишками нижніх горизонтів більшою частиною є рештки ліпних ранньослов'янських горщиків Лука-Райковецької культури, котра відноситься до VIII–IX ст. [3, с. 8–9].

Таким чином, Муравицьке городище є доволі перспективною в археологічному плані багатозаровою пам'яткою. Подальші археологічні дослідження можуть уточнити верхню грань існування, яка сьогодні віднесена до середини XII ст. і дати відповідь на питання про його загибель.

Список використаної літератури та джерела

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1902. Т. 1. С. 1–134.
2. Нікольченко Ю. М. Культура населення Погориння X–XIII століть. За матеріалами літописного Дорогобужа : моногр. Рівне : Евен, 1998. 226 с.
3. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. Маріуполь : Рената, 2001. 80 с.
4. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград : Наука, 1967. 241 с.
5. Свешніков І. К., Петегрич В. М. Археологічні дослідження в селі Муравиця. *Археологія*. 1978. № 27. С. 79–86.

Мізінчук М. Є.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

КІНСЬКА ЗБРУЯ САРМАТІВ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ

У статті, спираючись на археологічні знахідки, висвітлено проблему еволюції кінської упряжі сарматів. Майже всі знайдені елементи багато декоровані звіриним, рослинним та геометричним орнаментами. Це дає змогу простежувати не тільки розвиток ремесел, але й культури та світоглядні традиції сарматів.

Ключові слова: кінська збруя, сармати, упряж.

Сармати були грізним кочовим народом, їх воєнні успіхи, насамперед, забезпечувались якісною кавалерією. Відомі в усьому світі сарматські катафрактарії наводили на ворогів жах. За своєю будовою коні сарматів були схожі на монгольських, мали досить короткі ноги й також були дуже витривалими. На відмінну від європейських та арабських, вони могли добувати собі їжу з під шару снігу [4, с. 500]. Великий відсоток у військовому успіху сарматів становила якісна кінська упряж. Джерельну базу дослідження складають матеріали археологічних досліджень. Історіографічні матеріали висвітлені в працях О. Симоненка та К. Смірнова.

Серед невеликої кількості сарматських поховань в супровідному інвентарі можна знайти цілі комплекти або фрагменти кінської упряжі. Серед основних археологічних знахідок слід виокремити наступні елементи: стремена, гризла, псалії, нахрапники, пряжки, повні комплекти або фрагменти різного роду захисного обладунку.

Найголовнішим елементом упряжі є вудило, яке призначалось для керування конем. Коли вершник натягав його на себе, воно робило натяг в ротіві порожнині коня і той, в залежності від сили натягу, сповільнювався або зупинявся. Головною конструкцією вудил були металеві або, як в ранній історії, кістяні палички, які за допомогою кілець або ременів кріпились до вуздечки. В VII ст. уперше в Північному Причорномор'ї з'являються бронзові вудила. Виготовлялись вони шляхом лиття та з'єднувались петельними з'єднаннями, або виготовлялись з одного шматка металу та завивались. Загалом, І. Марченко виділив їх три типи. Головним елементом вудил є гризла, вони в свою чергу, кріпились до вудила або кільцями або закручувались на кінцях. За формою вони були округлими, але зустрічаються квадратні та закручені [3, с. 164].

Наступний елемент вуздечки який є типовим для стародавнього світу – це псалії. Перпендикулярні кріпленням до вудил, вони виконували роль своєрідного важеля що посилювали ефект керування конем. Кінці псаліїв зазвичай декорувались. У більшості випадків – це були прості насічки. Однак трапляються псалії прикрашені стилізованими зображеннями хижих тварин. Варто зазначити, що декорування псаліїв стилізованими тваринами було характерно саме для сарматів, які мешкали в Причорномор'ї. Найбільш характерні із них були знайдені від час розкопок в Нововасилівці, Квашино, Веселій долині та згідно дослідника О. Симоненка в Ногайчинському кургані.

Наступний елемент кінської упряжі – це вискові бляхи. Виготовлялись вони методом штампування. 28 таких блях було знайдено на Чернігівщині. За формою вони нагадували собою голови собак та овець.

Доволі рідкою знахідкою у сарматських похованнях були нащічники. Виявлено лише дві пластини з комплексів Бубечь та біля Чистенького. Так, наприклад, пластини з комплексу Бубечь (Молдова), за формою нагадують зрізану трапецію. Прикрашені вони геометричним орнаментом та стилізованими зображеннями оленів.

Налобники в сарматських кінних похованнях представлені декількома типами – з гачечком, петлеподібні та сокироподібні налобники. Їх довжина варіюється від 12 до 21 см. Зазвичай, налобники декоровані різною орнаментациєю. Подібні речі були виявлені у Тираспільських курганах [1, с. 190].

Особливо цікавими є бляхи з Чернігівських хуторів на Запоріжжі. Вони прикрашені яскравим зооморфним стилем із зображенням грифонів. Швидше за все, вони слугували кінськими нащічниками або налобниками [3, с. 94].

Фалери були поширені в сарматів Причорномор'я в I–II ст. до н. е. Зустрічались як круглі плоскі так і випуклі. Виготовлялись, переважно, зі срібла з частковою позолотою, проте більша їх частина виконана з бронзи. Їх розміри – 17 см. Фалери прикрашались переважно геометричними, рослинними та тваринними орнаментами. Представлені знахідками з Старобельзка, Болаховки, Яйчокрака та Твардиці [1, с. 203].

Згідно припущення А. Симоненка, фалери потрапили до сарматів з Причорномор'я, можливо з Парфії або елліністичного світу.

Кінні нагрудники з поховань України представлені знахідками з Нікополя, Васютиної гори, Тенгинівки та Новолабаєвки. Їх типи варіювались за формою конструкцій, у залежності від заможності їх

власника. Зустрічаються як суцільно металеві такі і нашиті на шкіряній основі [1, с. 212].

Найважливіший елемент кінської упряжі, а саме, сідла не представлені в археологічному контексті. У зв'язку з тим, що вони мали дерев'яну основу обтягнуту шкірою, то вони просто не збереглися у похованнях. Проте із зображень на сарматських виробках ми можемо бачити традиційне низьке сідло та відсутність стремен [3, с. 94].

Для вершників важливим елементом управління були канчуки. На жаль, в археологічному матеріалі з поховань України вони не були виявлені. Однак, подібні знахідки виявлено в кургані «Чорна гора» в с. Абрамівці (рф). Там знайдено основу канчука виготовлену з кістки. Вона, з однієї сторони, прикрашена зображенням вовка з відкритою пащею. З іншого боку є кріплення для ремня [3, с. 97].

Таким чином, кінська упряж та інші речі пов'язані з кіньми особливо цінувались. Вона майже завжди були декорована. Також, на прикладі налобників та нагрудників, можна простежити тісні контакти сарматів, які проживали на території України, з Персією, Парфією та античним світом, в яких запозичувалися деякі елементи та поширювали свої культурні впливи.

Список використаних джерел та літератури

1. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. 328 с.
2. Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги). Київ : Наукова думка, 1991. 108 с.
3. Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. 163 с.
4. Історія цивілізації. Україна. Том 1. Від киммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст.). / Упоряд. М. Ю. Відейко. Харків : Фоліо, 2020. 586 с.

Павлинський Ю. В.

*Кам'янець-Подільський Національний
університет імені Івана Огієнка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО КУДИНА ТА ГОРОДИЩА-СУПУТНИКА В с. СУСЛІВЦІ

У публікації здійснено спробу узагальнити розрізнену інформацію про археологічні дослідження городищ XII–XIII ст. в околицях сіл Кудинка та Суслівці Хмельницької області. Також подані ілюстровані матеріали авторського обстеження пам'яток.

Ключові слова: *Кудин, Суслівці, городище, розвідка, Меджибізький археологічний мікрорегіон.*

У вітчизняній науці проблема Болохівських городищ XII–XIII ст. залишається однією з найактуальніших в середньовічній археології України. Попри те що ця тематика досліджується більше ста років, сьогодні, мало відомо сучасних фундаментальних наукових праць з конкретних фортифікацій цього періоду.

Метою статті є узагальнення та висвітлення інформації про археологічні дослідження одного з болохівських градів – літописного міста Кудина, а також здійснено аналіз авторського розвідкового обстеження городища та фортеці-супутника, що знаходиться вище за течією р. Південний Буг.

Серед дослідників причетних до вивчення Кудина варто згадати Н. Молчановського, який у своїй праці робить припущення, щодо власника Кудина, згадуваного в літописі під 1213 р. – болохівського князя Семена Коднинського. Такий висновок він робить на основі топонімічних даних: «Семень названь Кодьниньскимь, что ясно указывает на Болоховский Кодень» [7, с. 112]. Подібне твердження зустрічаємо і в статті М. Грушевського, де як приклад, наводиться Семен Коднинський та Борис Межибожський, зазначаючи при цьому, що прізвища мають прив'язку до своїх маестностей [4, с. 442].

Наведені авторами твердження важко визнавати істинними, оскільки в глобальному плані ця проблема залишається дискусійною і потребує подальшого дослідження. Перші описові згадки в наукових працях про пам'ятку знаходимо в роботах Ю. Сіцинського [9] та В. Гульдмана [5]. Інформація про розкопки розвідкового характеру на городищі міститься у виданні П. Раппопорта [8].

У своєму звіті про археологічні розвідки по берегах верхів'я Південного Бугу в 1972 р. згадує городище, фортецю-супутник та їх околиці М. Ягодзінський [13, арк 4]. Сьогодні, останні згадки про давню твердиню в історіографічному плані залишив В. Якубовський, який у 2020 р. опублікував ґрунтовну монографію по Болохівщині [15]. Зауважимо що два останні дослідника у 1973 р. були учасниками Волино-Подільського загону ІА АН УРСР, метою якого було обстеження давньоруських пам'яток, зокрема, городищ на території Хмельницької, Житомирської та частково Тернопільської області [6, с. 62].

Варто зазначити, що джерельна база окресленого періоду представлена писемними або літописними свідченнями та матеріальною культурою. Зважаючи на те, що літописні згадки за об'ємом ін-

формації є обмеженими, то певною мірою їх доповнює матеріальна культура та етнографічні дані [2, с. 4].

З перших писемних свідчень нам відомо, що Кудин з іншими болохівськими градами Послуччя і Побужжя у 1241 р. потрапив під карний похід Данила Галицького, який вирішив відомстити болохівським князям за союз з Ростиславом Михайловичем за спробу захопити Пониззя та її столицю Бакоту. З тексту літопису ми дізнаємось, що городища були зруйновані та спалені дотла: *«абые устремися на нѢ, грады ихъ огневи предасть, и гребля ихъ раскопа ... Даниль же возьма плѢнь много вратися и поима грады ихъ: Деревичь, Губинь и Кобудь, Кудинь, ГородѢць, Божьскый, Дядьковъ»* Обумовлюючи це однією причиною *«Оставили бо ихъ татарове, да имъ орють пшеницю и проса. Даниль же на нѢ болшую вражду, яко от тотарь болшую надежу имѢаху ...»* [3]. З полум'я згаданих подій й пішла сучасна назва села Кудинка, де розташоване стародавнє укріплення, на південно-західній околиці в урочищі Вали.

Як описує В. Якубовський, залишки оборонних споруд городища належать до укріплень дводольного планування, що є характерним для болохівських укріплень, що в свою чергу, відрізняє їх від городищ інших давньоруських регіонів [15]. Візуально можна простежити дитинець (розмірами 90×60 м), п'ять рядів валів і ровів, закінчення яких примикають до обривистого лівого берега р. Південний Буг. В'їзд знаходиться у північно-східній частині.

У 1953 р. на городищі були проведені перші розвідкові розкопки, які здійснив П. Раппопорт, заклавши два шурфи 15×2 м. Результатом цього дослідження стало з'ясування товщини культурного шару, який становив – 0,6–0,9 м. Речовий комплекс з траншеї склали знахідки зброї та сільськогосподарських знарядь. Також було встановлено первісну висоту фортифікаційних споруд, які мали – 3 м, засвідчуючи, що конструктивно вали формувалися з глини [8, с. 52–60].

В своєму звіті про археологічні розвідки за 1972 р. М. Ягодзінський відзначає супутнє давньоруське поселення, яке знаходиться за 300 м в південно-східному напрямку від городища. Згідно кераміки його можна датувати XII–XIII ст. На узбережжі, що біля валів дослідником знайдено уламки кераміки та скляних браслетів, переважно чорного кольору [14, с. 57–58].

У 1973 р. В. Якубовський провів археологічне обстеження території після руйнівної господарської діяльності місцевого колгоспу. Внаслідок дій з боку працівників сільського господарства було

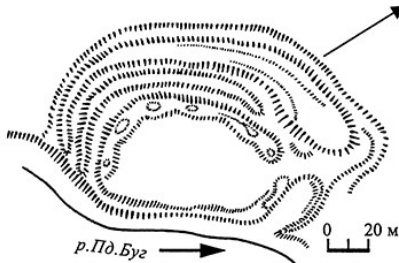

Рис. 1. План-схема Кудинського городища.

частково розрізано останній п'ятий вал городища. Дослідником було зафіксовано нові дані. Утворений розріз сягав 35 м, де з виступаючого культурного шару було виявлено дерев'яні, краніологічні та керамічні матеріали: уламки перегорілих колод, сім людських черепів та фрагментовану кераміку XII–XIII ст. За останнім типом знахідок, археологом було уточнено датування пам'ятки і в висновку накреслено схематичний план городища [16, с. 35] (рис. 1).

В межах дослідження, також варто наголосити, що за 6 км на південний захід знаходиться ще одне городище, розташоване в урочищі Вали на південній околиці с. Суслівці. Перша згадка про цю фортифікацію міститься під 1896 роком у праці А. Спіцина [10, с. 250–253]. Згідно В. Якубовського, фортифікація є резиденцією князів Кудина. Відносно міста вона являє собою невелику фортецю – супутник розміром 55×65 м. За структурою еліпсоподібної форми, з напільного боку обмежене підковоподібним валом та малим ровом, кінці валів в північно-східному напрямку примикають до обривистого берега пересохлого русла притоки Південного Бугу, з тієї ж сторони знаходився в'їзд. За рахунок останнього чинника, городище займає вигідне топографічне положення на високому лівому березі [16, с. 35]. Місцевість навколо пам'ятки характеризується ерозійною розчленованістю поверхні – насичена старими річковими долинами, формуючи тим самим балки з пологими схилами, що в свою чергу виступають хорошим природнім захистом городища в свій час. На нашу думку ці фактори можуть бути аргументом на користь твердження дослідника про розташування саме резиденції, оскільки пам'ятка була добре захищеною. Проте ми припускаємо, що городище в с. Суслівці могло мати інше призначення виходячи з його розмірів, структури та датування. До прикладу сторожового або торгівельно-ремісничого характеру. На нашу думку доказом цьому може слугувати припущення академіка НАН України П. Толочка про те, що в соціальному плані, як і в інших регіонах Київської держави, болохівські укріплення були воєнно-феодальними поселенськими структурами. Економічною основою цих городищ

виступали сусідні невеликі поселення, населення яких займалося різними ремеслами, землеробством, військовою справою тощо [12, с. 162]. Щодо датування, то на відміну від Кудина, городище в Суслівцях є давнішим. М. Ягодзінський датує його X–XIII ст. Відповідно воно функціонувало раніше, свідченням чого можуть бути 15 невеликих курганів, які вказують на дохристиянські релігійні погляди жителів. Обстеження 1972 р. показало, що з південної сторони вздовж берега річки, з невеликими проміжками, збереглися залишки земляних ровів. Доволі цікавим є те, що вони тягнуться включно з курганною групою до 700 м на південь. Кургани мають півсферичний профіль, у своїй основі – круглі, висота їхня над рівнем ґрунту 1,5 м. Чотири кургани мають воронкоподібні западини в центрі. За 250–300 м розташоване суміжне в часі з городищем поселення, яке як і кургани характеризують знахідки давньоруської кераміки. За висновками археолога курганна група безумовно, може мати прямий стосунок до цього поселення і городища [14, с. 61].

У 2022 р. автором обстежено обидві пам'ятки. В околицях городища Кудина, зі сторони поля було зібрано кераміку та фрагменти глиняної обмазки. На місці першого внутрішнього (зі сторони дитинця) валу, біля обривистої частини, яка осувається, у глиняному ґрунті помітні уламки кераміки. Подібне спостерігаємо у східній частині. На місці руйнівної діяльності 1973 р. матеріалів не виявлено, поверхня поросла густим дерном та іншою рослинністю. Щодо самого керамічного матеріалу, то він є типовим для давньоруського часу та представлений фрагментами гончарного посуду, в основному вінчиків і бокових стінок з орнаментом і без такого. Серед яскравих ознак знайдених черепків (рис. 2) простежується добре виражений вінчик, відігнутий назовні з характерним для періоду валикоподібним потовщенням, відтінків оранжевого кольору, на зламі сірого і чорного з домішкою дрібного річкового піску. За аналогіями профілів вінчиків з публікацій дослідників болохівської землі та зокрема за датувальною таблицею М. Кучери, знайдені форми можна віднести до кінця XI – першої половини XIII ст. [6]. Користуючись схематичним планом М. Ягодзінського, в с. Суслівці було оглянуто територію городища та прилеглі до нього поля. Отож, станом на 2022 р. згадувані автором 15 курганів практично не збереглися, на місці їх розташування було зібрано поодинокі фрагменти покритої кіптявою ліпною кераміки світло коричневого кольору, окремі з яких орнаментовані (рис. 2). На місці некрополя городища було помічено всі згадувані дослідником сім кам'яних

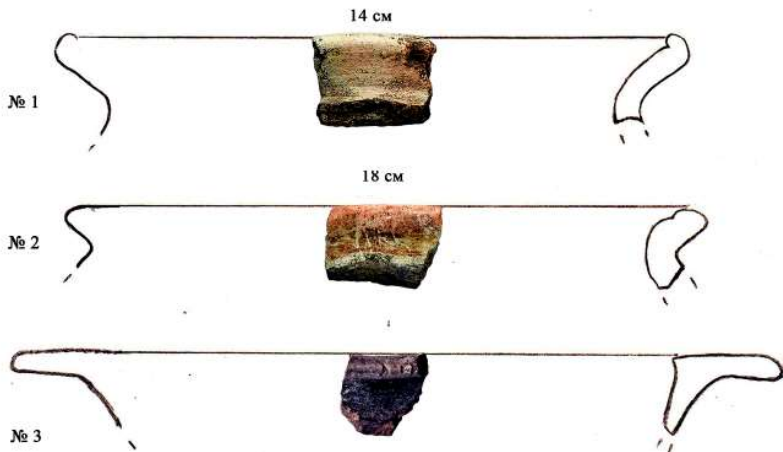

Рис. 2. Кераміка з околиць Кудинського городища.

хрестів. На нашу думку хрести не мають ніякого відношення до городища, за своєю формою вони нагадують пізньосередньовічні, один із них мальтійського виду. Датування таких знахідок є дискусійним і потребують подальших досліджень.

Зазначимо, що городище піддається руйнівній діяльності з боку чорних археологів та діючого глиняного кар'єру. Неповдалік нього зібрано 5 вінчиків характерних для XII – першої половини XIII ст., (рис. 3). Аналогії керамічними формам з цього ж городища знайдені в таблиці М. Кучери та з окремої типології яка була проведена ним в цій же праці з конкретної пам'ятки [6, с. 66, рис. 4, 12–16]. Знайдена кераміка виготовлена на гончарному колі світло-сірого, темно-сірого, коричневого та оранжевого кольорів, в основному без крупних домішок, гарного випалу. Діаметр посудин – від 12 до 20 см. Також знайдено цікавий для пам'ятки фрагмент вінчика посудини № 3 (рис. 3) який можна віднести до XIV ст. та до XV–XVI ст. Фрагмент чорного кольору, на зламі темно-сірого, відігнутий назовні на 90° горизонтально зрізаний з різким переходом до тулуба. Аналогії виявлено в публікації про розкопки в старому місті та з дослідження гончарного горна XV–XVI ст. у Кам'янці-Подільському [1, с. 205, мал. 5, XI, 4], [11, с. 235, рис. 11,3].

Попри невелику джерельну базу та поодинокі археологічні дослідження згадуваних городищ, можемо зробити певні висновки. Тема є актуальною, зокрема, в плані вивчення болохівських горо-

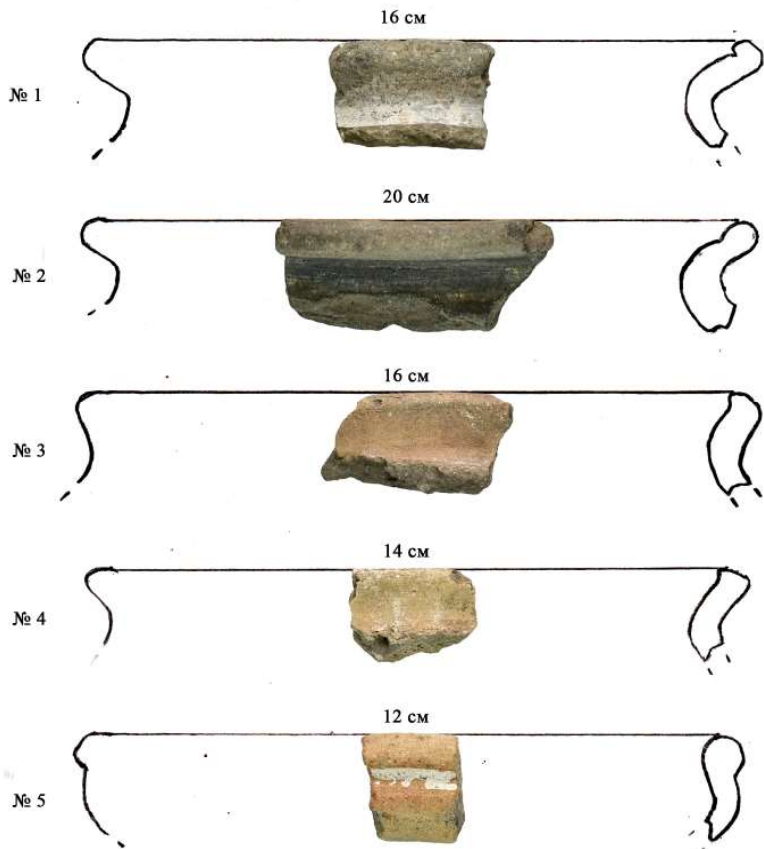

Рис. 3. Кераміка Кудинського городища.

дищ та давньоруської археології загалом. Подальше накопичення матеріалу дозволить з'ясувати важливі фактори: спільні та відмінні особливості пам'яток, характер, господарства, ремесла та економічні зв'язки, статус фортифікацій. В перспективі це дозволить підтвердити або спростувати приналежність літописних князів та пов'язаних з цими городищами подій тощо. Однозначно висвітлену проблему не можна вважати достатньо розробленою, оскільки за браком інформації, окремі припущення дослідників не мають суттєвого аргументованого підтвердження. Тому тематика потребує в першу чергу подальших археологічних досліджень на шляху до пізнання нових фактів.

Список використаних джерел та літератури

1. Ващук Д. П., Старенький І. О. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII – початку XV ст. (За матеріалами археологічних досліджень по вул. Татарській, 17/1). *Academia Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля*. 2020. Кн. 1. С. 199–210.
2. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип. 1. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. Київ ; Кам'янець-Подільський ; Хмельницький ; Старокостянтинів, 2004. 208 с.
3. Галицко-Волынская летопись / Подгот. текста, пер. и ком. О. П. Лихачевой. Памятники литературы Древней Руси (ПлДР). XIII век. Москва, 1981. С. 236–425. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/galvollet.htm> (дата звернення: 15.04.2022).
4. Грушевський М. С. Галицьке боярство XII–XIII в. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво «Світ». 2004. Т. 6. С. 435–451.
5. Гульдман В. К. Памятники старины Подолии. Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления. 1901. С. 42–381.
6. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі. *Археологія*. 1979. Вип. 29. С. 62–72.
7. Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года : (преимущественно по летописям). Киев : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1885. 388 с.
8. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*. Москва, 1995. Вып. 57. С. 52–60.
9. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI-го археологического съезда в Киеве*. Москва : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. С. 197–354.
10. Спицын А. Д. Сведения 1873 г. о городищах и курганах Волынской губернии. *Записки русского археологического общества*. СПб., 1896. Т. VIII. С. 246–253.
11. Старенький І. О., Болтанюк П. А., Левінзон Є. Ю. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV–XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія та давня історія України*. 2018. Вип. 4 (29), С. 230–240.
12. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. Київ : Наукова думка, 1980. 223 с.
13. Ягодзінський М. Й. Звіт про археологічні розвідки по берегах верхів'я Південного Бугу в 1972 рік. Київ : НА ІА НАНУ, 1972/60. 26 арк.
14. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник / [упоряд. А. М. Трембіцький ; передм. О. Г. Погорілець]. Хмельницький ; Меджибіж : Мельник А. А., 2011. 127 с.
15. Якубовський В. І. Болохівська земля XII–XIII ст.: Історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 352 с.

16. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі: наукове видання. Кам'янець-Подільський : «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.), 2003. 159 с.

Сивук С. О.

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

ЗАХИСНИЙ ОБЛАДУНОК ДАВНЬОРУСЬКИХ ДРУЖИННИКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЇ

У статті розглядаються найбільш поширені на території Київської Русі види захисного обладунку, що використовувалися давньоруськими дружинниками впродовж IX–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, захисний обладунок, панцир, шолом, щит.

Обладунок захищав тіло дружинника від різного роду травм та ушкоджень під час бою. Традиційно, до такого захисного спорядження відносять: панцир, кольчугу, шолом та щит. У 1808 р. біля м. Юр'єв-Польський у кущі були знайдені складені разом обладунки кольчужного типу та шолом князя давньоруського часу, який, ймовірно, належав князю Ярославу Всеволодовичу. Цю знахідку пов'язують з Липицькою битвою (1216 р.). Однак, її значення для давньої історії є знаковою: саме з неї почалося дослідження військового спорядження воїнів-дружинників давньоруського часу [8].

Серед головного захисного спорядження, що вкривало тіло воїна належать панцир і кольчуга. На відміну від останньої, панцир можна віднести, до так званого, пластинчастого обладунку, в основі якого були металеві луски, що накладалися одна до одної і кріпилися, зазвичай, на кольчужну, зрідка – на шкіряну основу.

Загалом, панцир нагадував металеву туніку, яка у представників знаті покривалась оксамитом. Довжина часто сягала колін і використовувалася, переважно, вершниками. У зв'язку з наявністю розрізу на шиї зустрічаються панцирі з комірцями, а також з використанням запонок [3, с. 324; 1].

Панцирі не були поширеним типом обладунку на Русі. Перша згадка зустрічається в Іпатіївському літописі та датується 1287 р. Враховуючи цей аспект, ми можемо зробити висновок, що цей вид обладунку увійшов до вжитку дружинників не раніше XII ст. Не зважаючи на це, панцирі фіксуються на зразках образотворчого мистецтва, однак цей феномен часто пов'язують з впливом візантійської культури.

Рис. 1. Кольчуга давньоруського воїна.

Вперше залишки панциря на території Русі були знайдені при розкопках 1948 р., Ярославського дворища і датуються – XI ст. Однак, після знахідки у 1952 р. фрагменту панциря XIV ст. дослідники звернули свою увагу на цей вид обладунку [8].

У цьому контексті варто згадати археологічну експедицію на теренах Листвинського городища. За результатами розкопок були виявлені дві залізні пластини від панциря прямокутно-видовженої форми. Їх розміри становлять 7 см в довжину, 3 см в ширину та

0,6 см в товщину. На них фіксується 9 отворів по контуру пластин, які призначені для їхньої фіксації на основі за допомогою шкіряних пасків [11, с. 74].

Кольчуга (Рис. 1) – обладунок у вигляді сорочки з металевих кілець, просмикнутих одне в одне та скріплених маленькими кліпками [1]. На відміну від панциря, кільця у кольчуги були масивніші, тому переплетення рідше. Прототип класичної давньоруської кольчуги, за однією версією, ймовірно, був запозичений у варягів [3, с. 323]. Хоча історично, кольчуга як вид захисного обладунку має свою давню історію.

В контексті поєднання кілець, на Русі зустрічались варіації виробництва з допомогою методики зклепання, зварення та цільного вирубання [4, с. 63–64]. Згідно А. Кірпічнікова, кількість кілець у кольчугі може коливатися від 20 до 50 тис. одиниць. Визначений дослідником діаметр кілець складає – 0,5–3 см [5, с. 8].

Перші давньоруські кольчуги були виявлені в похованнях дружинників VIII–IX ст. Серед них, найдавніша знахідка фіксується на р. Осколі (Воронезька область). Вона відноситься до періоду VIII ст., була знайдена археологами разом з монетами, що перебували в могильнику [8].

На території Русі в ході археологічних розкопок було виявлено більше сотні кольчуг періоду IX–XIII ст. Такою кількістю знахідок

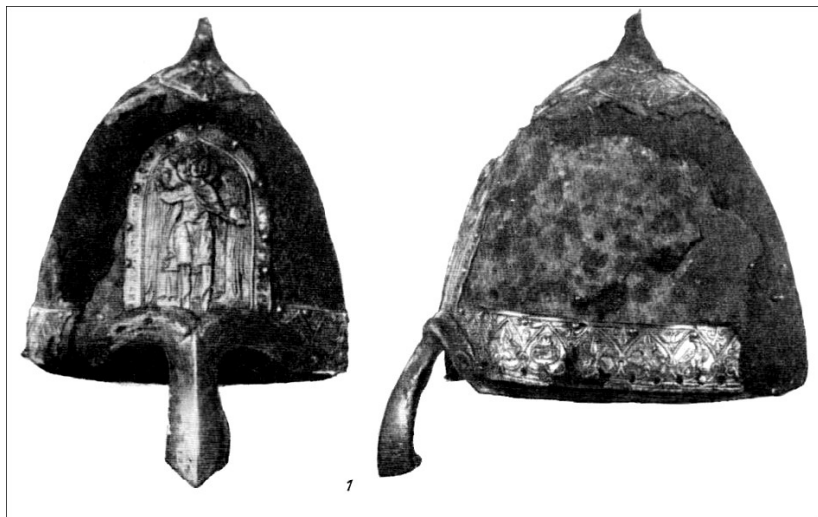

Рис. 2. Шолом князя Ярослава Всеволодовича (друга половина XII ст. – перша половина XIII ст. Зберігається в «Московській збройній палаті». саме цього виду обладунку не володіє жодна країна Західної Європи [2, с. 54].

Розглядаючи обладунки варто звернути увагу на використання давньоруськими воїнами обладунків східного походження, як-от: байдан, бахтерців, колонтар, кукя, юшмань, тягиляй, зерцала. Поширення цього озброєння пов'язано з появою та завойовницькою діяльністю кочівників VIII ст., від яких, як наслідок, були перейняті обладунки цих різновидів. Проте варто зауважити, що вони не набрали такої популярності серед дружинників, як кольчуга чи панцир і не мали активного вжитку серед руських воїнів [3, с. 324–325; 5].

Шолом (Рис. 2) – металевий, захисний головний убір. За класифікацією Є. Ленца шоломи руських дружинників поділяються на: шоломи з наносником, що поєдналися в монолітну конструкцію з тулією; шоломи з окремо закріпленим захистом носа; шоломи без захисту носа; шоломи з маскою. Форма обладунку була зазвичай витягнутою до верху утворюючи конус. На княжих шоломах часто зображали святих, наприклад на відомих шоломах Ізяслава Мстиславовича та Ярослава Всеволодовича знаходилися, відповідно, св. Пантелеймон та св. Михайло [7, с. 24].

Варто зауважити, що на Русі при похованнях доволі рідко клали у могилу разом з тілом дружинника шолом, ця прерогатива була притаманною переважно лише для вищих верств населення [8].

Варто відмітити, що шоломи руських дружинників домонгольського періоду відносилися до досить коштовних обладунків, тому ще й демонстрували високий статусу господаря. Вельможі та воєначальники прикрашали їх різноманітними матеріалами, які вирізняли їх з поміж інших, що давало змогу підлеглим краще орієнтуватися на полі бою. Цей аспект простежується в одній з літературних пам'яток Русі – «Слові о полку Ігоревім».

За результатами розкопок Чорної могили в Чернігові 1872–1873 рр. було знайдено два практично ідентичних руських шоломи. Згідно з Б. Рибаківим, ймовірною датою поховання можуть бути 960-ті роки. Один із них був переданий до музею Київського університету та залишився не описаним. Про інший відомо, що він мав загальну висоту – 25,5 см, в окружності – 67 см, висота навершя становила 4,5 см, ширина обруча – 2 см, квадратна бляшка мала 3,8 см [6, с. 663; 9].

Після цієї експедиції, у публікації 1958 р. А. Кірпічником, щодо шолома, було використано термін «Чорна Могила» (можливі також варіанти назви «чернігівський» або «великопольський»), що позначають найбільш популярний різновид шоломів Східної Європи з притаманною їм яйцеподібною та сфероконічною формами купола та зубчастими краями, зазвичай з наносником невеликого розміру. Такі речі датуються X – початком XI ст.

На 2017 р. було відомо 39 знахідок шоломів типу «Чорна Могила», 24 із яких представляють собою цілісну конструкцію. Співвідношення знахідок шоломів різновиду «Чорна Могила» становить: 20,5% у Польщі, 30,8% в Україні, 43,6% у Росії та 5,1% в Угорщині [10].

Щит (Рис. 3) – один з найстаріших видів озброєння оборонного типу, що слугував для захисту воїна від різного роду холодної зброї. Матеріал та розміри варіювались. Щит складався з основи, руків'я, умбона та окуття. Також могли бути присутні порпас і довгий ремінь. Важливим аспектом було те, що руські дружинники дохристиянського періоду давали клятву вірності на щиті князю, а також разом з мечем та латами могли надавати його у вигляді державного подарунку. Варто зазначити, що за обрядовою системою руських дружинників, щит клався виключно до могили представників знаті та, зазвичай, з повним комплектом екіпірування. Русі були притаманні, як невеличкі, мобільні щити запозичені у слов'ян, так і масивні копії варязької традиції [7, с. 25; 12; 8].

Найбільш ранні знахідки руських щитів, та їх фрагментів датуються X ст. Їх домінуючий різновид мав круглу форму, діаметром

не більше 95 см. Серед залишків руських та скандинавських щитів збереглися лише кільця та скоби. Вони використовувались для їх плечового кріплення. Починаючи з XI ст. щити руських дружинників приймають сфероконічну форму, проте вже у XI–XII ст. замінюються мигдалевидними. З плином часу круглі щити зменшуються у розмірах знову повертаються до обладунку [2].

Отже, підсумовуючи оборонне озброєння руських дружинників ми прийшли до висновку, що воно було доволі різноманітним та в своїй основі базувалося на варязькій традиції. Враховуючи різновиди лат та еволюцію щитів можемо стверджувати, що загалом, озброєння руських дружинників на той час було доволі прогресивним. Шоломи ж дозволяють не тільки прослідкувати високий рівень оснащення русичів, але й демонструють формування в дружинному середовищі християнських традицій.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізника. Київ : Либідь, 2005. 502 с.
2. Богурська О. А., Богурський В. А., Липейко В. Ф., Лялюшко А. А. Влияние геополитических и социальных факторов на совершенствование техники фехтования народов Руси в период с VII по XIV вв. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2014. № 2. С. 52–56.
3. Винклер фон П. П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. Санкт-Петербург : Типография И. А Ефрона, 1894. 403 с.
4. Гордеев Н. В. Русский оборонительный доспех. *Гос. оружейная палата Московского Кремля: Сб. науч. трудов по материалам Гос. оружейной палаты* / Ред.: С. К. Богоявленский, Г. А. Новицкий. Москва : Искусство, 1954. С. 59–115.

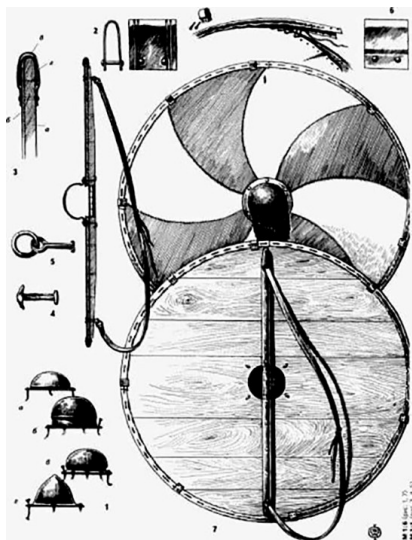

Рис. 3. Щит круглої форми X ст., зовнішня та внутрішня сторони в розрізі.

5. Гузюк М. Еволюція давньоруського обладунку протягом X–XIII ст. *Acta studiosa historica: Збірник наукових праць*. Львів, 2015. Ч. 5. С. 7–21.

6. Дядюх-Богатько Н. Витоки українського зброярства: мистецтвознавчі паралелі. *Народознавчі зошити*. 2013. № 4. С. 660.

7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [П. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. Вид. 4. Львів : Світ, 1992. 702 с.

8. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *САИ*. Вып. Е1–36. Ленинград : Наука, 1971. 92 с.

9. Кирпичников А. Н. Русские шлемы X–XIII вв. *Советская археология*. № 4. Москва, 1958. С. 47–69.

10. Папакін А. Г., Безкоровайна Ю. Г., Прокопенко В. М. Шоломи типу «Чорна могила»: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць. Випуск 2* / Відп. ред. Б. К. Патріляк. Київ : Левада, 2017. С. 45–56

11. Чайка Р. М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. / Упоряд. Т. Мільян. Львів : Ліга-Прес, 2009. 214 с.

12. Штокалюк Д. Військова служба варягів у руських князів. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2013. Вип. 33. С. 148–153.

Токарчук О. О.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОДІЛЬСЬКИЙ ПОЛУГРОШНИК АБО МОНЕТА КОСТЯНТИНА

У статті досліджуються знахідки подільських полугрошиків, а саме їх зовнішній вигляд, значення символіки на аверсі та реверсі, які були виявлені на території Дунаєвеччини та Черкащини.

Ключові слова: *подільський полугрошик, монета Костянтина, нумізматики.*

У 2003 році в смт. Дунаївці було знайдено срібну монету. На ранніх етапах дослідження встановили, що ця монета належить до XIV–XV ст. і має легенду написану латиною в якій йдеться про «Смотрич» та читається ім'я «Костянтин». За 20 км від м. Дунаївці знаходиться смт. Смотрич, а нижче за течією річки, яка названа в честь населеного пункту, розташоване місто Кам'янець-Подільський [1, с. 24]. Саме Смотрич в XIV ст., ймовірно, був першою столицею Подільського князівства.

Після проведених досліджень, було встановлено, що це подільський полугрошик, який чеканився за часів правління князів Коріа-

Рис. 1. Монета знайдена в смт. Дунаївці у 2003 році. З лівої сторони показано аверс монети на якому зображено святого Юрія Змієборця. З правої показано реверс монети на якому зображено герб династії Анжу. Легенда монети яка перекладається так: «монета Костянтина / князя і господаря Смотрича»

товичів. Загалом, монета добре збереглася, що дає нам можливість прочитати значну частину легенди та розрізнити її геральдичі елементи.

Після першої знахідки монети почалися пошуки інших. Тоді було виявлено ще два подібних екземпляри. Перший зберігається в Національному музеї Історії України (НМІУ), а друга в Угорському національному музеї (УНМ). Монета НМІУ в 1937 р. була знайдена у Вишгороді в ході археологічних розкопок під керівництвом М. Молчановського. Про монету УНМ відомо, що вона потрапила в музей ще в XIX ст. в складі колекції Ігнаца Добочки. Легенду монет загалом можна прочитати так: «монета Костянтина / князя і господаря Смотрича». Цей надпис вказує на Костянтина Коріатовича. Як відомо, він правив Поділлям, а його столицею був саме Смотрич [2, с. 145–146].

Повертаючись до монет можна виділити зображення на аверсі і реверсі (Рис. 1). На аверсі, зображено вершника, який їде вправо. Голова цього вершника виступає за межі внутрішнього обідка і розриває круговий надпис. Правою рукою вершник тримає спис. Цей спис впирається в голову змія з розкритою пащею, який лежить під ногами коня. Це класичний сюжет «Святий Юрій змієборець». Саме такий герб використовували князі Коріатовичі. Наприклад, брат Костянтина, Олександр Коріатович користувався печаткою з цим гербом. Відтиски цієї печатки збереглись в грамотах від 1375 р. Нажаль, печатки Костянтина не дійшли до нашого часу. На реверсі монети зображено герб. Він має зображення трикутного готичного

Рис. 2. Монета придбана в Звенигородці у 1997 році А. Шостопалом. З лівої сторони показано аверс монети на якому зображено святого Юрія Змієборця. З правої показано реверс монети на якому зображено композицію з коронами. Легенда монети яка перекладається так: «Монета Костянтина князя, дідича та господаря Поділля»

щита, який розділений навпіл, в обрамленні трьох п'яти променевих зірок. На правій половині щита знаходяться три староугорські поперечини, на лівій половині розкидані в два ряди сім стилізованих зображень лілій. Це відомий герб королів Угорщини XIV ст., родовий герб династії Анжу. Самим наближеним гербом до вміщеного на подільських монетах є герби на угорських монетах Людовіка (1342–1382 рр.). Цей герб отримав назву «андегавендського», від латинізованої назви Анжу. Присутність цього типу гербу на монеті Костянтина швидше за все символізує васальну залежність Людовіка. До цього припущення ми повернемося згодом [1, с. 26].

Загалом дослідникам вже відомо більше ніж 150 екземплярів подільських монет, більшість з яких, останнім часом, були знайдені в складі скарбів. Топографія знахідок охоплює значну територію Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Тернопільської та Київської області, а також територію Молдови, Румунії та Угорщини. Ці факти говорять нам про участь монет в значному грошовому обігу в Поділлі та за його межами [3, с. 32–33].

Варто виділити знахідки монет на Черкащині. У грудні 2006 р. поблизу с. Трушівці Чигиринського району на Черкащині було знайдено подільську монету. На аверсі зображений Юрій Змієборець, на реверсі вже відомий нам герб династії Анжу. У процесі очищення монета розламалася на три частини. Написано на ній лати-

ною дослівно перекладається: «Монета Костянтина князя, дідича і господаря Смотрича». Анатолій Шостопап (дослідник Черкащини) придбав ще одну подільську монету в Звенигородці (Черкаської області) у місцевого колекціонера ще у 1997 році (Рис. 2) [4, с. 24].

Тільки після перших знахідок в Дунаївцях монету було атрибутовано. Надпис легенди можна перекласти так: «Монета Костянтина князя, дідича та господаря Поділля». Ось тут спостерігається зміна легенди, в якій Смотрич замінюється на Поділля. На реверсі зображена композиція з коронами, яка замінює герб династії Анжу. На аверсі монети так і залишилося зображення Юрія Змієборця. З цих фактів можна зробити припущення що Костянтин Коріатович спочатку перебував у васальній залежності, а згодом, він вйого позбувається та розширює свою владу на все Поділля.

Наприклад, А. Шостопап стверджує, що «у 1382 р. король Людовик Угорський помирає. Польща на деякий час залишається без короля ... Можливо саме тоді Костянтин Коріатович, відчувши послаблення впливу на нього... вирішив відобразити це й на монетах» [4, с. 24–26].

Тепер повернемося до зображення на аверсі монет «Юрія Змієборця», яке притаманне не тільки гербу Коріатовичів. Наприклад, «Погоня Руська» – це руський герб на якому також розміщено зображення святого Юрія Змієборця. Цей герб мали такі міста, як Кам'янець-Подільський, Збараж, Ніжин та Смотрич.

Існує печатка ради міста Володимира, яка прикріплена до листа від цього міста до ради м. Штральзунда 1324 р., на ній також зображена «Погоня Руська» [5, с. 8–9].

Повертаючись до гербів міст, можна стверджувати, що найдавнішим гербом Кам'янця-Подільського, від самого надання магдебурзького права 1374 р, було зображення святого «Юрія Змієборця» на коні. Ймовірно, що в м. Кам'янці-Подільському цей символ з'явився завдяки Олександру Коріатовичу, який використовував його на Володимирській князівській печатці 1375 р. Цей герб міста використовувався до кінця XVIII ст, але після входження міста до складу Російської імперії, яке відбулося в 1793 р., герб було змінено [6, с. 80–94].

У 1625 р. Ніжин отримав від польського короля Сигізмунда III герб – святого Юрія Змієборця на коні, а з 1649 р. Ніжин стає полковим містом і продовжує його використовувати. Після ліквідації автономії Гетьманщини полковий герб стає міським, але царському уряду було не до вподоби схожість герба провінційного міста із

гербом Москви. Внаслідок цього зображення герба святого Юрія Змієборця було замінено на інше [7, с. 24–26].

Завершуючи наше дослідження варто зазначити, що в 1791 р. було підтверджено магдебурзьке право Смотрича, а також надано герб із зображенням святого Юрія Змієборця, що протикає списом змія, на червоному фоні [8, с. 439–441].

Отже, можна зробити висновок що подільські полугрошики доволі добре збереглися до нашого часу. Вони знаходилися в грошовому обігу який охоплював як і саме Поділлі, так і інші сусідні землі. Дослідження цих монет є доволі перспективним напрямком та розкривають нові сторінки історії нашої держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Монета подільського князя Костянтина. *Нумізматика і фалеристика*. 2004. № 3. С. 24–29.
2. Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. *Мат-ли міжнародної наукової конф. «Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність»*. Львів, 2005. С. 145–153.
3. Погорелец О. Смотричский монетный двор. Подольской земли князей Кориатовичей (вторая половина XIV в.). *Трєція Навуковья Чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча. Тэзісы дакладаў*. Мінск : БДУ, 2018. С. 32–33.
4. Шостопап А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі. *Нумізматика і фалеристика*. 2007. № 2. С. 24–26.
5. Дашкевич Я. Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська. *Знак*. 1997. Ч. 13. С. 8–9.
6. Гречило А. Символи Кам'янця-Подільського. *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. Kalisz, 2014. Nr 14: Z zagadnień heraldyki i nauk pokrewnych. S. 80–94.
7. Морозов О. Историчний герб Ніжина. *Знак*. 1994 р. № 5. С. 12.
8. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901. С. 439–441.

Фолькін О. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ СТОЛИЦІ КНЯЗІВСТВА ФЕОДОРО

У публікації зроблено спробу узагальнити дослідження городища Мангун-Кале, а також систематизувати відомості та інформацію з

археологічних розкопок та розвідок архітектурно-археологічного комплексу. Також було зібрано та узагальнено інформацію щодо діяльності Мангупської археологічної експедиції, котра досліджувала пам'ятку впродовж 50 років.

Ключові слова: Мангуп, Крим, Феодоро, некрополі, дитинець, базиліка, плато, готи, Ескі-Кермен, Демир-Капу.

Мангуп-Кале, або як його ще називають Мангупське городище – є одним з найбільш цікавих пам'яток археології Кримського півострова. Це печерне місто, у вивченні котрого і на сьогодні зацікавлені науковці. Тривалий час воно було центром доволі потужного та розвиненого для свого часу князівства Феодоро. Цікавим є і географічне розташування пам'ятки, знаходиться городище у південно-західній частині Криму, серед відгалужень хребта кримських гір. Активно цікавитися залишками столиці князівства, науковці почали в кінці XIX ст., але й до цього вони викликали досить жвавий інтерес у поціновувачів старожитностей кримського півострова.

Як вказує А. Герцен у своїй праці «Фортечний ансамбль Мангупа»: підтвердженням існування на мангупському плато городища є перші згадки та описи Мангуп-Кале датовані XVI ст., головним чином у нотатках звичайних мандрівників. У 1578 р. до міста завітав посланець Мартин Броневський, якого польський король Стефан Баторій відіслав до кримського хана Мухаммеда Гірея II. Саме йому і належить праця «Описание Татариин», яка, загалом, є збірником нарисів, які стосуються Мангупського городища та інших печерних міст Кримського півострова. В період з XVIII – до початку XIX ст. пам'ятку відвідали П. Паллас та Ф. Дюбуа де Монпере, котрі залишили по собі багато зображень та точних описів городища. У тому ж XIX ст. Мангупом зацікавились П. Кеппен, котрий був відомим знавцем кримським старожитностей та не менш відомий дослідник О. Бертьє-Делагард, його більшість наукових робіт котрого були присвячені саме печерним містам [3, с. 46].

У своїй науковій роботі «Мангуп в описі О. Уварова» О. Герцен та Ю. Могаричев стверджують, що приблизно в середині XIX ст. з'являються перші спроби археологічних досліджень Мангуп-Кале. Важливе місце у цих дослідженнях належить графу О. Уварову. Він провів перші археологічні дослідження городища у вересні 1853 р. У своїх нотатках він вказав, що йому вдалося віднайти давні некрополі попередніх господарів цього міста. У записах також згадано дослідження чотирьох великих поховань, що знаходилися поруч з руїнами давньої грецького храму. До того ж, як виявилось, три з них

були розореними, а в останньому знайшли залишки чотирьох людей покладених один на одного. Біля самого верхнього кістяка були знайдені дві золоті сережки з дроту, дві пари гудзиків з срібла та залишки одягу з елементами позолоченої тканини. О. Герцен стверджував, що швидше за все О. Уваров проводив свої археологічні дослідження поблизу «церкви Богородиці», як її прийнято називати у місцевих. Але на цьому відкриття науковця не закінчилися, ним також були досліджені поховання у скелях поруч з головним двором цитаделі, в яких було виявлено кістки людей. Відомо також і те, що за дорученням О. Уварова, художник М. Вебель мав замальовувати пам'ятки Мангуп-Кале. До речі, саме його малюнки і стали основою візуалізації Мангупу у праці «Неизданный альбом Уварова». Варто також згадати збережений у архіві Державного російського музею точний опис Мангупу зроблений О. Уваровим [5, с. 18].

У статті О. Герцена «До 50-річчя поновлення археологічного дослідження Мангупу», зазначено, що не менш успішними були дослідження городища проведені наприкінці XIX ст. вченим-германістом Ф. Брауном. Ним було ретельно описана історична топографія міста та розташування фортифікацій на плато. Розглядаючи кладку стін, він зробив висновок: *«що більш давні мури споруджені з великих квадратних каменів, а більш сучасні з невеликих шматків каменю та цегли»*. При дослідженні однієї з веж Ф. Брауном була знайдена плита з мрамору на якій було викарбовано ім'я Тохтамиша. На ній також було згадано про будівництво оборонних споруд часів цієї плити. Пізніше була виявлена ще одна важлива знахідка – камінь з дев'ятисрочним написом, який був повторно використаний при будівництві башти, під однією з балок. У цьому написі була згадка про фортецю Феодоро, що дало можливість Ф. Брауну локалізувати Мангуп-Кале як останнє місто князівства [2, с. 32].

Розкопки Мангупського городища проводив і херсонеський музей на чолі з Р. Лепером в період з 1912–1914 рр. Р. Лепер та Ф. Браун мали одну спільну мету своїх досліджень – це пошук слідів перебування готів на території давнього міста. Р. Лепер продовжив дослідження залишків базилики та цитаделі, які вже були частково розкопані Ф. Брауном. Також Р. Лепер планував ретельно дослідити поховання у Табана-Дере та інші пам'ятки. Розкопки проводились упродовж трьох польових сезонів, головним чином – восени. Але сам Р. Лепер під час розкопок не був присутнім, а доручив усю роботу досвідченому працівнику музею М. Федорову. Попри це, роботи проведені М. Федоровим набули великих масштабів, особливо у

період з 1912–1913 рр., коли їм вдалося оперезати усю територію для досліджень на якій знаходилися усі важливі архітектурно-археологічні комплекси Мангуп-Кале. Відомо, що після завершення робіт на городищі, уся документація, а саме: щоденники, світлини та креслення з планування робітниками – були передані до Херсонського музею самим Р. Лепером. Щодо долі усіх знайдених археологічних знахідок – усі вони (приблизно 281 одиниця) були передані до Санкт-Петербургу. Після цієї експедиції про Мангупське городище надовго забули, про що свідчать В. Науменко та А. Душенко [7, с. 68].

Відновлення археологічних робіт на городищі відбулося лише через 25 років після робіт Р. Лопера. У 1933 р. археолог М. Репніков зацікавився цією археологічною пам'яткою. Він намагався довести своє припущення щодо столиці Кримських Готів, яка, згідно його гіпотези, мала б знаходитися у Ескі-Кермені. Тому, для підтвердження своїх слів він почав з надмірною уважністю переглядати знахідки виявлені на Мангупі під час експедиції Р. Лопера. Він намагався довести, що становлення Мангуп-Кале, як потужного міського центру Південно-Західної Таврії починається в X ст. У цьому ж році М. Репніков ініціює початок розвідкових робіт на городищі, які обмежилися зачистками деяких об'єктів та оглядом архітектурних комплексів. У ході цих робіт він починає планувати проведення стаціонарних розкопок, котрі так і не були проведені.

Ще однією невдалою експедицією, яка була організована Державною Академією історії матеріальної культури, що у Санкт-Петербурзі та Севастопольським об'єднанням музеїв, прибула до Мангупу у 1938 р. Науковцями, що очолили дослідження були Е. Веймарн, М. Тіханова та А. Якобсон. Метою експедиції було планове та систематичне дослідження городища. Основними ж цілями для вивчення були базиліка, яка вважалася храмом Костянтина та Єлени і палац князя Олексія. Проте у повному обсязі, як це запланували керівники розкопок, дослідження провести не вдалося про це нам відомо з публікації М. Бармина [1, с. 72].

З невдачою 1938 р., з усього колективу не погодився лише кримський археолог Є. Веймарн, який поновив дослідження пам'яток Мангупу в 1967 р. Йому вдалося організувати експедицію на основі Кримського державного інституту ім. М. В. Фрунзе, де він був викладачем та читав курс з «Основ археології».

До розкопок були залучені студенти першого курсу історичного факультету, в яких перший навчальний рік розпочався з археологічної практики під керівництвом заступника декана

В. Коростеліна. За планом, експедиція мала провести розвідку та зачистку об'єктів, які були досліджені ще у довоєнні часи. На певний час базиліка у городищі стає найважливішим об'єктом для дослідження. В 1967 р., вирішено було, звільнити залишки базиліки від заростей та прибрати залишки каменю, при цьому доставши звітлія втрачені архітектурні частини. Керівництво групи було впевнене, що цей об'єкт був повністю вивчений попередниками і зробити нові відкриття вже не вийде. Проте вже перший рік робіт був неочікувано плідним на різні артефакти та інші знахідки. Цей успіх подовжив проведення досліджень а ж до 2005 р. Паралельно з попередньо згаданою експедицією, до Мангуп-Кале прибуває ще одна група, але вже з Уральського університету під керівництвом Є. Сурова. Ця команда проводить свої дослідження, що переважно пов'язані з палацом у якому мешкали мангупські князі. На основі розкопок комплексу Є. Суров створює детальну реконструкцію палацу, котру зараз можна побачити переважно у путівниках присвячених Мангупському заповіднику. Але останні результати ретельного дослідження городища показують, що версія Є. Сурова є хибною. Це стверджує О. Герцен [2, с. 51].

О. Герцен та Ю. Могаричев вказують, у своєму дослідженні «До історії вивчення печерних церков Мангупу», що вперше після 1914 р., почалися ретельні дослідження та розкопки дитинця на території Тешклі-Бурун у 1970 р. Це було викликано результатами отриманими при минулорічному шурфуванні. Велика кількість знайденого матеріалу під час розкопок об'єкту підтверджувала версію висунуту Е. Веймарном, щодо існування ранньосередньовічних фортифікаційних споруд на мисі. У цей же час було проведено обстеження великої кількості пам'яток господарської діяльності мешканців городища. Робота експедиції була зосереджена, головним чином, на розчищенні комплексу виноробних споруд. Разом з цим активно досліджувалися печерні житла та руїни печерного храму поряд з урочищем Демир-Капу. Науковцям, за допомогою розкопок та розвідок, вдалося майже повністю відновити і реконструювати низку оборонних споруд та фортифікацій Мангупу [4, с. 11].

В. Науменко у своїй праці «До 70-річчя Олександра Германовича Герцена та 50-річчя Мангупської археологічної експедиції», згадує те, що у 1976 р., дослідники з Мангупської експедиції приймають рішення зосередити свої дослідження найбільш великих та актуальних для вивчення архітектурно-археологічних комплексів столиці Феодоро. Серед цих пам'яток визначено: дитинець на мисі Тешклі-бурун, палац князів держави Феодоро, який знаходиться у

центральної частині Мангупського плато, храми святого Костянтина та Георгія, а також синагоги на вершині балки Табана-дере. З усієї експедиції було виділено групу, котра мала займатися охоронно-археологічними дослідженнями та розкопками ранньосередньовічних могильників у пониззі городища, а саме в улоговині Алмалик, Адим-Чокраці та у Южному 1 і 2. Незмінним лишається те, що вчені концентрують свою увагу на вивчені систем фортифікацій Мангупу, зондування городища для отримання інформації про його планіграфію, стратиграфію та хронологію [6, с. 29].

Таким чином, історія досліджень Мангуп-Кале нараховує понад 100 років. І не зважаючи на такий поважний вік наукових досліджень, вона все ще зберігає свої таємниці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бармина Н. И. Археологическое изучение Мангупской базилики в 1850–1930-е гг. (источниковедческий аспект). *Античная древность и средние века*. 2009. № 39. С. 409–422.

2. Герцен А. Г. К 50-летию возобновления археологического изучения Мангупа: начальный этап. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* : Сб. научн. тр. 2017. Вып. XXII. С. 12–45.

3. Герцен А. Г. Крепостной ансамбль Мангупа. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* : Сб. научн. тр. 1990. Вып. I. С. 242–271.

4. Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. К истории изучения пещерных церквей Мангупа: об идентификации «церкви Струкова». *История и археология Крыма*. 2016. Вып. IV. С. 158–175.

5. Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Мангуп в описании А. С. Уварова. *История и археология Крыма*. 2017. Т. 6. С. 177–207.

6. Науменко В. Е. К 70-летию Александра Германовича Герцена и 50-летию Мангупской археологической экспедиции. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*. 2017. Вып. XXII. С. 4–11.

7. Науменко В. Е., Душенко А. А. Княжеский дворец Мангупского городища: помещение Н южного участка исследования (по материалам коллекции Р. Х. Лепера Государственного Эрмитажа и современных археологических исследований). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*. 2017. Вып. XXII. С. 187–238.

МАТЕРІАЛИ XII КОНФЕРЕНЦІЇ

РОЗДІЛ I ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Берлін Д. Є.
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Коляда І. А.
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

АМАТОРСЬКА АРХЕОЛОГІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ДІЯЛЬНІСТЬ ТУРВОНТА ВЕНЕДИКТОВИЧА КИБАЛЬЧИЧА

У зв'язку з потребою формування історичної пам'яті про національних діячів минулого та враховуючи сучасний стан розвитку українського суспільства, стає необхідним дослідження забутих, але відомих свого часу постатей. Турвонт Кибальчич, видатний представник антикварного руху в Україні кінця XIX – початку XX ст., був широко відомий серед колег, але його ім'я сьогодні відоме лише вузькому колу дослідників історії археології та музейної справи, і його біографія малодосліджена. У статті систематизовано діяльність та оцінено внесок Турвонта Кибальчича в розробку питань археології, музейної справи та колекціонування.

Ключові слова: історія археології, Турвонт Кибальчич.

В умовах героїчного спротиву нашого народу упродовж 2014–2023 рр. рашистській агресії та нескореності у боротьбі за незалежність України актуальним полишається завдання формування історичної пам'яті у контексті дослідження життя та діяльності видатних національних діячів минулого України та враховуючи сучасний стан розвитку українського суспільства, перетворення українства у політичну націю, є суспільно необхідним та науково важливим дослідження забутих, але відомих свого часу постатей української історії та української науки.

Ім'я Турвонта Венедиктовича Кибальчича (1848–1913) нині відоме лише вузькому колу дослідників історії музейної справи та археології. В історіографії дослідженню його діяльності та біографії присвячено лише декілька невеликих нарисів [1–5].

Загальновідомо, що друга половина XIX ст. – це час зародження археологічної науки. У 1859 р. у Російській імперії заснували Імператорську археологічну комісію. На той час не було методологічної бази для проведення досліджень, тому археологічна наука починалася з

аматорських розкопок та збирання старожитностей. Саме такими методами послуговувався і Турвонт Кибальчич. З кінця 1860-х рр. він починає цікавитись археологією, колекціонувати античні геми, для чого декілька років займається розкопками міста Пантікапей. За результатами його роботи з'являється перша наукова публікація: «Древности Пантикапеи» (1873) [6]. Вже через певний час археологічна колекція, зібрана Турвонтом, потребувала систематизації. З цією метою з'являється перший каталог особистої колекції археолога (1876) [7]. Роком пізніше, у власному будинку на Лук'янівці Турвонт відкриває археологічний музей [3]. До цього ж часу належить публікація про епізодичні знахідки монет у Криму [6]. За оцінкою А. Непомнящего, дослідження пам'яток Криму Т. Кибальчичем мали вагому роль у розвитку археологічних досліджень [2].

Турвонт Кибальчич також проводив роботу зі збирання старожитностей в українських губерніях одночасно зі своїми дослідженнями пам'яток Криму. Він брав активну участь у розкопках курганів і городищ у Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях під керівництвом В. Антоновича з 1870-х років [3]. Він також був першим науковцем, який досліджував Благовіщенську церкву у Чернігові [9]. Проте слід зауважити, що більшою мірою Кибальчич займався збиранням матеріалів для свого «музею старожитностей у Києві». Крім того, за твердженням О. Юрченка, відомий випадок, коли він помилився, вважаючи еолові відклади за кургани [9].

У 1874 р. Турвонт Венедиктович був делегатом II Археологічного з'їзду у Києві. На виставці з'їзду представлялися речі з його колекції [10]. На початку 80-х років XIX ст. досліджував кургани на Лівобережжі Дніпра [11]. 1882 р. Турвонта Кибальчича звільнили з дійсних членів Церковно-археологічної комісії. На думку О. Гейди, це сталося через гоніння на рід після вбивства у 1881 р. Олександра II [3].

1886 р. Турвонт Кибальчич звертався до Імператорської археологічної комісії з пропозицією удосконалити існуюче законодавство, зобов'язавши всіх дослідників отримувати дозволи на проведення розкопок від цієї установи (на кшталт сучасних «відкритих листів»), з метою припинення безконтрольного вивозу старожитностей у зарубіжні музеї, зокрема у Британський. Того ж року він звертається до Академії мистецтв з пропозицією сформувати єдиний державний реєстр архітектурних пам'яток [3]. 1896 р. виходить його праця «Давні дорогоцінні амулети» [13]. Тоді ж він передає більшу

частину свого зібрання до Імператорської археологічної комісії, яка у 1902 р. влаштувала велику виставку колекції Кибальчича [3]. 1910 р. справі вивчення давніх гемм було присвячене монографічне дослідження «Южно-русские геммы...» [14]. Помер Турвонт Кибальчич у 1913 р., але місце його поховання досі невідоме.

Впродовж свого життя Турвонт Кибальчич був дійсним членом Імператорської археологічної комісії та Московського археологічного товариства, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Товариства Нестора-літописця, Київської археографічної комісії, Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті, почесним членом Археологічного інституту в Санкт-Петербурзі. Співпрацював з редакціями відомих журналів: «Киевская старина», «Новое время», «Исторический вестник», «Всемирная иллюстрация», Київськими, Чернігівськими та Полтавськими єпархіальними відомостями [3]. Однак, як і багато ентузіастів того часу, дослідженням пам'яток він займався не стільки з наукового інтересу, скільки заради поповнення своєї власної колекції.

Отже, дослідження Т. Кибальчича, як і більшості тогочасних дослідників, носили аматорський характер та спрямовувалися, перш за все, на поповнення власної колекції старожитностей. Необхідно зауважити, що саме Т. Кибальчичу належить першість ідеї щодо дозвільної документації на розкопки, яка була запроваджена у сучасній археологічній практиці.

Список використаних джерел та літератури

1. Отрощенко В. В. Кибальчич Турвонт Венедиктович. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=11874
2. Непомнящий А. А. Страницы изучения Крыма украинскими историками в конце XIX – начале XX века: историко-библиографический аспект. Культура народов Причерноморья. 2001. № 22. С. 98–102.
3. Гейда О. Археолог та колекціонер. Турвонт Кибальчич. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки*. 2015. Вип. 134. С. 77–85.
4. Питателева Е. Турвонт Кибальчич и альбом рисунков, подаренный им в коллекцию Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. *Труды Київської духовної академії*. 2012. № 17. С. 48–54.
5. Куриленко В. К биографии Турвонта Кибальчича. *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. Полтава, 1990. С. 30–31.
6. Кибальчич Т. В. Древности Пантикапеи: Археологические находки в Керчи 1873 года. Москва, 1873. 9 с.

7. Кибальчич Т. В. Древности: Указатель к археологическим находкам 1875–76 гг. Киев, 1876. 48 с.

8. Рibaков Б. О. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 р. за даними розкопок. *Архітектурні пам'ятники. Зб. наукових праць. під заг. ред. С. Я. Грабовського*. Київ, 1950. С. 55–63.

9. Юрченко О. Історіографія археологічних досліджень Переяславщини ХІХ ст. *Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей*. Вип. 32. С. 223–231.

10. Указатель выставки при третьем археологическом съезде в Киеве. Киев : типография Е. Я. Федорова, 1877. 24 с.

11. Яновский Ф. О раскопках Т. В. Кибальчича в с. Вишенках Остерского уезда. *Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная*. 1879. № 45. С. 519–520.

12. Петров М. И. Воспоминания старого археолога. *Просеминарій. Медієвістика, історія церкви, науки і культури*. Вип. 1. Київ, 1997. С. 93–144.

13. Кибальчич Т. В. Древние драгоценные амулеты, найденные в Южной России, и геммы нового времени, с XV по наст. вр. Киев, 1896. 20 с.

14. Кибальчич Т. В. Южно-русские геммы: Неизданные материалы для истории гравировального искусства древних народов, живших в Южной России. Берлин, 1910. 66 с.

Блаженко А. С.

*Дніпровський національний
університет імені Олеса Гончара*

СТАТЕВО-ВІКОВА СТРУКТУРА СКІФСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖА ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

У статті розглядається аналіз за статтю та віком скіфського суспільства VII–III ст. до н. е., що проживало на території Дніпровського Надпоріжжя. Розглянуто та виокремлено маркерний інвентар, що притаманний різним статтям, проведено статистичний аналіз поховального інвентаря. Поданий загальний аналіз жіночих та чоловічих поховань.

Ключові слова: скіфська культура, поховальний обряд, супровідний інвентар, Дніпровське Надпоріжжя.

Скіфська культура Північного Причорномор'я VII–III ст. до н. е. репрезентована великою кількістю археологічних пам'яток, які в сучасній скіфології розглядаються як строкатий культурний масив, який має певні територіальні відмінності [17].

Опираючись на різноманітні фактори, як економічні, політичні так і природні, скіфська культура формувалась відповідно до норм тогочасного суспільства. Різноманітність і особливість культури відображається і в поховальній обрядовості.

Поховальний обряд надає можливість охарактеризувати соціальну структуру населення і вказати на статусність особи померлого в суспільстві. До того ж, поховальних обряд вказує на особливості поховання жінок і чоловіків, дітей та підлітків.

В нашій статті ми ставимо за мету з'ясувати на статеві-вікову структуру населення Дніпровського Надпоріжжя за результатами поховальних комплексів.

Кургани визначеного регіону почали досліджуватись з XIX ст. (Олександропільський курган, Башмачка, Кам'яна могила, Краснокутський курган, декілька рядових поховань). Проте найбільше матеріалів маємо з новобудовчих експедицій 70–80-х рр. XX ст., основу яких склали рядові поховання.

Усього в нашому дослідженні було використано матеріали зі 158 поховань (з них 5 курганів високого рангу). Варто зазначити, що велика частка поховань є частково/повністю зруйнованими чи розграбованими. Серед наявних матеріалів поховань лише 43 мають визначену стать/вік померлого, що складає 27% від загального масиву, де 23 жіночих, 17 чоловічих, 2 дитячих і одне поховання підлітка. В хронологічному відношенні поховання датуються значним хронологічним діапазоном та охоплюють усі етапи панування скіфської культури в зазначеному регіоні, а саме VI–III ст. до н. е., при чому 76,5 % комплексів датується IV ст. до н. е.

У нашому дослідженні ми опирались на якісні та кількісні ознаки поховального обряду: орієнтація померлого, тип поховальної структури, супроводжуючий інвентар, тощо. Початковими даними для нашого аналізу за віком є три категорії – діти, підлітки та дорослі (жін., чол.).

Характеризуючи загальні ознаки поховального обряду, слід зазначити, що більшість поховань були орієнтовані головою на захід (за винятком з відхиленнями на південь); рідше з орієнтацією на схід або південь, але пов'язати це зі статтю або з хронологічним відрізком неможливо.

Для визначення типу поховальної споруди ми використовували класифікацію В. Ольховського [22]. Так, на території Дніпровського Надпоріжжя, серед відомих нам поховань, найбільш типом є поховання в ямах (тип 9, варіанти А-Д), що складає 36% усього масиву.

Наступним за поширеністю вважається тип 1, варіант 1, який часто називають «ями з підбоями» або «підбійні ями» (24%). Рідше зустрічаються катакомби важкої конструкції (тип 7, варіант 1, тип 10 варіант 2а). Тип поховання неможливо співвіднести зі статтю або віком померлого.

Порівнюючи між собою чоловічі та жіночі поховання ми дійшли висновку, що основна відмінність за статтю проявляється саме в інвентарі, що супроводжує померлого. Проте відслідковується інвентар, який притаманним обом статям і різним віковим групам – це наконечники стріл (60%), ножі (30%) та посуд (гончарний, ліпний, чорнолаковий, амфори). Заупокійна їжа притаманна обом статям і є загальним індикатором.

Також, ми вбачаємо за потрібне виокремити маркерний інвентар, який характерний похованням осіб різної статі. Так, для чоловічих поховань властиво наявність коней в похованні, де їхня кількість свідчить про соціальний стан померлого; панцир або його елементи, «ворварка», спис, вуздечка, меч та дротики.

Для жіночих поховань прикметним є наявність прясел, люстерок, елементів прикрас або самі прикраси (буси, сережки, перстні, підвіски), фрагменти фарби, кістки дітей. При співпадинні декількох ознак інвентарю в одному похованні – підвищується можливість визначити стать померлого. Поза увагою аналізу залишаються деякі ознаки (орієнтація померлого, тип поховальної структури тощо), через їх малу інформативність в питаннях щодо визначення статеві-вікової структури скіфського населення Надпоріжжя.

Спираючись на аналіз типового для чоловічих і жіночих поховань інвентаря, ми можемо припустити належність до тієї чи іншої статі ще низки похованих осіб. Таким чином, наша вибірка збільшується: загальна кількість чоловічих поховань становить 50, а жіночих – 32. Розглянемо ці ознаки детальніше.

Найчастішою ознакою чоловічого поховання є наявність зброї – наконечники стріл (68%), спис (38%), дротики (10%), меч (0,4%), сокира (0,4%). Меч – це рідкість для цього регіону і зустрічається в похованнях в с. Башмачка (курган 11, поховання № 1) [3] та с. Волоське (курганна група 1, курган 6, поховання № 1) Солонянського району [19].

Зустрічаються і елементи захисного одягу – панциру (26%). Чоловічим похованням притаманна наявність «ворварки» (26%). Часто вона йде в похованнях разом з панциром (46%). «Ворварка» – це копусоподібний своєрідний «футляр» для зберігання скальпів ворогів.

Проте, слід зазначити, що і у жіночих похованнях зустрічається теж зброя і «ворварки» як елемент супровідного інвентаря, але рідше (1,5%). Жіночі поховання з «ворварками» зустрічаються у похованнях біля сс. Солонянського району: Башмачка (курган 1, поховання № 1; курган 9, поховання № 1), Звонецьке (курганна група 1, курган 3, поховання № 2; кургана група 2, курган 20, поховання № 1), Калинівка (курган 2, поховання № 3) та Василівка (курганна група 1, курган 5, поховання № 1) [3; 12; 21].

Прикраси або їх фрагменти у чоловічих похованнях зустрічаються доволі рідко. Можемо припустити, що вони свідчать про соціальне становище померлого. Так, прикраси виявлені у 2,8% чоловічих поховань. Наприклад, поблизу с. Василівка (курган 1, поховання № 1) Солонянського району, ми спостерігаємо поховання чоловіка, де присутні золоті буси, але водночас є наконечники стріл, спис, ніж, праща, золоті пластини головного убору та фрагменти рогу. Натомість у похованні поблизу с. Башмачка (курган 11, поховання № 2) Солонянського району ми бачимо тут теж наявність бус, але разом з тим є меч [3; 13].

До важливих маркерів варто віднести наявність коней і вуздечки. Однак таких зовсім мало. Так, чоловічих поховань з кіньми лише сім (14%). Серед них – п'ять курганів аристократичного походження: Олександропільський курган, Башмачка, Кам'яна Могила, Близнюк-2 та Краснокутський курган [14; 16; 23; 25; 26; 28; 30]. Вуздечка зустрічається в 16% загального масиву чоловічих поховань.

Найважливішою ознакою жіночого поховання є пряслице, яке зустрічається у 31% жіночих поховань. До того ж їм притаманна наявність дзеркал (1,2%), шила (0,9%), голки (0,6%) та фарби (0,9%).

Фарба зустрічається у похованнях поблизу житломасиву Павло-Кічкас (м. Запоріжжя) (курган 2, поховання № 1; курган 3, поховання № 1) та у с. Василівка (курганна група 1, курган 5, поховання № 1) Солонянського району [1; 13; 27;]. Голка зустрічається теж поблизу житломасива Павло-Кічкас (курган 45, поховання № 1) та с. Звонецьке (курганна група 1, курган 3, поховання № 2) Солонянського району [1; 21; 27].

У двох жіночих похованнях було знайдено дитячий скелет та череп новонародженого (с. Звонецьке (кургана група 2, курган 20, поховання № 1); с. Новоолександрівка (курганна група 1, курган 2, поховання № 2) [8; 21]. Висловимо припущення, що наявність дитячих кісток може вказувати на стать померлої особи – жінки.

Найбільш масовим інвентарем для жіночих поховань є прикраси (підвіски, буси, сережки, перстні, бісер) які складають близько 60% всього масиву.

Наведені вище особливості супровідного інвентаря для різних статей є інформативними і характерними лише тоді, коли вони у своїй сукупності складають певну групу. Саме таке поєднання може виступити в якості індикатора поховання. Так, наприклад, у жіночих похованнях теж зустрічається зброя, представлена вістрями стріл, «ворварками», ножами, але разом з тим присутні пряслиця та інші елементи супровідного інвентаря, які свідчать про саме жіноче поховання.

Дитячі та підліткові поховання, у нашому випадку, не є інформативними. В нашій вибірці міститься лише одне поховання підлітка, де в якості супровідного елемента виступає їжа.

Дитячих поховань в Дніпровському Надпоріжжі лише два. Перше поховання є основним в кургані Башмачка (Башмачка, Солонянський району, Дніпропетровська область). Супровідний інвентар містить набір, бус, мідне блюдце та річкові мушлі [30]. Друге поховання розташоване у с. Новоолександрівка (курганна група 2, курган 2, поховання № 2) Солонянського району, Дніпропетровської області. Воно є впускним у жіноче поховання та містить інвентар, характерний для жіночих поховань: перстень, буси, сережки, пряслице, дзеркало, що вказує про поховання дівчинки [8]. У першому випадку визначити стать складніше.

Отже, аналіз статевно-вікової структури скіфського суспільства Дніпровського Надпоріжжя дає нам змогу виявити загальні елементи скіфського поховальної обрядовості. Зазвичай, такі загальні ознаки можуть свідчити про обов'язковість певних поховальних елементів для різних груп населення, не зважаючи на стать та вік. У нашій вибірці переважають чоловічі поховання, які складають 60,9% від усього масиву визначених за статтю похованих, жіночих – 39%, дитячих та підліткових поховань майже немає.

Завдяки аналізу супровідного інвентарю, нами виявлені маркерні елементи, які визначають поховання людини за статтю. Так, чоловік виступає як воїн і має характерний інвентар – зброю, але яка теж різниться у кожному випадку. Прикраси у чоловічих похованнях є, але вони рідкісні. Чисто чоловічими ознаками є наявність вуздечки, сокири, меча, списа, панцира і «ворварки».

Жіночий інвентар наповнений різноманітними прикрасами. Суто жіночими маркерами виступає пряслице, дзеркало, наявність фарби і, можливо, дитячі залишки.

Список використаних джерел та літератури

1. Антоненко Б. А. Раскопки курганов в зоне Каменской оросительной системы. *Археологические открытия 1974 г.* Москва : Наука, 1975. С. 249–250.
2. Бондарь Н. Н. Работы Каменской экспедиции Киевского Государственного университета. *АО 1976 г.* Москва : Наука, 1977. С. 300–301.
3. Волкобой С. С. Работы правобережной отряда новостроечной экспедиции Днепропетровского университета. *АО 1977 г.* Москва : Наука, 1978. С. 308.
4. Добровольський А. В. Звіт за археологічні досліді на території Дніпрельстану року 1927. *Зб. Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею.* Дніпропетровськ, 1929. Т. 1. С. 61–83.
5. Ковалева И. Ф. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский». *Курганные древности степного Поднепровья III–II тыс. до н. е.* Днепропетровск, 1978. Вып. 2. С. 11–14.
6. Ковалева И. Ф. Исследование курганных могильников у с. Верхняя Маевка в степном междуречье рек Орели и Самары. *Курганные древности степного Поднепровья III–II тыс. до н. е.* Днепропетровск, 1977. Вып. С. 8–113.
7. Ковалева И. Ф., Ромашко В. А., Чернявская В. Н., Христан А. Н. Раскопки курганных могильников бронзового века Среднего Приорелья. *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.* Днепропетровск: Изд-во Днепр гос. ун-та, 1981. С. 19–44.
8. Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е., Шалобудов В. Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье. *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск: Изд-во Днепр гос. ун-та, 1995. С. 4–35.
9. Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е., Шалобудов В. Н. Раскопки курганов по трассе Солоняно-Томаковской оросительной системы. *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск: Изд-во Днепр гос. ун-та, 1993. С. 9–45.
10. Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е. Скифские могильники Орельско-Самарского междуречья. *Курганные древности степного Поднепровья III–II тыс. до н. е.* Днепропетровск: Изд-во Днепр гос. ун-та, 1979. Вып. 3. С. 11–123.
11. Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е. Скифские погребения конца IV–V в. до н. э. у с. Александровка. *Древности Степной Скифии.* Київ: Наукова думка, 1982. С. 91–101.
12. Корпусова В. Н., Петровская И. А. Скифо-сарматские и позднековечинские погребения. *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.* Киев: Наукова Думка, 1977. С. 17–21.
13. Крылова Л. П. Раскопки курганов в Днепропетровской области. *АО 1974 г.* Москва : Наука, 1975. С. 306–307.

14. Лазаревский Я. Александропольский курган: Могила скифского царя. *Записки императорского Русского археологического общества*. Москва, 1894. Т. 7. С. 24–46.

15. Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907–1909 гг. Изв. Императ. Археолог. комис. СПб : Тип. Гл. Упр. Уделов, 1911. Вып. 43. 130 с.

16. Мелюкова А. И. Краснокутский курган. Москва : НАУКА, 1981. 112 с.

17. Мозолевский Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Стародавній Світ, 2013. 167 с.

18. Мухопад С. Е. Новые материалы скифского времени в Приорелье. *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск, 1981. С. 88–93.

19. Мухопад С. Е., Шалобудов В. Н., Ромашко В. А., Гусак О. А. Скифские курганы группы «Маерова могила» в Днепровском Надпорожье. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, 1992. С. 47–65.

20. Мухопад С. Е. Скифские погребения района Солоняно-Томасовской оросительной системы. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, 1989. С. 72–84.

21. Мухопад С. Е. Скифские архаические погребения на р. Волчьей. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, 1984. С. 115–123.

22. Ольховський В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н. э.). Москва: Наука, 1991. 253 с.

23. Полин С. В. Амфоры Александропольского кургана (по материалам раскопок 2004–2009 гг.). *Античный мир и археология*. 2010. № 14. С. 262–307.

24. Полин С. В. Исследования скифского царского Александропольского кургана в 2009 г. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ-Луцьк; ВД «Академперіодика», 2010. С. 332–334.

25. Ромашко В. А., Скорый С. А. Блинец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье. Дніпропетровськ : Пороги, 2009. 251 с.

26. Ромашко В. А., Скорый С. А. Скіфський аристократичний курган Близняк 2. *Археологія*. 2010. № 4. С. 79–97.

27. Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. *Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею*. Дніпропетровськ, 1929. Т. 1. С. 45–60.

28. Семёнов-Зусер С. А. Краснокутские курганы. *Учёные записки Харьковского государственного университета за 1939 г.* Харьков, 1939. № 15. С. 63–88.

29. Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкас Запорізької округи в вересні-жовтні р. 1927. *Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею*. Дніпропетровськ, 1929. Т. 1. С. 161–202.

30. Спицын А. А. Раскопки, произведены в 1897 г. близ д. Башмачки Екатеринославского уезда. *ИАК*. 1901–1902. Вып. 1. С. 69–79.

31. Телегин Д. Я., Круц В. А., Братченко С. Н., Петровская Е. А. Вильно-Улановская курганная группа. *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Київ : Наукова думка, 1977. С. 65–66.

32. Телегин Д. Я., Братченко С. Н., Смирнов С. М. Вильно-Грушевская курганная группа и курган на территории Запорожской опытной сельскохозяйственной станции. *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев : Наукова думка, 1977. С. 97–126.

Ліщина К. Ю.

*Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова*

НАСКЕЛЬНЕ МИСТЕЦТВО У СВІТЛІ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ

Плід технічної фантазії завжди прагнув відобразитися на папері, а згодом втілитися в життя. Якщо раніше тільки уява допомагала людині по кресленню чи малюнку побачити загальний вигляд об'єктів, то з появою комп'ютерного тривимірного моделювання настала можливість спостерігати об'ємне зображення. Використання різних сучасних технологій тривимірної візуалізації даних дозволяє вирішувати цілий комплекс наукових і практичних завдань, що стоять перед дослідниками. Зокрема використання 3D моделі допомагає здійснювати цифрове зберігання об'єктів історико-культурної спадщини; проводити віртуальну реставрацію та реконструкцію з експонатів самих різних розмірів і рівня складності; вільно реплікувати дані сканування і результати реставрації; швидко і якісно передавати матеріали колегам для отримання експертних оцінок, консультації, забезпечує міжмузейні обміни.

Ключові слова: польова документація, 3D-технології, комп'ютерне моделювання, «віртуальна археологія», 3D-документ.

Вивчення первісного наскельного мистецтва – важливий крок до пізнання першооснов матеріальної та духовної культури людства. Останні роки ознаменовані зростанням уваги до об'єктів історико-культурного надбання. Такими місцями на землі стають унікальні знахідки археологічних досліджень. Україна також пишається сакральним надбанням, унікальною пам'яткою давнього мистецтва – археологічним комплексом Кам'яна Могила, де сконцентровані рисунки історичного проміжку від епохи пізнього палеоліту до середньовіччя.

Загально відомо, що археологічний пам'ятник не можливо розкопати двічі. Під час розкопок знищується сам об'єкт дослідження, який завжди є унікальним. Не існує двох однакових пам'ятників ар-

хеології, які б дали змогу перевірити наші емпіричні висновки та виправити помилки. Повернутися згодом можливо лише шляхом звернення до польової документації, яка зображає різними способами процеси розкопок, безпосереднім відвідуванням такої археологічної спадщини, або ознайомлення зі штучно створеною його моделлю.

Питання про збереження пам'яток історії, які створені до нашого часу, неодноразово розглядалося упродовж розвитку цивілізації. Історична спадщина піддається впливу часу та природних катаклізмів, руйнується у зв'язку з відсутністю фінансування на її відновлення, страждає від військових дій та як наслідок перерозподілу територій, зміни влади, релігії та світогляду.

В разі використання новітніх 3D технологій – частково вирішується низка актуальних задач, які пов'язані з вивченням, обєриганням та популяризацію світової культурної спадщини. Однією з найбільш сучасних і технічно важких форм цифрової спадщини вважаються віртуальні тривимірні моделі (3D-моделі). Завдяки стрімкому розвитку методів і технологій лазерного сканування, фотограмметрії, тривимірного комп'ютерного моделювання, збільшенню доступності відповідного обладнання та програмного забезпечення, найбільш активно віртуальні 3D-моделі застосовуються в археології, що відбивається на кількості і якості проєктів у площині «віртуальної археології».

Один із самих відомих пропагандистів віртуальної археології Д. Сандерс відзначав, що «віртуальні світи представляють археологам кращий засіб перевірки складних просторових, поведінкових і часових гіпотез» [2, с. 140–141]. Докладне дослідження світового досвіду 3D-моделювання петрогліфів показав, що вірогідно по причині важкої доступності їх місць розташування, ця сфера мало розвинута в порівнянні з віртуальним моделюванням художніх об'єктів культурної спадщини чи віртуальною реконструкцією історичних будівель та споруд.

В Україні зовсім незначна кількість наукових публікацій про результати подібних робіт. Зручним засобом передачі інформації слугували креслення, малюнки, гравюри у двомірному чи плоскому форматі, або математичні моделі, коли поведінка об'єкта висловлювалася за допомогою формул та системи рівнянь. Але мова математичних формул ефективно працює тільки там, де є велика кількість схожих між собою елементів. Там же, де існує багато типів різних об'єктів, поведінку яких потрібно описувати по-різному, ма-

тематичні моделі стають громіздкими і вимагають довгих і кропітких розрахунків [1, с. 181].

Щоб користувач самостійно міг спостерігати і вивчати 3D-модель об'єкту, а також з метою підвищення зацікавленості користувачів, особливо молодіжної і дитячої аудиторії, повинно бути запропоновано ігрові компоненти (наприклад, ігрова форма процесу ознайомлення з об'єктом).

В завданні представлення віртуальних 3D-моделей та пов'язаної з ними інформації постають методичні і технічні питання. З методичної точки зору повинна бути представлена інформація в формі візуально осмислених моделей, завдяки чому зможемо досягнути гармонійної активізації логічного і асоціативного мислення і кращого розуміння (сприйняття) інформації.

При цьому тісно пов'язані технології суміщення розваг і навчання (едьютейнмент, «edutainment» = «education» + «entertainment»), що реалізує давно відомий принцип «кращий засіб навчання – гра». Сучасним технологічним втіленням цього принципу вважаються «серйозні ігри» (serious games) [6, с. 255–258; 3, с. 177–180], коли інструментарій комп'ютерних ігор використовується для навчальних завдань або тренувань.

Ці тенденції знайшли своє відображення в наступних підходах і технологіях:

1. Системи «віртуального оточення» (virtual environment), або (virtual reality) – уявлення абстрактних даних і «занурення» користувача в 3D-модель вивчаемого процесу чи явища [8, с. 116–127].
2. Технології «інтерактивного оповідання» (interactive storytelling) у віртуальному оточенні, які дозволяють користувачам максимально природним шляхом взаємодіяти з інформаційною системою [4, с. 301–310].
3. Системи підтримки прийнятих рішень (decision support system, DSS), які базуються на принципах «володіння ситуацією» чи «ситуаційне усвідомлення» (situational awareness) [7, с. 189–194] – технологія 3D візуалізації.

По-іншому, зміст наведених трендів полягає у використанні 3D екранів чи особистих 3D засобів окулярів, шоломів тощо, а також в зручному і природному представленні до користувачів.

Саме розвиток технічних засобів фіксації просторової інформації про об'єкти призвело до появи науково-технічної документації – 3D-документу.

З технічної точки зору, документ – це інформація, зафіксована на матеріальному носії. Поява нових засобів фіксації інформації приводить до появи нового типу документів: так, на початку ХХ ст. з'явилися фото-, фоно- та кінодокументи. На початку ХХІ ст. широкое поширення отримав цілий комплекс методів, які дозволяють зберігати інформацію про об'єкти в форматі цифрових 3D-моделей, що призвело до появи нового типу науково-технічної документації: 3D-документу.

В науковій літературі таке поняття з'явилося не раніше 2007 р. [5, с. 20–21]. Діловодство і архівна справа дають трактування поняттю документ «як зафіксована на матеріальному носії інформація з реквізитами, які дозволяють її ідентифікувати». Таким чином, цифрову тривимірну модель маємо право розглядати як новий тип документу – 3D-документ. Найпростішим прикладом 3D-документу вважається модель у вигляді тривимірної хмари точок, отриманої внаслідок лазерного сканування об'єкту (point cloud) – тривимірна точкова модель, або «хмара точок». На основі цієї хмари точок може бути побудована тривимірна полігональна модель об'єкту, тривимірна твердодольна модель.

3D-документ може бути створений за допомогою методів фотограмметрії (побудова 3D-моделі об'єкту по його двовимірним зображенням з різних ракурсів), томографії (побудова 3D-моделі внутрішньої структури об'єкту по його пошаровому перерізі), в результаті 3D-моделювання за кресленням тощо. При цьому слід розуміти, що саме наявність тривимірної системи координат, до якої прив'язана інформація, відрізняє 3D-документ від інших типів документів.

З метою відображення цифрової 3D-моделі об'єкта на екрані комп'ютера і маніпуляцій з нею використовується відповідне програмне забезпечення – як і для інших електронних документів. Існують стандартні формати 3D-моделей, перегляд яких підтримується багатьма вільно доступними програмними засобами.

Розвинутий 3D-документ вимагає спеціалізованого інструментарію для перегляду. Однак він може бути інтегрованим з інструментаріями його перегляду в єдиний користувацький додаток (програму, яку користувач встановлює на свій комп'ютер) чи веб-додаток (з метою перегляду через браузер). Таким чином, застосування 3D-документів, сьогодні, практично не обмежене можливостями сучасних персональних комп'ютерів та пов'язано лише з тими технічними і правовими можливостями, які приймають їх автори (виробники).

Віртуальне 3D-моделювання вважається ефективним засобом збереження інформації про пам'ятки історії та археології. Сучасні технології тривимірної фіксації інформації дозволяють зберегти значно більші об'єми інформації ніж традиційні текстові описи, двовимірні схеми і креслення, кіно- фото- фоно- документи. Відмінність цифрових тривимірних моделей від інших (традиційних) засобів документування інформації настільки значне, що дозволяє говорити про виникнення нового типу документів: 3D-документації.

Список використаних джерел та літератури

1. Зацерковний В. І., Бурачек В. Г., Железняк О. О., Терещенко А. О. Геоінформаційні системи і бази даних: монографія. Ніжин : НДУ ім. М. Голя, 2014. 492 с.
2. Bawaya M. Virtual Archaeologists Recreate Parts of Ancient Worlds. *Science*. 2010. Vol. 327, Is. 5962. P. 140–141.
3. Charsky D. From edutainment to serious games: A change in the use of game characteristics. *Games and Culture: A Journal of Interactive Media*. 2010. Vol. 5 (2). С. 177–198.
4. Crawford C. Chris Crawford on interactive storytelling (2nd ed.) Berkeley, CA : New Riders, 2012. 360 p.
5. Fellner D. W., Saupe D., Krottmaier H. Guest Editors Introduction: 3D documents. *IEEE Computer Graphics and Applications*. 2007. Vol. 27. Is. 4. P. 20–21.
6. Okan Z. Edutainment: is learning at risk? *British Journal of Educational Technology*. 2003. Vol. 34, № 3. P. 255–264.
7. Stanton N. A., Chambers P. R. G., Piggott J. Situational awareness and safety. *Safety science*. 2001. Vol. 39, № 3. P. 189–204.
8. Wexelblat A. (ed.) Virtual reality: applications and explorations. New York : Academic Press, 2014. 274 p.

Петрук А. М.

*Житомирський державний університет
імені Івана Франка*

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКІЙ КУЛЬТУРІ

У публікації висвітлюються особливості поховальної обрядовості населення празько-корчацької культури.

Ключові слова: празько-корчацька культура, поховальний обряд, курган, могильники.

Традиційним поховальним обрядом у східних слов'ян було трупоспалення. Внаслідок міграційних процесів, еволюції та взаємовпливів різних археологічних культур, прийняття християнства домінуючим стає обряд трупопокладення. Актуальність досліджен-

ня поховального обряду зумовлена, насамперед тим, що останнім часом могильники археологічних культур не часто стають предметом окремих досліджень вчених, що призводить до недостатнього вивчення тих матеріалів, які маємо сьогодні.

Вивченням особливостей розвитку населення празько-корчацької культури займалися І. Русанова [4], В. Баран [3], Д. Козак [1], Є. Синиця [5], М. Філіпчук [6] та ін.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей ґрунтових та курганних могильників празько-корчацької культури, аналізі археологічних пам'яток, висвітленні проблеми поховань склавинів і західних слов'ян.

Празько-корчацька культура має наступні хронологічні межі: V–VII ст. н. е. Територію поширення досить чітко окреслили візантійські історики Йордан та Прокопій ще у VI ст., що збігалась з ареалом склавинів. Тому, прийнято вважати, що носіями цієї археологічної культури були саме вони. Спочатку празько-корчацька культура локалізувалася на території Південної Волині, Верхнього та Середнього Подністров'я. Пізніше ці племена заселили південну й північну частину Польщі, Чехію, Словаччину, східні райони Німеччини, білоруське Полісся, середню частину Правобережної України, Молдову та Румунію [1, с. 196]. Варто наголосити на тому, що на Правобережжі Прип'яті ця культура представлена, головним чином, селищами, але рідше зустрічаються городища та могильники. Хоча могильників збереглося небагато, але вони несуть в собі цінну інформацію та артефакти для істориків і, насамперед, археологів. Важливо, що віра носіїв культури в очищувальну силу вогню, який вивільняє душу померлого, призвела до того, що основним обрядом поховання стало тілоспалення. Могильники представлені як курганними, так і ґрунтовими похованнями.

Зазвичай безкурганні (ґрунтові) могильники розташовані неподалік селищ і городищ. Серед них найбільше зустрічаються урнові поховання, однак були і ямні [3, с. 81]. Кремація здійснювалася за межами могильника. Перепалені кістки мали бути добре очищеними від залишків вогнища. Згодом їх збирали в урну – глиняний горщик, що іноді накривали плоским каменем, перевернутим посудом чи сковорідкою і ставили урну догори дном. Ставили їх у неглибокі ямки так, щоб лише нижня половина посуду знаходилася в матеріку, а верхня його частина опинялася майже на поверхні, прикрита лише тонким шаром дерну. Поховальні ямки мали плоску корито-подібну форму розмірами від 40 до 80 см і глибини 15–20 см, які

були засипані піском із залишками поховального вогнища – дрібним вугіллям, золою, попелом. У похованнях наявний супровідний інвентар: залізні ножі, фібули, скляні прикраси, металеві пряжки, уламки кістяних гребенів та інше [4, с. 27].

Великих ґрунтових могильників на Правобережжі Прип'яті немає. Проте окремі урни з перепаленими кістками були виявлені в урочищі Віли на р. Коща (права притока Тетерева), в с. Заможному на р. Бобрівка (притока р. Тетерева), в Хотомеліні р. Горинь, у с. Шумськ на р. Глиноп'ять. Урна останнього стояла догори дном. Під нею виявлено вугілля, попіл і перепалені кістки. Лише на поселеннях Хорськ, Шумськ та Тетерівка виявлено близько десяти ґрунтових поховань. Цікавим є те, що на деяких поселеннях і городищах поховання виявлені серед житлових споруд. Наприклад, в Корчаку виявлені два поховання в різних частинах поселення на площі між будинками; у Шумську – залишки 20 поховань примикали до святилища та входили до складу цілого культового комплексу. В цей комплекс входило і спеціальне місце для спалення померлих – велике вогнище, що було оточене ровами. Ймовірно, такі поховання мали культове призначення.

Курганні могильники, зазвичай, розташовані за межами поселення. Курганні групи нараховують від 12 до 50 курганів. Вони мали невисокі насипи (0,5–1 м) та невеликий діаметр (4–10 м) [4, с. 29]. Кургани мали округлу форму, оточені ровиком. Урни з перепаленими кістками стояли на невеликих ритуальних вогнищах. Безурнові спалення виявлені в насипі кургану, а також в ямках, що вириті в материк, які супроводжуються окремим посудом або уламками кераміки [3, с. 82].

У всіх досліджених курганах на горизонті були невеликі ритуальні вогнища, але кремація відбувалося на стороні. В деяких випадках на них стояли урни з перепаленими кістками (Корчак, курган № 8; Шепетівка, курган № 3; Миропіль, курган № 3; Зубковичі; Лозниця). У кожному з цих курганів відкрито по дві-три урни, іноді одна з них перевернута догори дном (Шепетівка).

Безурнові поховання зустрічаються в курганних могильниках, які мають супровідний інвентар: цілий посуд (Миропіль, курган № 5; Селець) чи уламки посуду, що знаходиться в насипі і по горизонту (кургани у Мирополі, Корчаку, Шепетівці, Заможному, Сусвалі, Климентовичах, Семурадцях) [4, с. 27].

У деяких курганах присутні огорожі навколо поховання. Кругові огорожі відкриті в кургані № 5 у Мирополі і в кургані біля с. Се-

мурадци на Туровщині. В Мирополі огорожа складалася з окремих вертикальних стовпів і великих каменів. У Семурадцях була вирита кругова канава. Відомі й чотирикутні огорожі поблизу поховань, що складаються зі стовпів і горизонтально покладених колод (Миропіль, кургани № 1, № 2) [5].

З другої половини VII ст. курганні могильники з'являються в Малопольщі, Сілезії і на Ельбі, і, згодом, змінюють ґрунтові на всій території поширення празько-корчацької культури [1, с. 199].

Причини та умови зародження курганної обрядовості в празько-корчацькій культурі є нез'ясованими. Адже для слов'янських культур були притаманні є ґрунтові поховання. Однак дослідники вважають, що становлення курганної обрядовості в західних слов'ян зумовлене впливами культури карпатських курганів, що датується першою половиною I тис. н. е.

Таким чином, поховальний обряд населення празько-корчацької культури досліджено на основі 12 могильників і окремих поховань, відомих поблизу сіл Тетерівка, Катеринівка, Бабка на Волині, Звиняч Тернопільської області, у м. Ужгород. На Волині відомі окремі ґрунтові та підкурганні поховання, в яких переважає обряд тілоспалення. Залишки кремації вміщували у глиняні горщики-урни або просто зсипали в яму. Цікаво, що в Катеринівці (поблизу Житомира) у похованні поруч з ліпною урною стояла типова гончарна миска черняхівської культури. З цього можна зробити висновок, що ранньокорчацькій культурі (V ст.) були властиві деякі риси попереднього, черняхівського етапу II–V ст. Курганні могильники на Волині (Корчак, Миропіль, Буда Шиєцька та ін.) мали невисокі (до 1 м) насипи з діаметром до 10 м. Урни виявлено на місцях ритуальних вогнищ. Кремація відбувалась за межами могильника. Тілоспалення без урн знайдено у насипах курганів, а також у ямках, викопаних в основі, у материку [2, с. 295–296].

В укріплених городищах – Зимне та Плісенськ виявлено так званий «жертвний пояс» – культове місце, початки якого сягають функціонування жертвних ям середини – кінця VII ст. і продовжуються до X ст. [6, с. 72].

Отже, могильників празько-корчацької культури виявлено дуже мало. Вони розміщуються, головним чином, за межами поселень і складаються з ґрунтових і курганних поховань. Поховання померлих проводилося шляхом їхнього спалення, що здійснювалося зазвичай за межами поховання. Рештки кремацій вміщували в глиняні урни або в невеликі ямки. В основі більшості курганів виявлені

вугільні прошарки. Ймовірно, це рештки ритуалу, здійсненого на місці захоронення покійника. Інвентар поховань бідний або взагалі відсутній.

Список використаних джерел та літератури:

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ : Стародавній Світ, 2012. 366 с.
2. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанинов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.
3. Образование и развитие раннесредневековых культур. Пражская культура. *Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* / Баран В. Д., Максимов Е. В., Смиленко А. Т. и др.; за ред. В. Баран. Киев : Наукова думка, 1985. С. 76–84.
4. Русанова И., Тимошук Б. Древнерусское Поднестровье. Ужгород : Карпаты, 1981. 140 с.
5. Синиця Є. В. Топографія слов'янських поховальних пам'яток V–VII ст. у Південно-Східній Європі. *VITA ANTIQUA*. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2003. № 5–6. С. 164–170.
6. Филипчук А. М. До питання про городища празької культури. Карпатика. Ужгород, 2012. Вип. 41. С. 59–84.

Свідницька В. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ПОХОДЖЕННЯ ТРАЯНОВИХ ВАЛІВ ТА ФОРМУВАННЯ ЇХ НАЗВИ

У статті досліджується походження Траянових валів не лише на території Поділля а й в Молдові та Румунії.

Ключові слова: *Поділля, Траянів вал, гіпотеза, дослідники, Траян, оборони споруди.*

В історичній літературі існує декілька версій походження та призначення Траянових валів. Причина цього полягає в тому, що відомості про них були зібрані в ході археологічних експедицій та базуються на візуальних спостереженнях і низці археологічних знахідок та не мають жодних інших даних. Так, експедицією М. Кучери під час розкопок було відібрано: 11 зразків дерева зі стін-крепід у валах, взято 4 проби вугілля і вирізку перепаленої глини з вогнищ для датування їх радіовуглецевим і палеомагнітним методами. Але через відсутність фінансування ці матеріали не були введені у науковий обіг [8, с. 51].

Однією з версій походження Траянових валів пов'язують з римським імператором Траяном (98–117 рр.), що міг звести їх для захисту кордонів Римської імперії. Майже з самого початку правління, він став готуватися до дакійської кампанії, що мала на меті приборкати дакійську загрозу [13, с. 80]. У 101–106 р. н. е. імператор підкорив Дакію (сучасна територія Румунії та Молдови та, можливо, Чернівецької області). Але на лівий берег Тирасу-Дністра римляни перейшли лише у Причорномор'ї, де контролювали лише вузьку прибережену територію [11].

Походження валів на території Подністров'я швидше за все не має відношення до римського правителя, але всупереч цим фактам сьогодні є шанувальники цієї теорії. Вони виходять із дако-римської гіпотези походження Кам'янця-Подільського, висунутої свого часу «батьком подільського краєзнавства» Ю. Сіцинським і підтриманої Є. Пламеницькою. Як найвагоміший аргумент на користь римської версії вони наводять чисельні знахідки римських денаріїв II–III ст. на цій території. Проте денарії у чималій кількості надходили на наші терени завдяки прикордонній торгівлі, набігам і як «відкупні» (римляни на той час широко використовували підкуп вождів, аби уникнути нападів на свої прикордонні володіння) і не обов'язково повинні бути пов'язані з безпосередньою присутністю римлян на цих землях [4]. Монети можуть свідчити, насамперед, про економічні контакти місцевого люду з Римською імперією [13, с. 80–81].

Є ще низка фактів, спростовують римську гіпотезу :

- стратегічна схема оборонних споруд завжди передбачала розміщення рову попереду валу так, щоб нападники спочатку вимушені були б спускатися в рів і тільки після цього долати вал. Водночас, в оборонній лінії біля Констанци, що складається з трьох паралельних валів, з південної сторони найменшого валу видно залишки рову. Така схема говорить про те, що захищалися не римляни, а від римлян, або цей вал був зведений в інші часи;
- ряд валів, що носять ім'я імператора Траяна, розташовані за межами Римської імперії;
- немає твердої впевненості у правильній назві валів: Троянові або Траянові вали [12, с. 181–182].

Низка дослідників висувують іншу гіпотезу пов'язуючи спорудження валу VIII–VII ст. до н. е. (тобто за 800–900 років до правління Марка Ульпія Траяна), із активним вторгненням киммерійців в Карпатсько-Дунайський регіон. Доказами цього є знайдені археолога-

ми два кіммерійські поховання в різних місцях Болгарії та широке використання в Середній Європі східних культурних елементів. Це була доба сутічок між західними фракійськими і східними кіммерійсько-скіфськими племенами, й можливо, ця територія була серед тих прикордонних районів, де розгорталися їхні воєнні дії. Варто зазначити, що у 1889 р. неподалік валу в районі сіл Кременна – Лісоводи знайдено кований бронзовий шолом з гребенем. Деякі дослідники відносять його за типом до етрусського [12, с. 81].

Ще однією версією походження валів та їх назви є слов'янська релігійна. Траяном (точніше, Трояном) називали одного з верховних богів слов'янського язичницького пантеону. Про нього згадують староруський апокриф XII ст. «Ходіння Богородиці по муках» і відомий всім твір «Слово о полку Ігоревім». В останньому мова йде про «землю і віки Трояни» («Троянної землі і віки»), які співпадали з часом Бусовим». Оскільки «часами Бусовими» (Бус або Бож – вождь антів, переможений і страчений готами) дослідники вважають IV ст. н. е., цим же часом ймовірно варто датувати і «віки Троянові». «Земля Трояна» в «Слові» ототожнюється з Руською землею. Отже, говорячи про «Траянову землю і віки», давні автори мали на увазі території, населені предками стародавніх русичів в епоху «імперії Германаріха». Якщо це припущення є вірним, то «землею Трояна» могли бути території антів, які в IV–VI ст. населяли Південь України від Дунаю до Дніпра. Саме анти могли бути «авторами» Троянових валів українського Поділля і Бессарабії. Не слід також забувати, що багато стародавніх народів обожнювали своїх видатних героїв і вождів. Так, верховний бог скандинавського язичницького пантеону Один в давнину був племінним вождем. Висловимо припущення, що і Троян був реальною історичною особою, яка очолювала племінний союзи антів. Але за відсутності писемності сьогодні збереглися лише легендарні відгомони подій тих далеких епох [1].

Академік Б. Рибаківа простежив чотири згадки «Троян» і його «віки» в знаменитому «Слові». «Але віки Троянові, це не час царювання одного імператора, а час існування Римської імперії, що співпадає з розквітом слов'янського життя в Середньому Подніпров'ї (черняхівська культура), сильно забарвленого культурним впливом «Троянної землі». «Віки Троянові» – це II–IV ст., ті три століття, коли слов'янська племінна знать продавала римлянам зерно, міряючи його римськими мірами, накопичувала скарби римських монет, прикрашала своїх дружин римськими виробами. Сам «Троян», ймовірно, швидше був уособленням імперії в очах слов'ян, ніж реальною особою» [3, с. 192].

Підтримує версію слов'янського походження валів С. Маярчак. У своєму дисертаційному дослідженні він зазначає, що Кучманський шлях використовувався для кочівницьких нападів на місцеве землеробське населення задовго до половців. Про це свідчить, зокрема, найдовший з Траянових валів (між Сатановом і Городком), який захищав межиріччя Збруча й Смотрича з півночі – з боку Кучманського шляху [9, с. 51]. Внаслідок розкопок цього валу біля с. Велика Яромирка з'ясовано, що його насипали задовго до XII–XIII ст., очевидно в ранньому залізному віці. Автор пише «вважаємо, що потенціал будівництва оборонних споруд місцевим населенням IX–XIII ст. був недостатнім для спорудження й інших потужних оборонних ліній регіону, відомих під назвою Траянові вали – біля сіл Боришківці, Кульчіївці (Кам'янець-Подільського району) та Михайлівка (Дунаєвського району) [9, с. 82–83].

Дослідник І. Барашков вважає, що важко погодитися зі спробою пов'язати найменування «Траянові» або «Троянові» вали з гіпотетичним слов'янським язичницьким божеством Трояном, оскільки тут виходить, свого роду, бажання підігнати практично нам невідому слов'янську міфологію під греко-римську систему. Однак це питання саме по собі є дуже цікавим і її варто розглядати надзвичайно уважно [2, с. 188].

Натомість Г. Чеботаренко стверджує, що ототожнення назви валів з іменем Траяна – помилкове, адже в молдавських грамотах XV–XVI ст. сучасні «Траянові» вали мають назву «троян», що молдавської означає «замет, кучугура». Пізніше цю назву пов'язали з іменем Траяна і вирішили, таким чином, питання про походження валів. Сама назва швидше кабінетного походження. В Україні немає топонімів з основою Траян; численні топоніми з основою Троян – не мають ані територіального, ані змістовного зв'язку з довгими валами [4, с. 232]. Щодо етимології молдавського слова «троян» (воно може означати «замет» в значенні «насип», «вал»), то це слово походить, очевидно, від потрійних валів («троянів»), які поширені на території Румунії. Згодом вали «трояни» з легкої руки істориків-краєзнавців почали йменувати валами «Траяна», а в українській літературі – «Траяновими» валами. Безумовно, що так звані «вали Траяна» в Північно-Західному Причорномор'ї, зокрема в Нижньому Подунав'ї та межиріччі Дністра-Прута, також відносяться до різних історичних періодів.

Серед досліджених валів Середнього Подністров'я виділяються в окремих тип вали з дерев'яними стінами-крепідами в насипі.

Вони поширені на значній території від р. Збруча до Прута і, можливо, знаходяться ще далі. За цими валами можна закріпити умовну назву «Траянових». Інші вали не репрезентують якоїсь певної будівельної традиції, вони мали локальне значення й виникли, очевидно, у зв'язку з функціонуванням середньовічних фортець в Кам'янці-Подільському та Хотині [7, с. 53–54].

Є ще одна гіпотеза походження назви. Результати археологічних досліджень М. Кучери свідчать, що назва «Траянових» валів поширюється на різні типи оборонних споруд, причому, різних історичних періодів. Фактично назва «Траянові» вали охоплює в Середньому Подністров'ї всі прямолінійні земляні вали невідомого походження, зокрема ті, які не обмежують замкнену площину та не асоціюються з назвою «городище» чи «замчище». Варто наголосити, що коли у 1987 р. М. Кучера розпочав ґрунтовні археологічні дослідження Траянових валів у Подністров'ї, він у своєму першому звіті атрибутував вал у межиріччі Збруча-Смотрича як південний кордон Галицько-Волинського князівства, що був зведений в період князювання сина Льва Даниловича – Юрія на початку XIV ст. для захисту від татар. Зі збільшенням інформації у ході археологічних досліджень він змінив свою думку та не навівши якомусь суттєвої аргументації датував вали часом раннього залізного віку. На користь цього, він висловив припущення, що ці оборонні фортифікації захищали невеликі території і це може свідчити на користь племінного, а не державного їх походження [10, с. 124].

З часів Галицько-Волинського князівства про існування оборонних споруд на Поділлі літописи мовчать. Пояснення цьому знаходимо у працях історика Н. Молчановського кінця XIX ст. Згідно нього, Пониззя (Поділля) відіграло особливу роль щодо до Галичини й Волині, виконуючи функцію своєрідної, «буферної» зони між руськими землями і кочовим степом. Галицько-волинські князі з огляду на виняткове стратегічне положення цього краю, надали йому певну політичну самостійність [5]. Відсутність у літописах відомостей про міста Пониззя, може бути свідченням певної незалежності цієї землі, яка не потрапляла в поле зору літописця доти, доки не опинилася в сфері інтересів політичних кіл Київського та Галицько-Волинського князівств. І воно могло бути уфортифікованим настільки, наскільки цього вимагало його прикордонне становище [14, с. 54].

Отже, ми визначили, що географія поширення Траянових валів охоплює Україну, Молдову, Румунію. Є також згадки в Болгарії [3]. Їх початкове призначення – захист від кочівників, які приходили

переважно зі Сходу. Вали мали стримувати номадів, тобто стати перешкодою на її шляху. Народна пам'ять асоціює їх спорудження з імператором Траяном.

Список використаних джерел та літератури

1. 100 Великих загадок історії України. Хто і коли побудував Змієві вали: гіпотези і припущення. URL: <https://uahistory.co/book/100-great-mysteries-of-the-ukrainian-history/26.php> (дата звернення: 29.04.2022).
2. Барашков І. Вали Траянові і Змієві. *Змієві вали. Збірник матеріалів науково-дослідницької спадщини*. Київ: ДП Вид. дім «Персонал», 2011. С. 181–182.
3. Білокінь І. Ранок творіння. *Змієві вали. Збірник матеріалів науково-дослідницької спадщини*. Київ: Персонал, 2011. С. 183–190.
4. Боднар І. «Траянові вали» Середнього Подністров'я як історично-археологічна пам'ятка фортифікаційної архітектури. *Магістерський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2018. Вип. 28. С. 232–233.
5. Булик Н. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї: монографія. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Львів. ін-т економіки і туризму, 2014. 304 с.
6. Жарких М. І. Траянові вали. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Traianovi_V (дата звернення: 29.04.2023).
7. Кучера М. П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. *Археологія*. 1992. № 4. С. 43–55.
8. Кучера М. П. Довгі вали. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*. Київ; Львів: РАС, с. 221–228.
9. Маярчак С. П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04; НАН України, Ін-т археології. Київ, 2012. 176 арк.
10. Нагнибіда Р. В. До проблеми каталогізації оборонних споруд міст та містечок Подільського краю XII – XIII ст. *Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Другої науково-краснознавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»/ Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін.* Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А. 2009. Ч 1. С. 120–133.
11. Полюхович Д. Без змія та легіонерів. *Zbruch*. 2015. 13 жовтня. URL: <https://zbruc.eu/node/42505> (дата звернення: 29.04.2022).
12. Саратов І. Хто спорудив ці вали? *Змієві вали. Збірник матеріалів науково-дослідницької спадщини*. Київ: Персонал, 2011. С. 170–180.

13. Свідницька В. В. Траянів вал на території села Лісоводи. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки та перспективи. Збірник матеріалів X Всеукраїнської студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. С. 78–82.*

14. Строценя Л. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 53–65.*

Сивук С.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ НАУКОВОГО ПОРТРЕТУ ІГОРЯ ГЕРЕТИ ЯК АРХЕОЛОГА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНО-ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

Досліджується науковий образ Ігора Герети з позиції археології. З'ясовано організаційні аспекти побудови археологічної практики І. Герети на базі могильника «Чернелів-Руський». Проаналізовано значний масив усно-історичних джерел із свідченнями колег-археологів та колишніх студентів досліджуваної постаті. Досліджено особистісно-психологічну рецепцію Ігора Петровича, як археолога-науковця з боку його студентів та подано узагальнювальну характеристику Ігора Герети у цій сфері.

Ключові слова: *І. Герета, Чернелів-Руський, археологічна практика, археологія, Черняхівська культура.*

Герета Ігор Петрович – багатогранна постать, що втілює в собі образи історика, мистецтвознавця, музейника, педагога, громадського діяча, проте одною із центральних сфер діяльності вищезгаданої особистості була археологія, адже саме в цій царині Ігор Петрович прославився найбільше. В цьому дослідженні нами поставлено за мету здійснити спробу реконструкції наукового портрету Ігора Герети на підставі усних історичних свідчень. Ми провели опитування сучасних (навчання періоду 2022–2023 рр.) студентів історичного факультету, що здійснювалось на базі ТНПУ ім. В. Гнатюка. За результатами з 45 респондентів різних груп та курсів – 64,4% студентів знайомі з постаттю Ігора Петровича. Ми вважаємо цей результат доволі гарною оцінкою, враховуючи вибірку, за якою тільки 48,9% респондентів навчаються за програмою «історія та археологія». Відзначимо, що більшість (42,2%) опитаних студентів є першокурсниками [12].

Не менш важливим є висвітлення оцінки наукової діяльності Ігора Герети з позицій сьогодення. Респондентами стали колишні студенти досліджуваної постаті в кількості 22 осіб. За результатами 90,9% інтерв'юваних оцінили його науковий рівень на – 5 (відмінно) та лише 9,1% – 4 (добре). Зауважимо, що цінність опитаних респондентів, на нашу думку, є надзвичайно високою, адже саме респонденти в образі його колишніх студентів могли найбільш цілісно оцінити викладача та дослідника через те, що мали можливість не тільки ознайомитись з його науковим доробком, а й під час занять визначити його науково-дослідницький рівень. Зазначимо, що І. Герета викладав два спецкурси: «Методика археологічних досліджень» та «Видатні діячі Тернопілля». З чого можемо зробити висновок, що його сфера наукових інтересів корелювалася із напрямом викладацької практики та давала змогу найбільш цілісно проявити свій фаховий рівень у ході аудиторних занять. Зауважимо, означена вище концепція підтверджується рівнем обізнаності колишніх студентів Ігора Петровича про систему організації та побудови плану музею-могиляника «Чернелів-Руський» [13; 15].

Висвітливо також оцінки наукового рівня І. Герети з позиції сучасних студентів історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка: 46,4% – 5 (відмінно); 42,5% – 4 (добре); 10,4% – 3 (задовільно). Також, ми вирішили визначити його значущість в історичній та археологічній науці для здобувачів вищої освіти ЗВО. В процесі дослідження були отриманні наступні результати: 51% – 5 (відмінно); 37,4% – 4 (добре); 10,2% – 3 (задовільно). За результатами опитування ми прийшли до висновку: більшість студентів позитивно оцінили наукову спадщину досліджуваної постаті. Провівши додаткове (уточнююче) опитування респондентів з приводу оцінювання доробку Ігора Петровича ми з'ясували, що таке співвідношення балів, насамперед, пов'язане з важкістю пошуку матеріалу археологічних досліджень І. Герети задля використання у працях здобувачів. Ще одним критерієм, який негативно вплинув на оцінювання наукового рівня досліджуваної постаті став недостатній вплив, у баченні студентів, на популяризаторство археологічної науки в Україні. Відзначимо, що переважна частка сучасних студентів знайома з науковим доробком дослідника саме через його розкопки на базі могиляника «Чернелів-Руський» [12].

Ігор Герета був одним із провідних дослідників Черняхівської культури в Україні і, як можемо помітити із соціологічних досліджень, його постать тісно переплітається в уяві сучасників із мо-

гильником «Чернелів-Руський». Ця археологічна пам'ятка знаходиться на теренах Тернопільського району Тернопільської області, в північних околицях згаданого села (колишній хутір Чолганщина, урочище «Могилки»). Наприкінці липня 1973 р. під час будівельних робіт були виявлені рештки «старовинних посудин». Директор сільської початкової школи Р. Закоршмянний передав інформацію про знахідки до Тернопільського обласного краєзнавчого музею. В серпні того ж року розпочалась перша археологічна експедиція до могильника під керівництвом І. Герети [1, с. 13–17].

Археологічні дослідження проводились понад 25 років. Починаючи з 1993 р., щорічно (за винятком 2000) – від 13 до 32 студентів першого курсу історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка входили до складу експедицій в межах проходження польової археологічної практики. Керівниками археологічних практик виступали тодішні викладачі ЗВО: І. Шумський (1994, 1996), І. Герета (1995, 1997, 1998 рр.), М. Янковський (1996), В. Савенко (1997), М. Гришук (1999), І. Зуляк (1999, 2001), О. Шама (2001). Керівником археологічної експедиції незмінно виступав І. Герета [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Технічне забезпечення реманентом і спорядженням повністю покладалось на керівника археологічної експедиції. За добробут студентів відповідали керівники археологічних практик. Коштів з бюджету було надто мало, тому брак фінансування компенсувався шляхом залучення коштів обласної державної адміністрації та підприємств-меценатів. Зазначимо, що до кожного керівника археологічної практики могла потрапити лише обмежена кількість студентів (в межах 50% академічної групи). Також, за наказами ректора по студентському складу, до одного керівника археологічної експедиції не могли входити понад двох керівників груп археологічних практик. Упродовж перших 2–3 років після відділення історичного факультету від географічного, керівниками археологічних практик здійснювався перерозподіл студентів за місцями польової практики. Надалі здобувачі могли самостійно обрати експедиції в залежності від власних побажань. Відзначимо, що «Чернелів-Руський» користувався популярністю серед тогочасних студентів. Однак, оскільки кількість місць в експедиції була обмеженою, здобувачі обирались за станом здоров'я, характером, статтю тощо. Ці дії зумовлювались оптимізацією археологічної діяльності під час перебування в польових умовах. Звернемо увагу ще на один момент: Ігор Петрович інколи висловлював свої побажання з приводу скла-

ду практикантів. Він міг підійти як до О. Петровського (тоді саме він займався розподілом студентів) та в усній або письмовій формах подати декілька прізвищ осіб, яких варто залучити до експедиції [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 17; 18].

Розглянемо графік активностей студентів під час археологічної практики, що відбувалась під керівництвом Ігора Петровича. Розкопки проходили шість днів на тиждень – з понеділка до суботи. Початок робочого дня – 08:00 й тривав до 12:00. З 12:00-13:00 – обід. З 13:00 до пізнього вечора «бурхливо кипіла» трудова діяльність студентів-істориків [17].

Звернемо увагу і на перерозподіл праці під час експедиції. «Щодо організації праці, – пригадують практиканти, – хлопці вели розкопки на могильнику Чернелів-Руський /.../, а дівчата готували їсти. А потім вже, на етапі розчистки, /.../ тоді вже дівчат залучали» [16].

Ця теза, на нашу думку, потребує додаткових уточнень. Під час археологічної експедиції у Ігора Петровича представники жіночої статі за жодних умов не допускались до розкопок, фактично цілий день займаючись приготуванням продуктів харчування для чоловічої частини табору, що певною мірою нівелювало цінність практики в отриманні досвіду археологічної роботи.

Сам же І. Герета виконував усі обов'язки керівника археологічної експедиції, себто вів щоденник, консультував студентів, показував як розчищати знахідки та, інколи, й сам долучався до цих робіт. Окремо звернемо увагу до «культурної» складової студентських буднів у ході експедицій до могильника «Чернелів-Руський». Щорічно, коли археологічна практика бодай би мимоволі торкалась дат 6–7 липня, Ігор Петрович організовував святкування Івана Купала згідно традицій та з відповідними ритуалами. Пісні, стрибки через вогонь, плетіння вінків, святкові продукти харчування та багато іншого «прикрашало» вечір студентів-істориків. Проте, зауважимо, що І. Герета займався всебічним розвитком своїх підопічних не тільки на великі свята, адже могильник «Чернелів-Руський» був місцем, куди приїжджали відомі на той час художники, мистецтвознавці, артисти і, звичайно, це привертало увагу молодих людей. Також Ігор Петрович влаштовував вечори, де після важкого дня студенти спілкувалися з ним на всеосяжні теми: про археологію, історію України тощо. Відзначимо, що Ігор Петрович не тримав дистанції у відносинах зі своїми підопічними за схемою «викладач – студент». Молоді люди мали можливість поспілкуватись з ним, подискутувати та навіть трішечки випити горілки (проте останнє траплялось дуже

рідко). Загалом дозвілля Ігор Петрович організував на достатньо високому рівні [14; 15; 17; 19; 20; 21].

«Правильність» поведінки керівника археологічної експедиції в подібних ситуаціях хоч і є дискусійною з академічної точки зору, адже такі необачні дії могли викликати негативні наслідки. Проте саме невимушеність та розуміння з боку Ігора Петровича у поєднанні з неповторною атмосферою, що не покидала цю місцину, спонукали студентів-істориків із захопленням очікувати наступного року, аби ще раз відвідати «Чернелів-Руський», але уже не як істориків-практикантів, а у статусі волонтера-археолога.

Таким чином, Ігор Петрович Герета – поважна постать у археологічній науці. Його доробок з позиції сьогодення можна оцінювати доволі неоднозначно, як і методику в археологічній діяльності під час проведення практики. Проте зазначимо, що всі без винятку респонденти, серед чи то колишніх студентів Ігора Петровича, чи з тих людей, що брали участь у розкопках могильника «Чернелів-Руський» виявляли у своїх інтерв'ю найвищий рівень поваги та позначали його постать не як викладача чи керівника наукової практики, а в першу чергу як свого наставника і прикладу для наслідування.

Список використаних джерел та літератури

1. Герета І. П. Чернелево-Руський могильник / упоряд. В. С. Тиліщак; вид. друге, доп. (ОІУМ. – № 3). Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2016. 284 с.

2. Накази ректора по студентському складу. 25 червня 1993 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 55. Арк. 118. Оригінал. Машинопис.

3. Накази ректора по студентському складу. 27 червня 1994 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 114. Арк. 216. Оригінал. Машинопис.

4. Накази ректора по студентському складу. 29 червня 1995 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 103 «А». Арк. 74. Оригінал. Машинопис.

5. Накази ректора по студентському складу. 28 червня 1996 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 118. Арк. 357. Оригінал. Машинопис.

6. Накази ректора по студентському складу. 2 липня 1997 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 135 «А». Арк. 404. Оригінал. Машинопис.

7. Накази ректора по студентському складу. 8 липня 1998 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 121. Арк. 376. Оригінал. Машинопис.

8. Накази ректора по студентському складу. 25 червня 1999 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 144. Арк. 429. Оригінал. Машинопис.

9. Накази ректора по студентському складу. 22 червня 2000 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 71. Арк. 317. Оригінал. Машинопис.

10. Накази ректора по студентському складу. 25 червня 2001 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 145. Арк. 172. Оригінал. Машинопис.

11. Накази ректора по студентському складу. 20 червня 2002 р. Поточний архів ТНПУ (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка). № 122. Арк. 13. Оригінал. Машинопис.

12. Особистий архів. Версія № 1. Опитування сучасних студентів історичного факультету (станом на 2022–2023 роки).

13. Особистий архів. Версія тесту № 2. Опитування колишніх студентів Герети І. П.

14. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Бистрицької Е. В. про Герету І. П.

15. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Лугового Б. про Герету І. П.

16. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Липовецького С. про Герету І. П.

17. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Мицька В. М. про Герету І. П.

18. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Петровського О. М. про Герету І. П.

19. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Підмогильного С. про Герету І. П.

20. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Терещенка В. Д. про Герету І. П.

21. Особистий архів. Інтерв'ю-спомини Ягодинської М. О. про Герету І. П.

**МАТЕРІАЛИ XII
КОНФЕРЕНЦІЇ**

**РОЗДІЛ II
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
АРХЕОЛОГІЇ ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ**

Данильчук Н. О.

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ТИПИ ТА ФОРМИ КУХОННОГО ПОСУДУ СЕРЕДЬНОГО ЕТАПУ ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОДНІСТРОВ'Я

У статті аналізується розвиток форм трипільського кухонного посуду середнього етапу на поселеннях Подністрів'я порівняно із раннім етапом, а також зміни їхніх типів порівняно із попереднім періодом.

Ключові слова: Трипільська культура, посуд, горщики, миски, форми.

Впродовж середнього періоду трипільські племена продовжують активно обживати береги річки Дністер. Територія Дністра представлена, зокрема: Заліщицькою, Жванецькою, Кошиловецькою та іншими групами. Тут можна спостерігати значне розширення ареалу поселень, які стають масштабнішими за розмірами. Самі ж трипільці теж розвиваються, адже на цьому етапі у кераміці з'являються значні відмінності, які вчені трактують, як появу та розвиток локальних груп цієї культури. Однак ці зміни простежуються саме у столовій кераміці, тоді як кухонна залишалася майже однотипною для більшості поселень.

Цей період представлений багатьма поселеннями, однак досліджено не так багато, серед них: Нижній шар Поливанів Яр III-2, Середній шар Поливанів Яр II-1 та II-2 [14], поселення Василівка [11], Коновка [10], Збручанське [6], Більче-Золоте Парк I [12], багатощарова пам'ятка Тимків нижнього та середнього шарів [8], багатощарове поселення Березова ур. Береза із трьома шарами етапів VI, VI-VII, VII [3], поселення Жури [5], поселення Конатківці [1], два шари печери Вертеба [7].

Кількісно кухонної кераміки значно поменшало. Її все певніше витісняє столове приладдя у виробництві якого трипільські майстри досягають вершин вишуканості орнаменталізації і форм. Якщо на поселеннях раннього етапу вона складала від 15 до 54%, то тут вже від 1-3 до 25-30% [2, с. 6, 10, 12; 6. с. 5; 10, с. 46; 11, с. 82]. Поменшало як типів посуду так і форм, адже кухонна кераміка цього етапу представлена лише горщиками та мисками.

Горщики. Вони є найбільш численним типом посуду на поселеннях і за морфологічними характеристиками поділяється на:

1. Широкогорлі горщики, що в свою чергу поділяються на три підтипи :

1.1. Горщики із прямими вінцями (Рис. 1);

1.2. Горщики із відхиленими назовні вінцями (Рис. 2);

Рис. 1. Широкогорлий горщик із прямими вінцями [10, с. 47].

Рис. 2. Широкогорлий горщик із відхиленими назовні вінцями [11, с. 83].

1.3. Горщики із нахиленими до середини вінцями.

Посуд цього типу має такі розміри: висота 15–22 см, діаметр горла 18–36 см, діаметр денця 7,5–12,5 см [14, с. 69, 89, 121; 5, с. 41–44; 11, с. 82; 10, с. 46; 6, с. 5; 1, с. 311].

2. Горщики із не широкою чи середньою горловиною. Вони трапляються достатньо рідше і мають широке дно та великі вінця [5, с. 44].

3. Грушоподібні горщики, які можна додатково розділити на два підтипи за вінцями:

3.1. Посудини із вертикальними вінцями;

3.2. Посудини із нахиленими до середини вінчиками.

Характерними для обох підтипів є високі опуклі плічки, сильно видуте тіло з вузькою горловиною. Розміри, за винятком горла (значно вужче близько 5–6 см), наближені до широкогорлих горщиків [14, с. 69, 89; 5, с. 43–44].

4. Сфероконічні горщики не є характерними і зустрічаються достатньо рідко. Особливістю їх форми є поєднання конічної і сферичної форм, а саме опуклі плічки сфероподібної форми, що плавно переходять у зрізано-конічну нижню частину посудини. Горловина вузька і має увігнуто-циліндричну форму [5, с. 43].

С. Рижов та В. Шумова для поселення Жури виділяють так звані «макітроподібні» посудини. Це великі за розмірами посудини із прямими в нижній частині та дещо опуклими у верхній частині посудини стінками, вузьким дном та вертикальними чи злегка нахиленими до середини вінця. Однак варта відмітити, що такої форми посудини на інших поселеннях зафіксовані не були, тому їх варта виділити у посуд незвичної форми, що представлений локально [5, с. 41–42].

Миски. На поселеннях вони займають друге місце за чисельністю після горщиків та поділяються за формами на три типи:

1. Миски конічної форми (Рис. 3);
2. Миски зрізано-конічної форми;
3. Миски напівсферичної форми.

Рис. 3. Миска конічної форми [5, с. 42].

Зустрічаються як глибокі так і не глибокі посудини із різними формами стінок, денця переважно широкі або ж середніх розмірів [14, с. 69, 121; 5, с. 41; 11, с. 82].

Цікавий «реліктовий» тип кухонного посуду зустрічається у нижньому горизонті Поливанового Яру III-2. Це – жаровні або за термінологією Т. Попової – «сковорідки» [14, с. 69]. Згаданий виріб мав витягнуто-овальну форму, висота бортика – 4 см, діаметр дна – 11 см, а шия мала 12,8 см. Потрібно одразу звернути увагу, що такі керамічні вироби взагалі не характерні для розвинутого етапу трипільської культури і на будь яких інших поселеннях вони не зустрічаються. Хоча нижній шар Поливанів Яр III-2 і відноситься до періоду VI, однак Поливанів Яр III-1, що йому передував стоїть на межі ранішнього та середнього етапу із характерними першому типами посуду. Звідси і можна пояснити цей тип посуду як залишок від попереднього етапу [14, с. 69].

Якщо порівнювати кухонну кераміку раннього та середнього періодів, то існує досить багато відмінностей. Насамперед потрібно відмітити істотне зменшення їх типів та форм. Такий посуд як «фруктовниці», покритишки, глечики, цідилки, плошки, жаровні (окрім згаданого вище випадку на поселенні Поливанів Яр III-2) фактично зникають. Єдиними широко представленими на більшості поселень типами, залишились лише горщики та миски.

Форми горщиків також зазнали змін. Так, наймасовішими стали широкогорлі посудини, більш рідше трапляються грушоподібні та сфероконічні, а такі типові для попереднього етапу, як біконічні, округлотілі та кратероподібні фактично зникли.

На відмінну від горщиків, миски переважно зберегли свої форми та представлені тими ж конічними чи напівсферичними формами, що і в попередню епоху.

Отже, кухонна кераміка середнього етапу розвитку трипільської культури представлена двома типами посуду, це – горщики, що у свою чергу діляться на 4 підтипи: широкогорлі горщики, горщики із не широким чи звичайним розміром горла, грушоподібної та сфероконічної форми, та миски, що в свою чергу поділяються на 3 підтипи: конічної, зрізано-конічної, напівсферичної форм. Цікавим є макітроподібні посудини із поселення Жури, адже мають незвичну форму тулуба, однак є скоріше локальною особливістю керамічного комплексу поселення, ніж типовим випадком для цього періоду. Якщо порівнювати її із раннім етапом, то із впевненістю можна констатувати певну деградацію. Із 8 типів, що існували на ранньому етапі залишилося лише 2. Але і у тих, що залишилися відбувається регрес, адже зникає більшість форм попереднього періоду. Такі зміни ймовірно пов'язані із еволюцією столової кераміки, адже саме у цей час вона набуває найбільшого розвитку і становить 70–95% від усього комплексу кераміки поселень, потіснивши кухонну на другорядні позиції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гусев С. О. Трипільське поселення Конатківці в Подністров'ї. *Трипільська цивілізація у спадщині України: матеріали наук.-практ. конфер.* Київ: «Просвіта», 2004. С. 310–314.
2. Збеневич В. Г. Періодизація та хронологія раннього Трипілля. *Археологія.* 1980. № 35. С. 3–35.
3. Корвін-Піотровський О. Г., Гусев С. О. Багатошарове трипільське поселення Березова ур. Берг. *Археологія.* 2000. № 4. С. 5–40.
4. Попова Т. А. Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (За матеріалами Поливаного Яру). *Археологія.* 1985. Вип. 52. С. 22–32.
5. Рижов С. М., Шумова В. О. Поселення Жури і його місце серед пам'яток розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я. *Археологія.* 1999. № 3. С. 41–54.
6. Сохацький М. П. Дослідження поселення Збручанське на Борщівщині. *Літопис Борщівщини.* 2006. Вип. 11. С. 3–7.
7. Ктчак Т. М. Печера Вертеба та її значення для дослідження культурно-історичних процесів у середовищі трипільської культури Пруто-Дністровського межиріччя. *Трипільська цивілізація у спадщині України: матеріали наук.-практ. конфер.* Київ: «Просвіта», 2004. С. 307–310.
8. Ктчак Т., Яковишина Я., Лисюк С. Багатошарова пам'ятка Трипільської культури Тимків на Середньому Подністров'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2018. № 22. С. 236–255.
9. Цвек О. В. Поливанів Яр – Еталонна пам'ятка Трипільської спільноти. *Археологія.* 2011. № 2. С. 132–138.
10. Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї. *Археологія.* 1985. № 52. С. 42–52.

11. Шумова В. О. Трипільське поселення Василівка на Середньому Дністрі. *Археологія*. 1994. № 1. С. 79–88.

12. Яковишин Я. М. Трипільське поселення Більче-Золоте Парк I (за матеріалами розвідки Валентини Кравець 1952 року). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2022. № 26. С. 215–235.

13. Яковишин Я. М. Деякі аспекти класифікації трипільської кераміки [історіографія питання]. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. № 12. С. 458–466.

14. Попова Т. А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. СПб. : МАЭ РАН, 2003. 238 с.

Діденко С. О.

*Український державний університет
імені Михайла Драгоманова*

СКІФСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПОСУЛЬСЬКОЇ ГРУПИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ

У статті проаналізовано стан сучасних археологічних досліджень на території регіону Посулля Сумської області пам'яток скіфського періоду. Зокрема, окреслюються археологічні дослідження Більської археологічної експедиції ІА НАНУ впродовж 2014–2019 рр. Розкривається проблема збереження та перспективи дослідження посульських пам'яток скіфської доби.

Ключові слова: скіфська доба, Посулля, ранній залізний вік, розвідка городище, курганний могильник.

На сучасному етапі становлення та розвитку незалежної України усе більше зростає інтерес до питання регіонального краєзнавчого спрямування вивчення історії. Значний інтерес з'являється і у вивченні регіональної історії Сумщини. Усе частіше з'являються публікації, присвячені окремим напрямкам розвитку цього краю, в тому числі й історії археологічних досліджень. Окрім того, актуальним залишається дослідження історії населення лісостепової Скіфії, що прямо пов'язана з формуванням перших слов'янських етнічних та соціально-політичних утворень.

У скіфській час на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя проживали землеробсько-скотарські племена, які окреслені Геродотом як «скіфи-землероби». Ці племена різнилися за походженням і особливою матеріальною культурою. Дослідники виділяють декілька локальних груп скіфських пам'яток: сіверсько-донецька, ворсклинська та посульська [2, с. 12]. Остання, на відмінну від сіверсько-донецької та ворсклинської груп, довгий час

залишалася малодослідженою. Завдяки дослідженням В. Іллінської більша частина пам'яток басейну р. Псел були включені до посульської групи. Дослідниця відзначала тотожність матеріалів, спираючись при цьому на ідентичність кераміки з Басівського та Книшівського городищ та схожість могильників Броварки та Дучанці з курганами басейну Сули [4, с. 122]. Таким чином, при розгляді скіфських пам'яток посульської групи необхідно враховувати не тільки басейн р. Сули, але й археологічні матеріали на території р. Псел.

В останні роки вдалося активізувати дослідження пам'яток скіфського часу на Сумщині. За свідченням А. Коржа: «Територію області від басейну річки Сейм і нижче, активно освоюють носії скіфської лісостепової культури, які залишили по собі курганні могильники, городища поселення» [10]. За археологічними дослідженнями В. Іллінської, які проводилися в середині ХХ ст., у межах басейну р. Сейм та Псел виділяється окрема посульська локальна група скіфських пам'яток. Дослідниця припускала, що в результаті географічного розташування та природних особливостей регіону пояснюється малочисельність цих пам'яток у басейні р. Псел [8, с. 185].

Останні дослідження спростовують інформацію щодо малочисельності та незначущості археологічних пам'яток посульської групи. У басейні р. Сула відомо близько 15 городищ, 60 поселень скіфської доби [9, с. 52]. У верхній частині басейну р. Псел зафіксовано 38 поселенських пам'яток скіфського часу, серед яких 10 городищ та 28 відкритих поселень [5, с. 123].

Упродовж 2014–2018 років Більською археологічною експедицією Інституту археології Національної академії наук України спільно з групою «Охорони історико-культурної спадщини», групою «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область» при управлінні культури і туризму Сумської ОДА та Охтирським краєзнавчим музеєм було проведено археологічні розвідки археологічних об'єктів на території Сумської області [8, с. 41].

Впродовж липня – серпня 2014 р. під керівництвом наукового співробітника ІА НАН України Д. Гречка було проведено археологічні дослідження Куземинського укріплення Більського городища, розташованого в с. Куземин Охтирського районі Сумської області [5, с. 35]. Проведені дослідження показали, що Куземинське укріплення датується скіфським часом. Окрім того було встановлено, що пам'ятка не є городищем, а вал цього об'єкта є додатковим укріпленням єдиного комплексу оборонних споруд [5, с. 46].

У 2015 р. спільно з Ю. Берестом, О. Коротею та Є. Осадчим були проведені археологічні розвідки на території Сумського, Охтирського та Роменського районів Сумської області. Основна увага була приділена пам'яткам доби раннього залізного віку (городища, кургани та могильники) [1, с. 210].

На території Роменському району було проведено моніторинг планів курганних могильників скіфського часу «Солодка» [15 насипів] та «Стайчин Верх» [107 насипів] с. Загребелля. Під час археологічної розвідки були знайдені близько 20 нових курганів висотою від 1 до 5 м. Окрім того, у складі могильників були знайдені кілька майданів. Серед них найбільш збереженим є група поблизу с. Залатиха, де помітні западини від печей та технологічних приміщень [1, с. 210–213].

У результаті археологічної розвідки в Охтирському районі було проведено обстеження верхньої течії р. Сосонка. Шурфовка городища Сосонка 1 свідчать, що городище виникло не пізніше кінця VI – першої половини V ст. до н. е. та досить активно функціонувало в цей же час. У Сумському районі було проведено картографування городищ раннього залізного віку біля с. Бездрик і Токарі [1, с. 224]. Загалом, результатом розвідки стало відкриття нових об'єктів та уточнення даних про вже відомі старожитностей раннього залізного віку.

Впродовж 2016–2017 рр., тією ж групою, проведено археологічні розвідки на території Охтирського та Тростянецького районів Сумської області. Було досліджено північну ділянку Більського городища. При дослідженні нового поселення Куземинські ставки IV виявлено фрагменти ліпного посуду, які датуються межах VI – початку V ст. до н. е. У Тростянецькому районі здійснено огляд городища Зарічне 2. Воно розташоване за 1,2 км на захід від західної околиці с. Зарічне. Археологи віднесли це городище до так званих «сховищ», або таких, що використовувались дуже короткий термін. Окрім того, там було знайдено фрагменти ліпного посуду роменської культури та скіфського часу [12].

У 2018 р. експедицією було проведені археологічні дослідження на території селищ Токарі, Бездрик та Хвойне Краснопільського району Сумської області. У межах городища Токарі було закладено 4 шурфи, у результаті яких зафіксовано слабонасичений культурний шар. Серед знахідок виявлено уламки ліпного посуду, фрагмент стінки амфори, що датується IV ст. до н. е. Також, у шурфі № 4 знайдено вінець ліпних горщиків, прикрашених наскрізними прокола-

ми та пальцево-нігтьовими вдавненнями [7].

Дослідження археологічної експедиції показали відсутність культурного шару на городищі Бездрик. При обстеженні зольника біля с. Хвойне було виявлено фрагменти ліпних горщиків, прикрашених наскрізними проколами та пальцево-нігтьовими вдавненнями та глиняні пряслиця. Форми горщиків, на думку дослідників, характерні для середньоскіфського часу (друга половина VI–V ст. до н. е.) та відрізняються від матеріалів, виявлених на городищі Токарі [7].

Серед укріплених поселень та археологічних об'єктів скіфського періоду, які належать до посульської групи помітно виділяється Басівське городище. Воно знаходиться за 1,3 км на південний захід від с. Басівка в Роменському районі Сумської області.

Городище має потужну систему укріплень. Воно складається з трьох оточених ярами мисів плато, двох внутрішніх ярів з джерелами води та великої напільної ділянки. Заселеними були три мисоподібні виступи плато (Башта, Аршавське, Малий Городок), кожен з яких має самостійну систему укріплень [3].

Упродовж 2020–2021 рр. найбільш повну інформацію про Басівське городище містять археологічні розвідки А. Коржа, який вказував на те, що городище поблизу с. Басівка є найбільшим укріпленою поселенською пам'яткою скіфського часу Посулля і є центральною в регіоні.

Аналізуючи результати топографічних зйомок, проведеної попередніми дослідниками городища, дослідник вказав на ряд проблематичних моментів. Так, наприклад, за останніми розвідковими експедиціями 2020 р., в результаті яких було уточнено план центральних укріплень, не було повною мірою висвітлено місця розміщення давніх входів до городища. А. Корж припускає, що входами до городища слугували S-подібні утворення у гарно збереженій частині валу, однак дане твердження ще потребує перевірки польовими дослідженнями [11].

Щодо археологічних пам'яток, знайдених на території Басівського городища, то у 90-х рр. XX ст. було виявлено фрагменти античного посуду репрезентовані ручкою червоноглиняної кухонної посудини I ст. н. е., придонною частиною амфори з північної Егеїди V–III ст. до н. е. та стінками посудин пізнього еллінізму III–II ст. до н. е. [3].

А. Корж наголошує на відкритості питання часу створення всіх елементів укріплень Басівського городища. Загалом, результати розкопок Великого Басівського валу в 2020–2021 рр. показали важливість та перспективність подальших польових досліджень [11].

Продовження польових досліджень допоможуть відповісти на питання щодо кінцевого етапу скіфської доби на території лісостепового Лівобережжя, оскільки ця тематика залишається ще не повністю дослідженою. Як зазначає Д. Гречко: *«У другій половині IV ст. до н. е. похід у південну частину лісостепової Скіфії здійснюють східні номади, а самі скіфи з кінця IV ст. до н. е., очевидно, вже не відіграють хоч якусь значну роль в Степу»* [3].

При цьому, більшість пам'яток скіфського часу зникають у III ст. до н. е. Проте за археологічними експедиціями у Басівському городищі було виявлені пам'ятки, які датувалися II ст. до н. е. Таким чином, один з дослідників Басівського городища О. Білінський підтверджує теорію В. Іллінської щодо безперервного проживання на території Посулля з VI по II ст. до н. е. [3].

Попри значну активізацію археологічних розвідок останніх десятиліть XXI ст., проблематичним залишається нерівномірність розвитку областей в плані археологічних досліджень. Зокрема, Сумщина, потребує ретельного археологічного вивчення. Цим пояснюються велика важливість подальших розвідок та привернення уваги до регіону. А. Корж наголошує, що серед факторів, які гальмують археологічне вивчення регіону є: нестача місцевих кваліфікованих археологів та брак фінансування пам'ятко-охоронної роботи [9]. Останнє, на думку дослідника, є причиною руйнації та грабежу пам'яток «чорними археологами».

Так, у жовтні 2019 р. працівниками ДІКЗ «Посулля» було виявлено масштабне пошкодження грабіжниками частини Басівського городища. Окрім того, на межі зникнення залишаються сотні курганів через розорювання важкою сільськогосподарською технікою [10, с. 82]. Таким чином, збереження Посульських старожитностей скіфської доби є ще одним актуальним питанням сьогодення.

Підсумовуючи, варто зазначити, що Сумщина має достатньо широкий потенціал для подальших археологічних досліджень як скіфських старожитностей, так і пам'яток інших періодів. Аналізуючи останні археологічні розвідки на території Посулля ми бачимо велику кількість пам'яток скіфського часу, які датуються другою половиною VII–IV ст. до н. е. Окрім того, тут присутні пам'ятки й більш пізніх часів, детальне дослідження яких допоможе розкрити кінцевий етап скіфської доби на території лісостепового Лівобережжя. Посульські пам'ятки скіфського часу на території Сумщини потребують збереження, популяризації серед наукової спільноти для активізації усебічного кваліфікованого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Гречко Д. С., Берест Ю. М., Коротя О. В., Осадчий Є. М., Крютченко О. О. Археологічні розвідки на Сумщині у 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища–2015*. Київ–Котельва–Харків, 2016. С. 211–232.
2. Білинський О. О. Пам'ятки скіфського часу басейну річки Псла (за матеріалами Сумської області). *Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29–30 жовтня 2009 р.)*. Суми : Вид-во СумДПУ ім А. С. Макаренка, 2009. С. 12–18.
3. Білинський О. О. Нові матеріали з Басівського городища на Пошуллі. *Магістеріум Археологічні студії*. 2013. Вип. 53. С. 28–32.
4. Білинський О. О., Кабанов Д. О. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2015. Вип. 4 (17). С. 122–127.
5. Гречко Д. С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища–2014*. Київ–Котельва : ЦП НАН України і УТОПІК, 2015. С. 35–49.
6. Гречко Д. С., Крютченко О. О., Ржевуська С. С. Дослідження Більської археологічної експедиції ІА НАНУ на Сумщині (2014–2018 рр.). *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (7–8 лютого 2020 р., м. Суми)*. Суми : ФОП Цьома С. П., 2019. С. 41–43.
7. Гречко Д. С., Каряка О. В., Крютченко О. О., Коротя О. В., Осадчий Є. М. Дослідження пам'яток скіфського часу на Сумщині у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища – 2018 = Archaeological research of Bilsk hillfort – 2018*: збірник наукових праць / ЦПНАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. – І. І. Корост, наук. ред. – О. Б. Супруненко; ред. колегія: Д. С. Гречко, І. Б. Шрамкота ін.]. Київ–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2019. С. 152–164.
8. Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья: курганы Посулья. Киев : Наукова Думка, 1968. 268 с.
9. Корж А. А. Новітні археологічні дослідження пам'яток скіфського часу на Сумщині. *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ : Стародавній світ, 2017. С. 51–54.
10. Корж А. А. Проблема збереження посульських пам'яток скіфського часу. *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (7–8 лютого 2020 р., м. Суми)*. Суми : ФОП Цьома С. П., 2019. С. 81–83.
11. Корж А. А. Нові дослідження захисних споруд Басівського городища. *Археологія і давня історія України*. 2022. Вип. 1 (42). С. 131–141.
12. Гречко Д. С., Берест Ю. М., Коротя О. В., Крютченко О. О., Осадчий Є. М., Пуголюк Ю. О., Шапорда О. М. Розвідки на Сумщині у 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. Київ–Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. С. 203–222.

Лисецька Ю. І.
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІКИ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У публікації здійснена спроба систематизувати археологічні дослідження в сфері гончарного ремесла слов'янськими племенами на території сучасної України.

Ключові слова: *Кераміка, гончарство, археологічні культури, гончарний круг.*

Розвиток керамічного виробництва у слов'янських племен – це історія ряду культур, які існували на українських землях в кінці I тис. до н. е. та I тис. н. е. В період утворення черняхівської культури в ході Скіфських війн (друга третина III ст.) її носії мали близькі контакти з греко-римським населенням – у нижньодунайських, балканських та малоазійських провінціях Імперії, у Тірі, Ольвії та в Криму. Успішні військові походи супроводжувались захопленням полонених, у тому числі ремісників, і уведенням їх у глибинні райони варварських земель. У результаті синтезу провінційної ремісничої школи та місцевої традиції склався оригінальний черняхівський стиль кераміки із власним асортиментом форм, який поповнювався через наслідування імпортом посудинам з скла, дерева та металу [5, с. 200].

Так, на пам'ятках черняхівської культури чимало амфор, в яких з півдня провінційно-римські торговці привозили олію або вино, червонолакові мископодібні посудини, невеликі, прикрашені рельєфним орнаментом, які надходили із далеких надрейнських майстерень, скляні кубки і флакони, римські монети і багатотисячні скарби монет. Увесь цей імпорт свідчить про широкі зв'язки місцевого населення з римським світом [9, с. 44].

Лише в часи черняхівської культури, в перші століття нашої ери ремісниче виробництво кераміки на рівні тогочасних світових технологій поширилося на значній території України [4, с. 159]. Для всіх пам'яток черняхівської культури головним культурно-визначальним і об'єднуючим показником виступає гончарний (кружальний) посуд сірого кольору, виконаний в єдиному стилі з певним набором форм – так звана «кераміка черняхівського типу». В меншій мірі користувалися ліпним посудом (зробленим без гончарного кола). Зокрема у Середній Наддніпрянщині на більшості поселень він складає 2–5%, хоча на відносно ранніх пам'ятках цей показник сягає 30–40% (Черняхів, Велика Снітинка). Слов'янські мешканці черняхівських

селищ Верхнього Дністра користувалися переважно ліпними виробами посуду [5, с. 194].

За підрахунками О. Бобринського, майстер витрачав на виготовлення однієї середньої посудини 8–10 хв, виробляючи щоденно від 30 до 80 посудин. Таке виробництво здатне було забезпечити округу в радіусі десятків кілометрів. Відносну продуктивність окремих гончарних майстерень можна порівняти за внутрішнім об'ємом випалювальних горнів, що вміщували приблизно від 25 до 150 горщиків [9, с. 130].

Прогресивний вплив на розвиток гончарства здійснила поява ручного гончарного круга [6, с. 520]. Взагалі гончарний круг винайдений у Месопотамії в кінці IV тис. до н. е. На території України відомий від I-ї половини I тис. н. е. Але, наприклад, китайці приписували його винайдення імператору Хуанді (III тис. до н. е.), греки – Талосу, племіннику легендарного Дедала (II тис. до н. е.). Інші грецькі автори вважали винахідником кола скіфського мудреця Анахарсіса (I тис. до н. е.). Цю честь оспорювали й окремі грецькі міста. Афіняни, наприклад, стверджували, що вперше гончарне коло зробив саме афінський майстер на ім'я Коройбус, а коринтяни називали винахідником кола умільця з Корінфа, якого звали Хюпербіус [3, с. 251].

Посудини, створені на гончарному крузі, були тонкостінними і відзначалися багатством і вишуканістю форм. Їх оздоблювали рельєфом і штампованими візерунками у вигляді кружалець, трикутників, ромбів тощо. Це, головним чином, кухонний і столовий посуд (горщики, глечики з однією чи двома ручками, миски з ребром, баньки і баклажки), а також ритуальні посудини, які виготовляли з особливою ретельністю та оздоблювали загадковими мотивами-символами. На думку дослідника Б. Рибаківа таємничі знаки на чаші з Лепесівки та глечики з Ромашівки є не просто прикрасами, а найдавнішим східнослов'янським календарем, що містить основні місяці хліборобського циклу [6, с. 520].

Також, на особливу увагу заслугоує пастирський ранньосередньовічний керамічний комплекс, який складається з ліпного та гончарного посуду. Цей ліпний посуд, за формами, не співпадає з хронологічно близькими східнослов'янськими наборами празької, пеньківської, колочинської та Луки-Райковецької культур. Найближче він стоїть до кераміки, поширеної в Середньому Подніпров'ї, типу Сахнівки (кінець VII – середина VIII ст. н. е.) та до ліпних наборів Нижнього Подунав'я, які присутні там на слов'янських пам'ятках VI–VII ст. н. е. [8, с. 41].

Значного поширення набула і Салтівська культура. Більшість салтівської кераміки виготовлена на гончарному крузі, проте використовувався і ліпний посуд. Опуклобок кухонні горщики прикрашені лінійним та хвильовим орнаментом, рифлінням, відбитками штампу. Столову кераміку представляють різноманітні глечики, кухлі, миски, кубушки з червоно – або сіролощеною поверхнею, прикрашеною пролощеними лініями, тарну – великі піфоси і глеки, а також імпорتنі амфори кримського або малоазійського виробництва. Добре відомі осередки гончарства з двоярусними випалювальними печами і металургії із залізоборними колбоподібними горнами так званого ютанівського типу, а також майстерні з ковальськими горнами, інструментами та напівфабрикатами [1, с. 414–415].

Після падіння Західної Римської імперії по всій Європі розпочався період кризи, що певною мірою позначилося на рівні матеріального виробництва, в тому числі і керамічного. Кераміка вже не мала ні у формах, ні у декорі такого художнього потенціалу, як у попередній період [6, с. 519–520]. Разом з занепадом черняхівської культури масове виробництво гончарного посуду на землях сучасної України (за винятком Криму) надовго зникає і відновлюється вже на нових традиціях за доби становлення Давньої Русі. Про це свідчать пам'ятки наступних культур.

Так, носії Празько-Корчацької культури користувались ліпною керамікою. У комплексах V ст. ліпний посуд представлений лише одною формою – горщиками. Дуже рідко зустрічаються ліпні миски, які за формою майже не відрізняються від мисок попереднього періоду. Наприкінці V – на початку VI ст. у багатьох житлових комплексах з'являються сковорідки, які на поселеннях Черняхівської культури були рідкістю [2, с. 40–41].

Пеньківська культура близька до Празько-Корчацької. Тут також на поселеннях, що мають комплекси V ст., поруч із ліпним посудом зустрічається незначна кількість гончарної сіроглиняної кераміки, характерної для попередньої Черняхівської культури. Ліпні форми представлені горщиками та незначною кількістю мисок і сковорідок. На пізніх пеньківських пам'ятках зустрічаються фрагменти гончарної кераміки так званого пастирського та канцирського типів, що потрапляли з сусідніх південних областей [2, с. 51].

Для Колочинської культури характерним є наявність ліпної кераміки. Лише на ранніх пам'ятках зустрічаються поодинокі знахідки фрагментів гончарної сіроглиняної черняхівської кераміки. Специфіка ліпних комплексів Колочинської культури полягає в тому,

що тут у кількісному відношенні переважають циліндро-конічні форми горщиків над округлобокими [2, с. 68].

Також для вивчення історії гончарства давніх слов'ян цінним археологічним матеріалом є, безперечно, наявність знаків – клейм на посуді. Частина вчених вважає, що клейма мають суто символічне і релігійне значення. За етнографічними даними, ускладнення малюнка (знака власності) мало місце при переході спадщини від батька до сина [7, с. 93].

Отже, слов'янські племена активно комунікували з римським населенням та використовували їх досвід в створенні кераміки для своїх потреб. Кераміка цієї доби виготовлена переважно на гончарному крузі.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

2. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. Т. 3. 336 с.

3. Бобринський О. Происхождение гончарного круга. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. Опішне : Українське Народознавство, 1996. Кн. 3. С. 250–271.

4. Відейко М. Ю. Кераміка бронзового віку. Давня кераміка України. Частина I. 2002. Київ : С. 147–192.

5. Магомедов Б. В. Кераміка племен Черняхівської культури. Давня кераміка України. Частина I. 2002. Київ : С. 193–215.

6. Мотиль Р. З історії розвитку теракоти на теренах України. *Народознавчі зошити*. 2012. Вип. 3 (105). С. 517–529.

7. Пеняк П. С. Давнє гончарство Закарпаття. Ужгород : Закарпатський державний університет, 2007. 103 с.

8. Приходнюк О. Ранньосередньовічні керамічні комплекси Пастирського городища. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. Опішне : Українське Народознавство, 1996. Кн. 3. С. 41–58.

9. Толочко П. П. Давня історія України. У трьох томах. Том 3. Слов'яно-руська доба. Київ : Інститут археології НАН України, 2000. 709 с.

Мітаки Т. В.

*Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова*

**ПАРНІ ТА КОЛЕКТИВНІ ПОХОВАННЯ ПАЛЕОЛІТУ-МЕЗОЛІТУ
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МІЖСТАТЕВИХ СТОСУНКІВ
МИСЛИВЦІВ-ЗБИРАЧІВ**

Дослідження присвячене палеолітичним і мезолітичним парним та колективним похованням теренів Європи за допомогою яких можна оцінити характер міжстатевих взаємин ранньопервісних мисливців-збирачів, зокрема дещо про шлюбні контакти та його форми, статеві та вікові градації, наприклад, потенційний шлюбний вік, соціальні статуси, способи об'єднання пар та сімей у потойбіччі тощо.

Ключові слова: парні поховання, колективні поховання, палеоліт, мезоліт, кістяк, стосунки.

Археологія не здатна безпосередньо відтворити модель стосунків мисливців-збирачів, зокрема ставлення, вибір, мотиви, емоції, поведінку. Залишки первісних взаємодій досліджуються завдяки поховальному інвентарю, кістяку, особливим рисам ґрунту, мистецтву. Однак зробити певні висновки про міжстатеві стосунки можна, використовуючи аргументи, що пов'язують статичні археологічні дані з динамічною поведінкою у минулому.

Більшість археологів беруть до уваги вплив соціальних факторів на обряд поховання, припускаючи, що різні поховальні обрядовість в первісну епоху відображає не лише хронологічні, місцеві чи етнічні відмінності, а й соціальні особливості. Інші розглядають поховальний обряд як ритуал, який є нестабільним та не відображає соціальної структури суспільства. Проте результати етнографічних досліджень спростовують цю думку. Водночас, робота з цих проблем рідко застосовується до археологічних досліджень, бо етнограф частіше акцентує увагу на явищах, які не знаходять відображення в матеріальній культурі населення, компоненти якої є основними джерелами археолога. Значну кількість інформації про суспільні стосунки археологи отримують від комплектації поховального інвентарю та кістяку. При цьому характер міжстатевих взаємин залишається здебільшого невідомим і може бути реконструйований з великими труднощами. Ці обставини вимагають археологічних методів дослідження поховальних звичаїв у їх соціологічному аспекті [2, с. 140–141].

Парні та колективні поховання охоплюють широке розмаїття археологічних контекстів від ранньопервісних до сучасних часів. Поховання, в яких більше двох осіб в одній могилі є нетиповим явищем для пізнього палеоліту, проте такі випадки трапляються, зокрема на території Європи. До того ж, зазвичай палеолітичні поховання є безінвентарними або мають базовий інвентар, який не дає змогу об'єктивно оцінити соціальну організацію спільноти. У заключній фазі палеоліту є свідчення існування колектив-

них поховань, які демонструють деяку подібність до мезоліту, де поховальна практика характеризується ширшою різноманітністю, що уявляє собою поодинокі, парні, колективні поховання, кремації, вторинні поодинокі та колективні поховання, поховання у печерах і скелях, на відкритих майданчиках, у воді. Зазвичай парні поховання вказують на те, що дві особи померли одночасно за однакових чи різних умов. Померлі могли мати близькі стосунки за життя, що підтверджується знахідками поховань споріднених осіб. Колективні поховання призначені для кількох померлих (від двох до n), частіше родичів, які померли одночасно або неодноразово. Проте конкретний характер поховання може змінюватися в залежності від низки факторів, включаючи культуру, релігію, побажання спільноти, непередбачувані обставини тощо [7; 8, с. 210].

Розгляд матеріалу через фокус любові та кохання між чоловіком та жінкою є однією з можливих сучасних інтерпретацій парних та колективних поховань. Так, парні поховання можуть розглядатися як доказ існування моногамних стосунків. Натомість колективні, зокрема такі, де чоловік, оточений з обох боків жінками, можуть свідчити про деякі ознаки полігнії (наприклад, поховання на Оленячому острові 26, 27, 28 та 55, 56, 57). Однак існує багато припущень щодо причин поховань разом, зокрема не можна ігнорувати протилежний контекст, пов'язаний з самопожертвою, ненавистю, помстою, насильством тощо. Використання сучасних прикладів – це лише один із способів вивчення потенційної причини за допомогою аналогій. Так, наприклад, можна припустити, що ті, хто проводили обряд поховання хотіли увічнити стосунки між померлою парою, а за наявності дітей – об'єднати сім'ю в потойбіччі [5].

Повертаючись до поховальної практики, варто зауважити, що у дослідженні шлюбних контактів вона відіграє не останню роль. Відхилення від традиційного ритуалу легко виявляються та можуть вважатися вказівками на парне чи колективне поховання, в якому члени різних спільнот поховані відповідно до власного поховального обряду. Однак, іноді, ситуацію ускладнює вплив місцевої культури на прибулу особу. Аналіз вікових і статевих градацій у похованнях може пролити світло на форми шлюбу, що існували в суспільстві мисливців-збирачів. Якщо дослідження цих поховань виявляє поєднання ритуальних ознак двох стандартних обрядів, характерних для двох різних спільнот, то найчастіше в цих могилах знаходяться особи різних культур, які, ймовірно, пов'язані між

собою шлюбними зв'язками. Якщо подібне відсутнє, то більш вірно припустити, що у похованні знаходяться близькі родичі [2, с. 144].

Маловідомо про особисті стосунки палеолітичних та мезолітичних спільнот мисливців-збирачів. Проте екзогамні шлюби та патрилокальні моделі проживання були поширенні від Бретані до Східної Європи. Так, верхньопалеолітичне поховання чоловіка і жінки з Бонн-Оберкасселя (Німеччина) може бути прикладом патрилокального проживання пари шляхом локального обміну, бо визначено, що особи все життя прожили у Рейнській області. Наразі точно невідомо чи було це поховання парним. Ймовірно, застосування вохри для обох осіб вказує на те, що чоловік і жінка пройшли однаковий поховальний ритуал, який може свідчити про парне одностатеве поховання.

У мезоліті обмін стає ширшим. Так, деякі молоді жінки походили з більш різноманітних місць, що дозволяло обмінюватися партнерами між прибережними та внутрішніми спільнотами. Наприклад, у Скатеһольмі I, могила № 53 (Швеція) молода жінка похована з ретельно прикрашеним поясом, який вказує на те, що вона «переїхала» із західного узбережжя до провінції Сконе. На теренах України, заслуговує уваги парне поховання зі стоянки Мурзак-Коба, де жіночий кістяк має ампутацію середніх і нігтьових фаланг мізинців обох рук, зроблених за життя. Швидше за все, це був магічний обряд, який мав на меті «долучити» жінку до культури чоловіка. Однак це лише припущення. Серед прикладів матрилокального проживання варто згадати район Відбек (Данія), де були похованні двоє чоловіків (могили № 5 і № 14) і, можливо, жінка (могила № 19A), які почали жити у спільноті своїх партнерів. Ці поховання можуть свідчити про дволокальне позашлюбне проживання мисливців-збирачів у мезоліті, підтверджуючи тезу про те, що чоловіки та жінки могли мати однаковий вплив на те, де вони живуть і з ким [1, с. 204; 4, с. 187; 7].

За етнографічними даними Р.Келлі, середній вік жінок при першому шлюбі становив від 12 до 18 років. Знайдені кістяки неповнолітніх жінок з викиднями на пізніх термінах вагітності або з новонародженим дитям підтверджують думку про те, що жінки мисливсько-збиральницьких суспільств мали дітей у палеоліті-мезоліті вже у віці 14–16 років, і, ймовірно, перебували у шлюбі. Парні поховання двох дорослих реєструвалися так само часто, як і поховання дорослих з дітьми. Загалом із 48 задокументованих парних мезолітичних поховань дорослих осіб у Європі, 27 з них були зміша-

ної статі. У 13 з них можна порівняти потенційний шлюбний вік. В 7 з цих поховань жінки були значно молодшими за чоловіків. У 2-х випадках, дорослі чоловіки були поховані разом із молодими жінками (Скатехольм I, № 14). В 5-ти парних похованнях повнолітні молоді жінки були похованні зі зрілими чоловіками (Мурзак-Коба). У 2-х похованнях обидві особи були приблизно одного віку (Оленячий острів, № 5). В 4 парних похованнях жінка була старшою за чоловіка (Оленячий острів, 152, 153) [4, с. 188].

Окремого розгляду заслуговує колективне мезолітичне поховання у Strøby Egede (Данія). В могилі похованні 8 осіб: скелети літньої жінки А, молодої жінки В, чоловіка С і 5 дітей (найменше немовля D, немовля Е, немовля F, чоловічий шестирічний скелет G, жіночий семирічний скелет H). Шведський археолог Д. Страсбург впевнений, що причиною смерті цих осіб став «проект» ритуальних жертвоприношень, організований спільнотою, щоб протидіяти якомусь масштабному соціально-ідеологічному краху в середині колективу на що вказує суворий порядок розташування кістяків та відбір «потрібних» осіб. Могила призначалася тільки для літньої жінки, інші були покладені для того, щоб уособлювати важливі соціальні ідентичності.

Дослідник, на основі власних інтерпретацій, розробив графік життя похованої від її народження і до смерті. За графіком, кістяк D символізує народження цієї жінки, бо тільки ця особа була вкрита «кривавою» вохрою. Кістяк H показує, що вона переїхала у віці 7 років зі своєї спільноти з західного узбережжя углиб країни до колективу її майбутнього чоловіка, який втілений у кістяку G (голова була покрита вохрою, що, імовірно, символізує появу цього чоловіка у житті жінки). У віці 18–20 років (кістяк В) вона вийшла заміж за чоловіка (кістяк С), у шлюбі з яким народила двох дітей обох статей (кістяки Е і F). Коли жінці виповнилося 50 років (кістяк А), то вона або стала вдовою, або пройшла обряд менопаузи, бо щось змусило її повернутися до своєї прибережної спільноти. У своїй рідній спільноті вона стала авторитетом про що свідчить її розташування у чоловічій частині поховання. однак є припущення, що жінку могли вбити через її «надприродні» сили, хоча її природня смерть не спростовується. Думка про вбивство виникла через те, що у сусідніх спільнотах було прийнято сильно «гендерувати» індивідів, тому така впливова жінка могла стати кризою, що зруйнувала специфічну ідеологію соціальної організації. Незважаючи на те, що, швидше за все, не всі 8 осіб були пов'язані між собою спорідненістю, цей

приклад показує, яким чином міг встановлюватися та трансформуватися шлюб у патрилокальних колективах [9, с. 168, 173–174].

Часто загальні біологічні відмінності між чоловіками та жінками, наприклад, дітонародження, призводили до розподілення конкретних завдань у соціальному житті спільноти, що переросло у горизонтальну та вертикальну системи рангів серед статей. Це також відображено у поховальній практиці, де розмір внеску в цей процес може вагатися в залежності від статі. Наприклад, у колективному похованні № 19 з Відбеку було поховано 3 осіб: чоловік (25–30 років), жінка (35–40), дитина (5 років). Відомо, що чоловік був убитий в бою стрілою, яка влучила в шию. Жінка ж була похована з більш ніж п'ятьма десятками намистин на грудях з зубів благородного оленя, кабана, тура, людини та кістяками куниці, які виконувати функції амулетів. Проте є й думка, що ці предмети мали захистити живих від потойбічних сил, бо, ймовірно, жінку було вбито спільноту крем'яним ножом, яким був приставлений до її горла. Археолог Б. Пітерсен запропонував сценарій, згідно якого зріла жінка втратила свого першого чоловіка, і його місце повинен був зайняти його молодший брат або інший член сім'ї. Однак, коли їх теж убили в бою, сім'я вже не мала варіанту того, хто міг би взяти на себе жінку та дитину. Тому жінку вбили крем'яним ножом, щоб вона з дитиною могли «піти» за чоловіком [3].

Поховання № 14 у Скательхомі ілюструє подібні стосунки. Воно уявляє собою парну могилу, де знаходяться літній чоловік разом із молодою жінкою, яка певним чином обіймає його. Положення жінки, здається, сигналізує про прихильність до чоловіка. Жінка зазнала смертельного удару за лівим вухом. Цілком зрозуміло, що вона пішла за своїм чоловіком добровільно або була вбита за незрозумілих обставин. Такі випадки демонструють те, що в уяві мисливців-збирачів померлі могли мати якусь форму існування в іншому світі. Тому парні поховання можна розглядати в контексті спроби об'єднання пар або сімей за допомогою самопожертви або жорстокості [3; 4, с. 196]. Зокрема, навмисне використання старшого ґрунту з дрібними шматками кісток, ймовірно, з родового могильника, для мезолітичного парного різностатевого поховання № 316/317 у Zvejnieki (Латвія) може свідчити про специфічний спосіб поєднання сімей [6, с. 1026].

Отже, поведінка та ставлення однієї статі до іншої можуть бути реконструйовані лише за допомогою археологічних методів у соціологічному контексті, ігноруючи подекуди «невразливу соціально-

моральну, об'єктивну науку», яка дистанціюється від інтуїтивних та емпатичних інтерпретацій на користь наукової достовірності. Для більш якісного дослідження первісних стосунків археологи мають проводити аналогії з сучасними парами та сім'ями у різних контекстах, створюючи емоційно заангажовані роботи [9, с. 174].

Список використаних джерел та літератури

1. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 253 с.
2. Alekshin V. A. Burial Customs as an Archaeological Source. *Current Anthropology*. 1983. Vol. 24, № 2. Pp. 137–149.
3. Bent Hansen. Ertebølle Kulturen (Danmarkshistorien). Dalum Hjallose Debatklub, 2011. URL: /<https://www.w.dandebat.dk/pdf/dk-historie7.pdf> (дата звернення: 14.03.2023).
4. Grünberg J. M, Women and men in mesolithic burials: inequalities in early postglacial hunter-gatherer-fisher societies. *Târgoviște : Cetatea de Scaun*, 2017. Pp. 185–202.
5. Kate Meyers Emery. Can you excavate love? Bones don't lie. 2011. URL: <https://bonesdontlie.wordpress.com/2011/10/25/can-you-excavate-love/> (дата звернення: 09.03.2023).
6. Liv Nilsson Stutz, Lars Larsson, Ilga Zagorska. The persistent presence of the dead: recent excavations at the hunter-gatherer cemetery at Zvejnieki (Latvia). *Antiquity Publications Ltd. Antiquity*. 2013. Vol. 87. Pp. 1016–1029.
7. Orschiedt J. The Late Upper Palaeolithic and earliest Mesolithic evidence of burials in Europe. *Phil. Trans. The Royal Society Publishing. July 2018*. URL: https://www.researchgate.net/publication/326424779_The_Late_Upper_Palaeolithic_and_earliest_Mesolithic_evidence_of_burials_in_Europe (дата звернення 04.05.2023)
8. Schmitt A., Déderix S. What Defines a Collective Grave? *Archaeological and Ethnological Perspectives on Collective Burial Practices*. Presses universitaires de Louvain, 2018. Pp. 195–214.
9. Strassburg, J. Inter the Mesolithic. Unearth Social Histories: Vexing Androcentric Sexing through Strøby Egede. *Current Swedish Archaeology*, 1997. Vol. 5(1). Pp. 155–178.

Павлинський Ю. В.,

Свідницька В. В.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЕТИЧІВЩИНИ

У публікації висвітлено інформацію про пам'ятки трипільської культури, що знаходяться на території Летичівщини, охарактеризовано

головні історіографічні аспекти питання, проаналізовано та підраховано загальну кількість пам'яток в околицях смт. Меджибожа, як центру Меджибізького археологічного мікрорегіону, та в рамках колишнього Летичівського району.

Ключові слова: *трипільська культура, поселення, Летичівщина, Меджибіж, археологічна розвідка.*

В контексті вивчення давнього минулого Поділля й загалом України, ареал Верхнього Побужжя є відомим своєю історією та різночасовими пам'ятками. Найактивнішим центром археологічних досліджень в цьому регіоні був і залишається Державний історико-культурний заповідник «Межибіж». На початку ХХІ ст. у вітчизняних наукових та краєзнавчих дослідженнях поступово з'являється і формується термін «Меджибізький археологічний мікрорегіон», що означає сукупність унікальних археологічних пам'яток, які концентруються навколо Меджибізької фортеці та спільно з музеєм становлять своєрідний історико-археологічний комплекс. Серед загальної кількості різночасових пам'яток, особливий інтерес у науковців викликають трипільські поселення.

З 50-х рр. ХХ ст. перші такі об'єкти в околицях Меджибожа виявлено та картографовано В. Пясецьким. Саме цьому досліднику належить роль першопочатківця у організації польових археологічних обстежень регіону [9; 10].

У 60–70-х рр. активними розвітковими роботами по берега р. Південного Бугу та Бужка займався М. Ягодзінський, про що свідчать його звіти, де в сукупності з іншими археологічними пам'ятками, подано інформацію про низку поселень трипільської культури [14, арк. 39; 12, арк 26; 11, арк. 19].

З 90-х рр. у Меджибізькому музеї при подальших дослідженнях з'являються певні труднощі, усвідомлюючи суперечливість та неоднозначність знань про розвиток локальної археології, покладено початок новому етапу вивчення пам'яток регіону. За сприяння Хмельницького обласного краєзнавчого музею та новоствореної громадської організації «Межибіж 2000» повторно оглянуто вже відомі пам'ятки. В ході цієї роботи також було виявлено певну кількість нових поселень. Особливий вклад у цю справу зробили М. Пінчак, О. Погорілець, С. Стопенчук та Ю. Толкачов [8].

На основі цих досліджень С. Демидко здійснив спробу узагальнення відомостей про місцеві старожитності. В своїх публікаціях він вперше робить огляд найближчої округи Меджибожа в радіусі 5 км від фортеці – центру цього археологічного мікрорегіону [4; 5; 6].

Зосереджуючи увагу на трипільських пам'ятках, згадані дослідники проводили переважно розвідкові поверхневі обстеження в поєднанні із закладанням шурфів. Масштабні розкопки на трипільському поселенні, що на східній околиці с. Русанівці проведено науковими працівниками Інституту археології НАНУ спільно з співробітниками ДІКЗ «Межибіж», відомості про ці дослідження подано у науковий обіг Е. Овчинниковим [7].

В ході опрацювання історіографії з цього питання, окрім публікацій конкретних авторів, нами також була використана спеціальна науково-довідкова література [3; 2].

Метою нашої роботи є описово-статистичний аналіз поселень трипільської культури на основі раніше відомих даних, території Меджибізького археологічного мікрорегіону сумарно з пам'ятками Летичівщини.

Таким чином в околицях смт Меджибіж та біля с. Требухівці і с. Русанівці згаданими дослідниками локалізовано групу поселень трипільської культури. Ми спробуємо проаналізувати ці пам'ятки використовуючи надані дослідниками номери (або без такого):

Пам'ятка № 1, датована дослідниками IV–III тис. до н. е. займає схил крутого берега Південного Бугу біля с. Русанівці. Виявлена В. Пясецьким, згодом додатково обстежена М. Ягодзінським. У 2012 р. проведено повноцінні дослідження в ході яких було підтверджено датування та зібрано нові матеріали, які представлені в основному колекцією кераміки та крем'яними виробами [7, с. 27].

Пам'ятка № 2, розташована поблизу південно-західної окраїни Меджибожа. Відкрита В. Пясецьким у 50-х рр. XX ст. та датована М. Ягодзінським трипільським часом. Площа поширення матеріалу – 500х70 м [4, с. 67].

Пам'ятка № 3, розташована на лівому березі р. Південний Буг у південній частині Меджибожа, урочище Рibaцький будинок. Площа підйомного матеріалу – 300х60 м. Під час розвідки зібрано, характерні для трипілля, фрагменти ліпного посуду IV–III тис. до н. е [4, с. 65].

Пам'ятка № 8, багат шарова, знаходиться на лівому березі р. Левада поблизу с. Русановець на площі – 500х80 м де переважають знахідки пізнього етапу трипільської культури II тис. до н. е [4, с. 64].

Пам'ятка № 10, локально зближена з поселенням № 8, площею – 200х80 м, розташована на лівому березі р. Левада. На поверхні виявлено крем'яні відщепи, чисельні фрагменти посуду трипільської культури [4, с. 64].

Пам'ятка урочище Рибгосп. Багатошарове поселення в околицях смт. Меджибіж. О. Погорільцем виявлено археологічний матеріал трипільської культури, який представлений поодинокими фрагментами, характерного ліпного посуду та крем'яних знарядь праці [5, с. 67].

Пам'ятка № 10, розташована у верхній частині високого схилу р. Південний Буг за 1,2 км на Захід від Меджибожа. Площею – 300×100 м. Підйомний матеріал характеризується знахідками посуду трипільської культури [5, с. 65].

Пам'ятка № 1, виявлена В. Пясецьким у 50-х рр. ХХ ст., згодом повторно обстежена М. Ягодзінським. Визначена авторами як трипільське. Розташована на північній окраїні Меджибожа в урочищі Пристань. Площа 300×100 м, неподалік, шоссе Меджибіж-Ярославка, в західному напрямку від попередньої ділянки зустрічаються дрібні фрагменти ліпного та розписного посуду IV–III тис. до н. е. [1].

Також маємо відомості про два не пронумерованих поселення розташованих поблизу с. Требухівці. Перше знаходиться на правому березі р. Південний Буг за 600 м на схід від с. Требухівці, за урочищем Вапнярка [11, с. 70]. Друге відкрите М. Ягодзінським у східній частині села на правому березі Південного Бугу. Обидві пам'ятки представлені знахідками орнаментованого посуду IV–III тис. до н. е. та крем'яних відщепів [5, с. 70].

Виходячи за межі встановленого С. Демидком радіусу Меджибізького археологічного мікрорегіону, охарактеризуємо також поселення на більш ширшій місцевості, а саме території колишнього Летичівського району з урахуванням тогочасних адміністративно-територіальних меж.

Пам'ятки розташовані в с. Іванинці. За матеріалами розвідки С. Демидка у 1997 р. відомо про два поселення трипільської культури. Перше розташоване в північній околиці села. Друге знаходиться на лівому березі р. Довбухи, напроти центру села [3, с. 98].

Пам'ятка в с. Козачки, за узагальненою довідковою літературою відомо про поселення трипільської культури в околицях населеного пункту [2, с. 63].

Пам'ятка розташована в смт. Летичів, було виявлено поселення трипільської культури [1].

Пам'ятки розташовані в с. Подільське. Тут знаходяться два поселення іменовані М. Ягодзінським як «Подільське-А» і «Подільське-Б». Обидва об'єкти дослідник відносить до одного типу. Серед

знахідок переважає ліпна кераміка. Виявлено виходи культурного шару де простежено три плями чорного кольору з залишками ліпного посуду [3, с. 81].

Пам'ятки розташовані в с. Снітівка. На території населеного пункту та його околицях зафіксовано два трипільських поселення – одне в центрі села. Друге поселення знаходиться за 2 км на схід від села, на високому плато лівого берега р. Вовк в урочищі Мо-настирище [2, с. 65].

Пам'ятка в с. Суслівці. Тут виявлено велике поселення періоду розвинутого трипілля. Північно-західна частина його території ц практично зруйнована діючим піщаним кар'єром. На розрізі верхніх шарів ґрунту кар'єру, добре видно культурний шар. Він має товщину 10–15 см. В окремих місцях є сліди присутності золи і великого скупчення фрагментів ліпних посудин помаранчевого кольору без орнаментатії на стінках посуду [13, с. 59–62].

Отже виходячи з поставленої мети можемо зробити висновки. Проаналізувавши історіографічний аспект питання з'ясовано, що період від середини ХХ ст. до початку ХХІ ст. є продуктивним в плані розвитку польової археології в регіоні, зокрема при вивченні пам'яток трипільської культури. На території Меджибожа та його найближчих околицях – с. Требухівці та с. Русанівці, локалізовано групу трипільських пам'яток – 10 поселень. В межах колишнього Летичівського району окремо виявлено 9 поселень. Виходячи з цього, станом на 2023 р., ми маємо відомості про 19 пам'яток трипільської культури. Результати проведеного нами дослідження не є абсолютними, оскільки, при нових дослідженнях ми можемо оновити відому археологічну карту. Тому подальша розробка цієї тематики є доволі перспективною та актуальною.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологічні пам'ятки Трипільської культури на теренах України. Хмельницька область. URL: <https://kosiv.info/library/encyclopedia-of-tripoli-civilization/73-add-to-book-1/634-register-of-monuments-of-culture-tripoli-khmelnysky-region.html> (дата звернення: 27.04.2023).

2. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ : Наукова думка, 1984. 222 с.

3. Гуцал А. Ф., Якубовський В. І., Михальчишин І. Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2011. 176 с.

4. Демидко С. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток). *Літопис Хмельниччини*. Хмельницький, 2007. С. 62–73.

5. Демидко С. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток). *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник. Хмельницький, 2013. С. 62–73.

6. Демидко С. Меджибізький археологічний мікрорегіон. *Літопис Хмельниччини : Краєзн. зб. Хмельницький*, 2001. С. 18–21.

7. Овчинников Е., Пічкур. Є., Погорілець О. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції на поселенні Русанівці 1 2012 р. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матер. VIII Всеукр. наук.-прак. конф. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А.*, 2018. С. 27–38.

8. Пінчак М. В., Погорілець О. Г., Стопенчук С. М., Толкачов Ю. І. Попередні результати археологічних досліджень території Меджибізької фортеці. *Мат-ли X Подільської історико-краєзн. конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 130–134.

9. Пясецький В. К. Каталог древніх поселень, стоянок и местонахождений. *Хмельницька область. Літопис Хмельниччини – 2004*. Хмельницький, 2004. С. 101–110.

10. Пясецький В. Спогади про минуле. *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник. Хмельницький, 2013. С. 239–246.

11. Ягодзінський М. Звіт про археологічні дослідження в зоні верхів'їв басейну рік Південний Буг та Бужок (околиці Меджибожа Хмельницької області) в 1973 р. *НА ІА НАНУ*. 1973. Спр. 67. Арк. 19.

12. Ягодзінський М. Звіт про археологічні розвідки по берегах верхів'я Південного Бугу в 1972. *НА ІА НАНУ*. 1972. Спр. 60. Арк. 26.

13. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник / [упоряд. А. М. Трембіцький ; передм. О. Г. Погорілець]. Хмельницький ; Меджибіж : Мельник А. А., 2011. 127 с.

14. Ягодзінський М. Й. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958–1971 рр. *НА ІА НАНУ*. 1971. Спр. 52. Арк. 39.

Репінський Т. П.

*Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського*

БІОГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ВІННИЧЧИНІ (VII – СЕРЕДИНА VI ст. до н. е.)

У дослідженні проаналізовано біогосподарську діяльність Северинівського городища скіфського часу на Вінниччині. Головна увага акцентована на палеоботанічних і палеозоологічних матеріалах з розкопок українсько-польської експедиції 2009–2015 рр.

Ключові слова: *Северинівське городище, скіфський час, палеоботаніка, палеозоологія, флотація, промивання, біогосподарський аспект.*

Северинівське городище скіфського часу на Вінниччині займає важливе місце в історії стародавнього населення нашого краю. Це укріплення зведене місцевим населенням для захисту від ворогів. Крім того, це городище є також своєрідним форпостом у межиріччі середньої течії Південного Бугу та Дністра, оскільки воно розташоване на історичному Кучманському шляхові, який використовувався різними народами впродовж тривалого часу.

Перші відомості про городище між селами Северинівка і Межирів, яке розташоване на схилі правого берега річки Рів (права притока Південного Бугу), знаходимо в «Археологічній карті Подільської губернії» Ю. Сіциньського, яка була опублікована у 1901 р. [7, с. 94]. Перші археологічні розкопки на городищі були проведені М. Артамоновим за участі Г. Смірної у 1947–1948 та 1953 рр. [1, с. 85; 8, с. 89–91; 2, с. 193–195]. Наступні дослідження здійснені археологом Вінницького обласного краєзнавчого музею Б. Лобаєм [6, с. 126].

У 2009–2015 рр. проведено об'єднану українську-польську експедицію (НаУКМА та UAM) під керівництвом Ю. Болтрика та М. Ігначака. Для детальнішого вивчення палеоекологічної характеристики округи Северинівського городища було використано два методи: флотації й промивання культурного шару (флотація – процес розділення матеріалу на легку й важку фракції; промивання – процес розділення матеріалу на розчинну й нерозчинну фракції) [4, с. 137]. Ці методи були використані до ями f і зольного прошарку з квадрату G71с. Результатами дослідження 2015 р. стали палеоетно-ботанічні дані, вуглики дерев, іхтіологічні матеріали, а також дрібні фрагменти кісток ссавців.

Палеоетноботанічні дані. Значну частину зернівок не змогли ідентифікувати через вплив вогню. Як зазначають автори: «3 253 одиниць матеріалу з ями f визначено 185 зернівок і насінин культурних рослин і бур'янів, з яких 152 становлять культурні (150 – зернові, 2 – зернобобові) і 33 – бур'янові; також визначено один фрагмент шкаралупи горіха ліщини. З 344 одиниць матеріалу з горілого шару в секторі GHс визначено 291 одиницю, з яких 172 становлять культурні (170 – зернові, 2 – зернобобові) і 33 – бур'янові; крім того, виявлено три грудки плівок проса, що злиплися під дією вогню» [3, с. 164]. Визначено, що ячмінь плівчастий, жито й пшениця двозернянка складають, приблизно, по 33%, просо 7% загального зернового господарства. Знайдено в невеликій кількості вівсюг (бур'ян), зернівки пшениці м'яких голозерних, проса, зернобобові (горох і сочевиця), шкаралупи ліщини. Слід зазначити, що населен-

ня городища використовувало різні поля для посіву культур. Свідченням цього є знахідки бур'яну: підмаренника чіпкого, березки польової, лободи білої, вівсюга, стоколосу. Всі вони ростуть у різних місцях.

За дендрологічними дослідженнями визначено 66 зразків обугленого дерева із 161. З ями f визначено: дуб – 15, граб звичайний – 4, ясен – 1, тополя, осика – 7; листяне розсіяно-судинне – 22; листяне – 15. Із зольного шару: дуб – 10; граб – 24; клен – 3; листяне розсіяно-судинне – 20; листяне – 38. Було визначено, що в околицях пам'ятки за часів її існування (VII – середині VI ст. до н. е.) були площі, вкриті широколистяним лісом

Зоологічні визначення. Археотеріологічні дані. Виявлено понад 1454 фрагментів кісток ссавців, з яких ідентифіковано 887 фрагментів.

Бик домашній – 312 фрагментів кісток. Із них найбільше ребер (48), окремих зубів (37), а також фрагментів: нижньої щелепи (30), хребта (27) і плечової кістки (24). Варто зазначити, що добре збережені нижні щелепи, таранні кістки п'яткові, дрібні кістки суглобів, більшість плеснових і п'ясткових кісток, I, II і III фаланги, хребці. За зубами визначено вік трьох особин. Перші дві особини мали вік від 18 до 28 місяців, а третя від 6 до 18 місяців. Встановили і статеву приналежність 9 особин, так самців – 5, а самок – 4.

Дрібній рогатій худобі належить 287 фрагментів кісток. Найбільше ребер (52), окремих зубів і фрагментів плечових кісток (по 29), стегнових і великих гомілкових (по 26) променевих (23), нижніх щелеп і фрагментів хребта (по 19). Добре збереглися нижні щелепи, хребці, лопатки, таранні, фаланги пальців і п'яткові кістки. Забивали переважно молодих осіб. Доказом є численні знахідки зубів нижніх щелеп.

Від коней свійських знайдено 116 фрагментів. Найбільше (16) окремих зубів, ребер (14), променевих (13), стегнових (12) і нижніх щелеп (11). Визначено, що мінімальна кількість осіб становила приблизно 31 особину, із них молодих було лише 4 особини. Їх вирощували насамперед для тяглової сили, а не заради м'яса. Свідченням цього є невеликий забій молодих особин і знайдена I фаланга із вторинним розростанням кістки і великою кількістю отворів для проходження кровоносних судин, що свідчить про вирощування коней з метою використання їх як тяглової сили або для інших важких робіт [5, с. 86]. Дослідження двох п'ясткових кісток показало, що перша особа була тонконогою, а друга напівтонконогою.

Від свиней домашніх визначено 111 фрагментів кістки. З них найбільше фрагментів нижньої щелепи (21), окремих зубів (17) і верхньої щелепи (12). Визначено, що 12 фрагментів нижніх щелеп належало молодим особам Забій був пов'язаний в двох випадках: коли не вистачало корму, з метою отримання більш смачнішого м'яса (після статевого дозрівання м'ясо набуває неприємного запаху). Через погану збереженість епіфізних частин неможливо вирахувати вік особин, тому їх додали до дорослих особин. За таранними кістками було визначено і висоту свиней, яка була в холці 71,6 і 73 см.

Фрагментів кісток кабана знайшли – 29. Серед них кістки черепа (9), фрагменти щелеп, а також фрагмент плечової кістки.

Від собак домашніх досліджено 27 кісток, 11 з яких були фрагментами ребер, чотири нижні щелепи та окремі зуби. М'ясо собак вживалося в їжу. Свідченням цього є фрагмент одного із ребер, який має ряд надрізів. За довжиною черепа собаки встановили існування як великих порід собак, так і малих.

Бобрових кісток знайдено три: 1 фрагмент лівої щелепи із зубами і 2 стегнові кістки. Визначено, що усі фрагменти належить різним молодим особам. Від оленя благородного знайдено 1 тазову кістку. Таку саму кількість кісток віднесли до пташки.

175 фрагментів кісток риби знайдено з ями f. З них кістки – 155 і луска – 20. Із загальної кількості 120 залишків складають невідзначені. Види риб встановили: ряд коропові – сазан (1), плітка (32), плоскирка (1), лящ (1), підуст звичайний (1); ряд окунеподібні – окунь (2); ряд щукоподібні – щука (1). Вік більшості риби складав 1 рік. Багато екземплярів дрібної риби наштовхує вчених на думку про недостатню кількість їжі в городищі. У цьому випадку це може свідчити про неврожайність, мор худоби чи напад ворога.

Метод вилову риби залишається спірним. Гачків, які би підходили для ловлі дрібної риби не виявлено. Сітки в той час плелися із товстої нитки, це не давало змоги виловлювати мілку рибу. Слід звернути увагу на підуста, який тримається в річках на порівняно швидкій течії і на глибоких місцях з піщаним, кам'янистим або глинистим дном, уникає мулистих ділянок.

Отже, в результаті багаторічних археологічних досліджень Северинівського городища було встановлено, що сільськогосподарська діяльність була основним видом забезпечення їжею мешканців городища. Свідченням цього є з співвідношення домашніх тварин до диких, яке становить 96,17% до 3,73%. Під час зменшення вживання м'яса свійських тварин, мешканці городища ловили рибу.

Таким чином, у результаті вивчення палеоботанічних і палеозоологічних матеріалів з Северинівського городища скіфського часу (VII – перша половина VI ст. до н. е.) встановлено, що для його мешканців були характерним дві форми здобування їжі – відтворююча (землеробство і тваринництво) і привласнююча (збиральництво, риболовля, мисливство). Вони майже повністю забезпечували мешканців городища продуктами харчування.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М. И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955. Вып. 4. С. 84–87.
2. Артамонов М. И. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 4. С. 193–195.
3. Болтрик Ю. В., Горбаненко С. А., Кублій М. В., Сергеева М. С., Яніш Є. Ю. Северинівське городище: біогосподарський аспект досліджень. *Археологія і простір*. Київ, 2015 С. 155–192.
4. Гобаненко С. А. Флотація й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Колекція наукових фондів інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття*. Київ, 2016. Вип. 1 (18). С. 137–144.
5. Кублій М. В. Питання продуктового забезпечення скіфського городища Северинівка за результатами остеологічного аналізу матеріалу з розкопок 2015 року. *Магістеріум Археологічні студії*. Київ, 2017. Вип. 67. С. 85–87.
6. Лобай Б. І. Науковий звіт про розкопки на Северинівському городищі за 1980 рік. *Науковий архів інституту археології НАН України*. Київ. № 1980/66.
7. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О. Л. Баженов; передмова І. С. Винокур. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. 136 с.
8. Смирнова Г. И. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947–1948, 1953 гг.). *Археологический сборник*. Ленинград, 1961. Вып. 2. С. 89–103.

Поворозник М. О.

Берянич І. О.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЗООМОРФНА ПОСУДИНА З ГОЛОВОЮ БИКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті досліджується посудина з головою бика, що була виявлена у ході розвідкових робіт в урочищі Татариськи, м. Кам'янець-Подільський.

Подано її характеристики та поширення подібних знахідок на території України.

Ключові слова: зооморфна посудина, бик, трипілля, трипільська культура.

Трипільська культура – одна з найцікавіших в історії людства. Вона поширена на території України, Молдови та Румунії. Ця спільнота мала великий вплив на формування пізніших цивілізацій, а тому її вивчення є важливим для розуміння не тільки історичної спадщини України. В трипільській культурі особливе місце займає зооморфна пластика. Фігурки тварин прикрашали різноманітні побутові предмети.

Першовідкривачем трипільської культури вважають В. Хвойку. Його розкопки дали змогу виділити та систематизувати знахідки трипільської культури. Він проводив дослідження у багатьох областях України, зокрема, у м. Києві (урочище Кирилівські висоти). На території Київського повіту біля містечок Трипілля і Ржищів ним було досліджено поселення трипільської культури. Знахідки із сіл Жуківці та Верем'я, які знаходились поряд с. Трипілля нараховують понад 2 тисячі знахідок. Переважно це була кераміка, антропоморфна і зооморфна пластика, знаряддя праці [2, с. 59].

В пізніший роки великий вплив з вивченням цієї культури зробила Т. Пассек. Під час експедицій у 1949–1953 рр. було проведено масштабні земляні роботи на правому березі Дністра. Очолювана нею експедиція здійснила розвідувальний маршрут довжиною 60 км починаючи від м. Хотин вздовж по течії до с. Кормань. Крім цього, експедиція проводила розкопки на правому березі Дністра у ході яких було виявлено понад 100 жител, датовані 3 періодами (А, В, С) [5, с. 128–129].

Вагомий внесок у дослідження трипільської культури здійснили С. Бібіков та І. Шовкопляс. Вони очолювали експедицію Інституту АН УРСР, яка проводила дослідження поселення трипільської культури Лука-Врублівецька. Воно розташоване на південній околиці с. Врублівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Займало надзаплавну терасу або заплавну до 4 м навпроти впадіння в р. Сурші. Було виявлено значну кількість знахідок: знаряддя праці з кременю (відбійники, віджимники, нуклеуси, ножевидні пластини, наконечники стріл); кераміку (миски, антропоморфні та зооморфні посудини); глиняну пластику (теракоти, фігурки чоловіка, жінки, тварин). Дослідження С. Бібікова та І. Шовкопляса дали уявлення існування в трипільській культурі релігійних уявлень [3, с. 301–303].

Студентами історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка була проведена візуальна розвідка в урочищі Татариськи у м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області. Воно розташоване за 5 м від південного схилу північно-західної дороги, за 300 м на південь від Спаської вежі. У ході пошуків було виявлено фрагментовану зооморфну посудину. Більша її частина відсутня. Цю посудину, ми можемо умовно розділити на дві частини – передню, що завершувався у верхній частині стилізованою головою бика, а у нижній – його ногами, на яких цей виріб власне і стояв, та задню, яка не дійшла до нашого часу.

Вціліла голова бика мала пошкодження одного рогу. У вінцях було зроблено 2 проколи, можливо вони використовувалися для підвішування. Ймовірно, що втрачена частина також мала 2 подібних проколи. Щодо розмірів посудини: вона була злегка видовжена, в ширину – 62 мм, довжина з головою могла бути – 104 мм, висота з ніжками – 62 мм, висота ніжок – 16 мм, висота з головою – 85 мм, ширина ніжок – 7 мм. До дна ніжки розширюються і мають – 12 мм, з подовженої сторони вінчик переходить у шию та голову бика, шия шириною – 21 мм, правий ріг в основі – 24–22 мм, злегка загострений до кінця, лівий ріг пошкоджений – 11 мм, відстань від чола до носа – 22 мм, ширина голови від одного рога до іншого – 33 мм, до носа голова звужується.

Подібні знахідки відомі на поселенні етапу VII поблизу Ворошилівки, яке розташоване на правому березі Південного Бугу, де було знайдено подібний посуд на чотирьох ніжках, з рогатою головою та хвостом на вінцях. Можливо, посуд з головою Бика використовувався як талісман або ритуальна чаша [3, с. 36–39].

На поселенні Сушівка у 1916–1926 рр. В. Козловською було знайдено значну кількість антропоморфної та зооморфної пластики, що зберігаються та експонуються в Національному музеї Історії України. Окремі їх знахідки представлені в Уманському краєзнавчому музеї [4, с. 504–505]. В цій колекції присутні зображення бичків, бовинів та овидів.

Також під час археологічної експедиції І. Зайцем і С. Гусевим у 1970–1991 рр. в межах Вінницької області на поселеннях Кліщів, Тростянець, Біликівці, Ворошилівка було знайдено зооморфну пластику, яку можна розглядати як аналогічну до нашої. Знахідки знаходяться у відділі Вінницького національного краєзнавчого музею [4, с. 101–102].

Наявність посуду у формі стилізованого бика та окремі знахідки виробів глиняної пластики або іграшок у вигляді бичків є доволі поширеними серед населення трипільських племен. Це дало змогу дослідникам висловити припущення про існування серед трипільців культу бика, який мав невід'ємний зв'язок з культом Жінки-Матері. Так, згідно Н. Бурдо, цей зв'язок можна вести з часів палеоліту та неоліту, а в трипільців такі зображення биків та їхніх рогів (букраній), ймовірно, «символізувало бика як жертву» [1, с. 284].

Таким чином, зооморфна пластика є найцікавішим предметом вивчення, що свідчить про творчість та релігійні уявлення трипільців. Зооморфний посуд, можливо, міг використовуватися для релігійних обрядів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська скульптура. Спогади про золотий вік. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.

2. Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження): Тематичний збірник наукових праць. Київ : Такі справи, 2010. с. 160.

3. Гусев С. О., Заець І. І. Трипільське поселення Ворошилівка. URL: <https://spadok.org.ua/trypillya/trypilske-poseлення-voroshylivka-narivdennotu-buzi> (дата звернення: 15.04.2023).

4. Енциклопедія Трипільської цивілізації / Ред. кол. Л. М. Новохатько (голова) та ін.; Міністерство культури і мистецтв України; Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова; Національна комісія України у справах ЮНЕСКО; Корпорація «Індустріальна спілка Донбасу»; ЗАТ «Петроїмпекс». Т. 2. Київ, 2004. 656 с.

5. Шманько О. В. Найважливіші відкриття та дослідження пам'яток трипільської протоцивілізації на території Чернівецької області в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 128–134.

Берянич І. О.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

РИМСЬКІ МОНЕТИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

У публікації досліджуються знахідки римських монет на території Волині. Також у статті буде розглядатися їх зовнішній вигляд, поширення, які були виявлені в с. Замличі Володимир-Волинського району.

Ключові слова: римські монети, динарії, черняхівська культура, монети Антоніна Пія та Луцилли.

Римські монети були основою європейської економіки часів античності. Їх виготовляли з бронзи, срібла та золота, вони набули широкого розповсюдження серед давніх народів. Найпоширенішими монетами були: ас, денарій, фоліс, солід, сестерцій.

Появу римських монет на території Волині пов'язують з черняхівською культурою. Відкривачем черняхівської культури був В. Хвойка [6, с. 293]. Черняхівські племена досягли настільки високого ступеня соціально-економічного розвитку, що в них відбувалася справжня торгівля з Римськими провінціями. Грошовий обмін представлений срібними денаріями. Їхня кількість зростає після підкорення імператором Трояном Дакії на початку II ст. Найбільша кількість знайдених монет на території України представлені денаріями Антоніна Пія (138–161 рр.) та Марка Аврелія (161–180 рр.) [3, с. 124]. Дослідник Я. Онущук стверджує, що римські монети зустрічалися також у пшеворській, липицькій та зубрицькій культурі [8, с. 6]. Не менш важливе спостереження зробив Д. Козак над картою поширення римських монет на території Волині. Він звернув увагу, що на зазначеній території дуже часто зустрічаються великі денарії та золоті медальйони [4, с. 56–57].

На території Волині в с. Замличі Володимир-Волинського району, неподалік від ставка було знайдено римські монети. Знайшов їх місцевий фермер під час сезону оранки, а в подальшому передані нам на дослідження. Після чого було з'ясовано, що на одній монеті був зображений Антоній Пій (Рис. 1), а на іншій дочка римського імператора Марка Аврелія – Луцилла (164–169 рр.) (Рис. 2). Монети були виготовлені з срібла, вага денарія Антонія Пія складала – 2,92 гр. а Луцилли – 2,60 гр.

В. Антонович, складаючи «Археологічну карту Волинської губернії» на 1900 р. зафіксував найвідоміші знахідки римських монет. Наприклад, у с. Ківерцях Луцького повіту в 1700 р. було знайдено горщик з римськими монетами Антонінів [1, с. 50]. У другій половині XIX ст. у 1869 році в с. Машів Любомльського району знайдено мідний казанок, у якому знаходилось три золоті злитки та золота римська монета Марка Аврелія [2, с. 164]. У 1928 р. неподалік с. Борочичі було знайдено великий скарб срібних і золотих монет [6, с. 298]. Починаючи з XX–XI ст. інформація про знаходження римських монет на території Волині набула масовості. Д. Козак пов'язує це з діяльністю «чорних археологів» та використання ними металошукачів. Знаходили не тільки монети, а й інші металеві вироби [5, с. 41].

Рис. 1. Аверс та реверс монети Антоніна Пія.

Цікаві знахідки на території України становлять монети місцевого карбування, відомі під назвою «варварських» наслідувань римських денаріїв. У деяких дослідників є сумніви щодо місцевого походження цих монет. Кількість подібних монет на середину XX ст. була незначною. Усього, на території України їхня кількість складала лише – 15 [2, с. 84].

М. Брайчевський зробив опис підробленої монети з Волині. Аверс містив карикатурне зображення людської голови вправо. Натомість на реверсі зображена жіноча постать, що стоїть фронтально з головою, повернутою вліво, з руками непропорційної довжини.

Легенди зовсім не піддаються розшифровці; більш того, це взагалі, власне кажучи, не легенди, а набір значків, цілком безсистемні та позбавлені жодного сенсу, що ні в найменшій мірі не відповідає оригіналові.

Спільною рисою «варварських» монет, які наслідували римські зразки, є грубість, а у деяких випадках карикатурність зображення. Гравер мав надати своєму виробу загальну схожість з римським зразком.

Легенди на інших монетах, що наслідують римські зразки, в деяких випадках, були дуже близькими до оригіналу [2, с. 85–87].

Рис. 2. Аверс та реверс монети Луцилли.

Коли гравер мав перед собою більш-менш збережений екземпляр римської монети, він міг копіювати легенду. Різьбяр менш за все дбав про збереження змісту напису і мав на увазі головним чином загальну композицію зображення на монеті [2, с. 87].

Стосовно масовості цих наслідувань, то М. Брайчевський відкидав існування єдиного центру карбування «варварських» денаріїв. Вони могли карбуватися в багатьох місцях – практично по всій території масового поширення римських монет [2, с. 89]. Також, ним було зроблено припущення, що подібні «Варварські копії» використовувались лише для внутрішнього обігу. Через їх низьку якість вони не могли бути в обігу на римських територіях, де одразу ж були би виявленими [2, с. 90].

Можна сказати, що найбільше на території Волині присутні імператорські денарії I–II ст. За підрахунками Мізгина кількість таких монет складає 87% нумізматичних знахідок римського часу на території регіону [7, с. 32]. Монети зберігаються в лабораторії Кам'янець-Подільського університету.

Підсумовуючи наведене, можна зробити висновок, що описані нами монети Антоніна Пія та дочки Марка Аврелія – Луцилли були поширені на території Волині через торгівельні зв'язки Римської імперії з черняхівською та іншими культурами. Черняхівці були настільки розвинуті, що могли використовувати римські монети в обігу. Монетами не тільки розраховувалися, але й використовували

як прикраси. На нашу думку описані нами монети є оригінальними, а не підробкою.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 36–133.
2. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. 256 с.
3. Гуцал А. Ф. Давні календарі, міри, монети та письмо: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. 208 с.
4. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. *Археологія*. 1995. № 4, С. 50–65.
5. Козак Д. Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. *Дослідження 2010–2014 рр.* Київ : ІА НАНУ, 2016. 118 с.
6. Кононець П. Римська монета як джерело вивчення історії племен черняхівської культури. *Острозький краєзнавчий збірник. Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 5. 496 с.
7. Мізгин К. В. Знахідки римських монет на Волині: основні категорії та особливості розповсюдження (до проблеми регіонального вивчення). *Археологія і давня історія України*. 2019, Вип. 1. С. 30–42.
8. Онищук Я. І. Провінційні-римські імпорти на землях Бродівщини: каталог знахідок. *Бродівщина край на межі Галичини й Волині: Мат-ли II краєзн. конф.* Броди, 2008. Вип. 1 С. 6.

Якимчук Т. В.

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

СКЛЯНИЙ ПОСУД ЯК СКЛАДОВА ПОХОВАЛЬНОГО ІНВЕНТАРЯ НОСІВ КУЛЬТУР ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

У дослідженні розглянуто поховальний інвентар носіїв культур пізньоримського часу Правобережжя України та роль скляного посуду у ньому. Припущено про культурове значення посуду та про скляний посуд як маркер соціального статусу.

Ключові слова: поховальний обряд, поховальний інвентар, скляний посуд, трупопокладення, трупоспалення.

Правобережжя України охоплює територію від Західного Бугу та Карпатських гір на заході до річки Дніпро на сході. Люди, що населяли ці терени у пізньоримський час залишили по собі значну кіль-

кість пам'яток. Сучасні досягнення науки дозволяють нам дати відповідь на питання про те хто населяв досліджуваний регіон у III–V ст. н. е. Найбільш вагома низка пам'яток належала носіям черняхівської культури, що залишили по собі найбільшу кількість скляного посуду у цьому регіоні. Знахідки скляного посуду трапляються на пам'ятках залишених сарматами у той час, носіями вельбарської культури та культури карпатських курганів.

Питання про походження традиції вжитку носіями цих культур скляного посуду в своєму побуті, варто все ж таки пов'язувати із римськими культурними впливами, які відбилися ще у деяких сферах життєдіяльності суспільств того часу [2, с. 254]. Тематика дослідження обумовлює розгляд скляного посуду із могильників пізньоримського часу. Саме із поховальних пам'яток походить найбільша кількість скляного посуду [17, с. 12]. Для дослідження мною було обрано комплекс 35 поховальних пам'яток із Правобережжя України на яких траплялись знахідки скляного посуду. До уваги брались поховання де були виявлені посудини більш-менш цілих форм, з деякими виключеннями із цього правила. Обмеженість джерельної бази не дозволяє встановити деталі кожного поховання у яких знаходили скляний посуд, що в свою чергу перешкоджає встановленню загальної картини, натомість доведеться говорити про певні тенденції.

Поховальний обряд у суспільствах пізньоримського часу є складним та багатоманітним. Важливою його складовою є поховальний інвентар, що виконував ритуальну функцію. Поховальний інвентар, що складається із певного набору матеріальних елементів, характеризував суспільне становище померлого.

Скляний посуд у варварських суспільств був частиною ритуального сервізу, через те що напоям відводилась особлива роль. Наявність ритуального сервізу свідчить про належність померлого до племінної еліти, яка мала привілей приймати участь у бенкетах як у житті, так і в потойбічному світі [10, с. 32–33].

Конкретні особливості, пов'язані із використанням скла у супровідному інвентарі небіжчиків, можливо простежити на прикладі окремих культур, про що ітиме мова далі.

В 1906 р. в кургані № 3 поблизу с. Шаболат Д. Самоквасовим відкрите сарматське поховання з ознаками руйнування. Серед супровідного інвентарю: глечик, уламки глиняної миски, бронзові предмети та фрагменти кубка зі скла конічної форми. В науковий обіг скляна посудина введена Н. Сорокіною [15], там же, вона вка-

зує на те, що на той момент це поки єдина посудина на території сарматських курганів Нижнього Подністров'я [15, с. 103]. О. Симоненко відносить це поховання до пізньосарматських, саме на основі аналогій скляному кубку, що датується другою половиною IV – початком V ст. [14, с. 280]. Сарматські поховання цього часу нічим не відрізняються від попередніх століть, так як теж характеризуються тілопокладеннями в курганному насипі [16, с. 191]. Загалом, скляного посуду в поховальних сарматських пам'ятках III–IV ст. н. е. знайдено вельми мало. Із сарматських курганів Лівобережжя України, відомо лише один екземпляр, який може датуватись досліджуваним періодом [14, с. 280]. Проте традиція супроводжувати небіжчиків скляним посудом у сарматів тягнеться ще із другої половини I ст. до н. е. до кінця IV ст., у ході якої простежується її спад [14, с. 273]. Скляний посуд, хоч і зрідка ставав складовою поховального інвентарю сарматів, але, вочевидь, був частиною поховання особи із високим соціальним статусом.

У вельбарському похованні на пам'ятці Карів–XIII виявлено два скляних кубки. Трупопокладення було поруйнованим, його супроводжувало три фрагментами рогового тришарового гребня, бронзова фібула типу, кілька частин дерев'яної скриньки, оббитої смужками тонкої бронзової бляхи з декоративними цвяшками, а також половинка грального жетона із білого пастового скла [11, с. 84–85]. Варто зазначити, що це поховання є одиничним на пам'ятці. В ареалі вельбарської культури на теренах України, включаючи могильник Брест-Трішин, який знаходиться неподалік українського кордону і має важливе значення у регіоні, інгумації складають 12% від загальної кількості поховань. Натомість поширенішим є обряд кремації небіжчика [6, с. 85–87].

Знахідки скляного посуду, окрім характерного для культури поховального інвентарю, мають місце у похованнях з кремаціями. Проте в силу обряду трупопалення, все що нам залишається від скляного посуду це шматки оплавленого скла. Необхідно підкреслити, що разом із небіжчиком спалювався і увесь інвентар, що повинен був згідно тодішніх вірувань супроводжувати його у потойбічному житті. На могильнику Брест-Трішин із 75 поховань, фрагменти оплавленого скла знайдені у п'яти похованнях [9, с. 59]. В. Бітковський, аналізуючи поховальний обряд вельбарської культури, доходить висновку, що супровідний інвентар інгумацій є багатшим за інвентар тілоспальних поховань. Однак тут же він зауважує, що більшість інгумацій вельбарської культури походять із

могильника Баїв I і є локальною особливістю окремих носіїв вельбарської культури [2, с. 201].

Використання скляного посуду не є прерогативою, окремої групи носіїв вельбарських старожитностей, що ховали небіжчиків за обрядом кремації чи інгумації. В силу того, що кремації є більш поширеним видом поховань у цій культурі, а виявлене скло є в поганому стані та загальна кількість його нечисленна, робити конкретні висновки складно. Можемо лише припустити, що наділені скляною посудиною небіжчики у вельбарській культурі були особами із вищим суспільним становищем, оскільки скло для них – дороговартісна імпортна продукція.

Основним поховальним обрядом культури карпатських курганів є трупоспалення. В ході спалення померлого, як і у вельбарській культурі, інвентар розбивався та кидався у вогонь, через що доходить до нас зі слідами надмірної дії вогню. У випадку зі склом – у вигляді оплавлених уламків [2, с. 85, 89]. Відомі також і винятки. Дві високохудожні скляні чаші походять із курганних поховань могильників Нижній Струтинь та Пилипи. Попри відстань у 100 км між могильниками, чаші є дуже схожими [2, с. 128]. Перша чаша була виявлена у посудині – стравниці до урнового поховання; друга, разом із вузькогорлою амforoю, супроводжувала урнове поховання [2, с. 128]. Згідно Л. Вакуленко, статусними визначаються ті поховання, що містять не тільки велику кількість поховального інвентарю, а й ті, що мають римські імпорти, такі як скляний посуд [2, с. 91].

Із могильників черняхівської культури походить найбільша кількість скляного посуду виявленого на Правобережжі України [17, с. 12]. Поховальний обряд носіїв черняхівської культури поєднує біритуальні риси. Раніше зазначено, що вибірка складає 35 поховальні пам'ятки, де власне із черняхівських – 31 могильник. За даними О. Гопкало, в арелі культури Черняхів-Синтанта-де-Муреш відомо про понад 300 скляних посудин, включаючи як цілі форми так і фрагменти [3, с. 68]. Різновид поховального інвентарю черняхівської культури широкий, проте місце в ньому скляного посуду особливе. Саме на прикладі поховального інвентарю черняхівської культури, можемо підтвердити тезу Б. Магомедова про те, що скляний посуд є символом заупокійного бенкету.

Згідно Н. Кравченко, як складова поховального інвентарю, скляний посуд є частиною т. зв. «приношень» (керамічні посудини, скляні посудини тощо) [8, с. 211–213]. Власне як складова «приношень» посуд зі скла може репрезентувати лише його частину або бути тільки

ординарним приношенням. Приношення які представлені лише «набором для пиття» або тільки скляною посудиною, характерні для пізнього етапу черняхівської культури і, мабуть, пов'язані із видозміною інвентарних приношень для ритуалу «потойбічного бенкетування» [10, с. 33]. Прикладом першого є поховання № 13 Косанівського могильника. Трупопокладення чоловіка супроводжували: глечик, два горщики та чотири миски в одній з яких знаходився скляний кубок [7, с. 88]. Прикладом того, де скляна посудина репрезентує усі приношення небіжчику є поховання № 310 могильника Чернелів-Руський. Інвентар цього трупопокладення обмежується скляною чашею, та речами особистого спорядження похованого [5, с. 94].

Скляний посуд в ареалі черняхівської культури є частим елементом приношень у т. зв. князівських похованнях [3, с. 66]. Ще одним цікавим феноменом є наявність скляного посуду у дитячих похованнях. О. Петраускас пов'язує це із формуванням інституту спадковості на завершальних етапах черняхівської спільності, коли віковий ценз втрачає своє значення при спорядженні небіжчика [13, с. 165–184]. Окрему групу в черняхівській культурі складають поховання, поховальний інвентар яких обмежується «набором для пиття» (глечик, скляний кубок). О. Петраускас припускає: «Престижні речі вирвані з природного соціального контексту свідчать про обмеженість соціального статусу небіжчика за життя – виночерпій [?], наложниця [?]» [14, с. 199].

Таким чином, використання скляного посуду при складанні поховального інвентару характерне для більшості культур пізньоримського часу Правобережжя України. З'ясовано, що скляний посуд в поховальному інвентарі є прерогативою осіб вищого соціального рангу. Використання скляного посуду при складанні поховального інвентарю пояснюється вірою в участь померлого у «потойбічному бенкеті».

Список використаних джерел та літератури

1. Бітковський В. Поховальний обряд вельбарської культури на території України. *Фортеця : збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка*. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 192–205
2. Вакулєнко Л. В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ : ІА НАН України. 2010. 304 с.
3. Гопкало О. В. Социальная стратификация носителей культуры Черняхов-Сынтанта-де-Муреш. *КСИА*. 2016. № 244. С. 65–82.
4. Гопкало О. В. Стекло в культуре Сынтанта-Де-Муреш. *Черняхов (социологический аспект)*. *Стекло Восточной*

Европы с древности до начала XX века. СПб. : Нестор-История. 2015. С. 65–81.

5. Герета І. П. Чернелево-Руський могильник. *OUIM. упор. В. С. Тилищак.* Київ ; Тернопіль : «Терно-граф». 2013. № 3. 284 с.

6. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ : Наукова думка, 1991. 175 с.

7. Кравченко Н. М. Косановский могильник (по материалам раскопок Б. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг.). *История и археология Юго-Западных областей СССР начала нашей эры.* Москва : Наука, 1967. С. 77–133.

8. Кравченко Н. М. О методике социологического анализа погребального обряда племен черняховской культуры. *Исследование социально-исторических проблем в археологии.* Киев, 1987. С. 209–227.

9. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. Москва: Наука, 1980. 125 с.

10. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. 290 с.

11. Онищук Я., Сидорович В., Гринчишин Б., Слюсар Д. Дослідження пам'ятки Карів XIII у басейні Західного Бугу. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.* Київ. 2022. С. 84–86.

12. Петраускас О. В. Поховання багатой дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка. *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали.* Київ. 2004. С. 165–184.

13. Петраускас О. В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України). *Ostrogotica.* Харьков, 2009. С. 186–215.

14. Симоненко А. В. Стекланные и фаянсовые сосуды из сарматских погребений Украины. Золото конь и человек: Сборник статей к 60-летию Александра Владимировича Симоненко. Київ: КНТ, 2012. С. 273–295.

15. Сорокина Н. П. Стекланный сосуд из нижнего Поднестровья. *КСИА.* 1962. № 89. С. 103–107.

16. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. *Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах; ред. изд. А. И. Мелюкова.* Москва : Наука, 1989. Т. 5. 464 с.

17. Якимчук Т. Скляний посуд із пам'яток пізньоримського часу Правобережжя України. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 76-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 р.).* Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 11–13.

**МАТЕРІАЛИ XII
КОНФЕРЕНЦІЇ**

**РОЗДІЛ III
ДАВНЬОРУСЬКА ТА
ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ**

Басюк А. М.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

САЛТІВСЬКІ МОГИЛЬНИКИ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

У публікації розглянуто матеріали з ямних та катакомбних могильників Салтівської культури як джерело для визначення релігійних вірувань її населення. Це дає змогу виділити цілий ряд ймовірних віросповідань, які співіснували. Причиною такої строкатості була неоднорідність народів, що заселяли верхню течію Сіверського Дінця.

Ключові слова: Салтівська культура, могильники, релігійні вірування.

Могильники верхньої течії Сіверського Дінця є дуже інформативними для того, аби досліджувати особливості релігійних вірувань населення салтівської культури. Це спричинено тим, що кочові племена зі Сходу активно переміщалися на західні території та осідали, утворюючи власну культуру, якою є і салтівська. На території верхньої течії Сіверського Дінця знаходяться катакомбні Верхньо-Старосалтівський, Рубежанський та Дмитрівський могильник та ґрунтові Нетайлівський, Червоногусарівський, Червона гірка. Варто відзначити, що могильники саме верхньої течії Сіверського Дінця є найбільш дослідженими. Релігійні уявлення активно супроводжували поховання. Вони проявляються у супровідному інвентарю та розташуванні скелета в могилі.

В більшості катакомбних (однак інколи і в ямних) інгумаціях під тілом небіжчика археологи знаходили вугільну підстилку (рис. 1). Оскільки переважно вона була в парних похованнях, то дослідниця С. Плетньова зробила висновок, що ця підстилка мала «весільне значення»: коли помирав воїн, його дружина мала доглядати за господарством та дітьми, а тому з ним ховали рабиню-наложницю. Підстилка в цій ситуації означала створення нового «посмертного» шлюбу. Також, подібну підстилку було виявлено у похованнях жінки та дітей. У цьому випадку вона могла означати, що жінка була не рідною мамою, а просто померла одночасно з дитиною, а підстилка уособлювала «посмертне усиновлення». Однак В. Аксьонов зазначив, що такі підстилки були знайдені і в одиночних катакомбах, тож він інтерпретував значення підстилки як спробу сім'ї передати небіжчику частину «родинного вогню», що забезпечувало єдність померлих людей з їх живими родичами, а посипання підлоги поховальної камери вугіллям з родинного вогнища, у такому разі, роз-

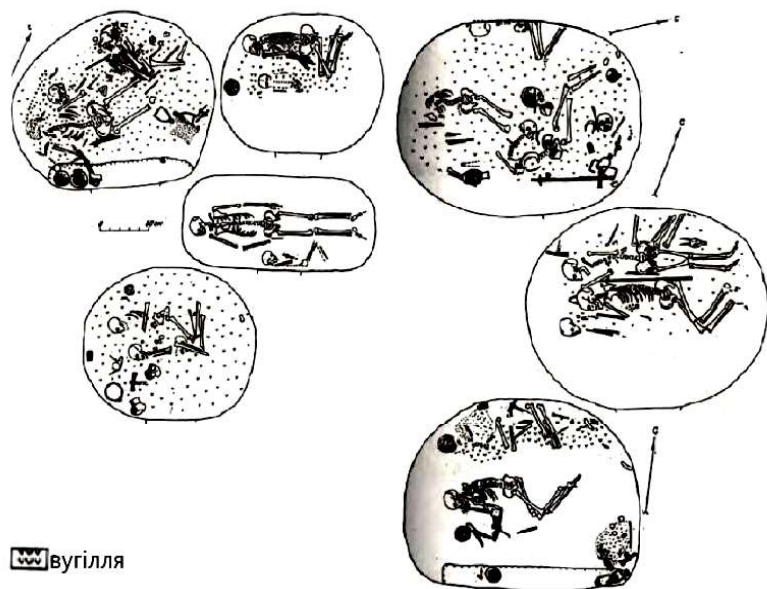

Рис. 1. Вугільна підстилка в катакомбних інгумаціях.

глядалося як забезпечення мерця необхідним теплом та світлом. У кочових народів вогонь мав сакральне значення, тож ця версія є цілком логічною та найбільш ймовірною.

Майже кожне Салтівське поховання супроводжувалося інвентарем. Зазвичай це були речі, які небіжчик набув при житті та їжа. Простежується і жертвоприношення тварин. Кількість та престиж інвентарю в катакомбних могилах залежало від заможного становища людини: чим багатшою була людина, тим багатшим і різноманітним був супровідний інвентар. Чоловічі поховання супроводжувалися зброєю, кінською зброєю, поясом, інколи посудинами, та рідше прикрасами-браслетами. Жіночі ж навпаки – мали багато прикрас у вигляді сережок, намист, каблучок, браслетів тощо, рідше мали ніж, озброєння майже не було.

В парних похованнях багатство супровідного інвентарю жінок залежало від багатства інвентарю чоловіка. Дітей до 7 років досить часто ховали взагалі без речей. Ямні могили супроводжувалися набагато біднішим інвентарем. Він складався переважно з їжі, горщиків, намист, сережок та ножів. Ця традиція пояснюється вірою населення в потойбічне життя. В той час як алани, для яких і була

притаманна традиція захоронення в катакомбах, наділяли покійника повноцінним комплексом речей, які на їхню думку, потрібні були на «тому світі», то тюрко-угри, які є представниками ямних поховань, вважали, що людина отримує щастя без потреби речей з попереднього життя. Варто відмітити Нетайлівський могильник, адже в цьому похованні був знайдений весь комплекс інвентарю: речі, якими користувався покійник при житті, їжа, залишки тварин. Їжа могла слугувати предметом, який мав знадобитися під час переправи у світ мертвих. Цікавим є часте пошкодження зброї, яка знаходилася серед супровідного інвентарю. Це можна пояснити думкою, що речі потрібно привести в непридатність, аби душа людини могла скористатися ними.

Окрім речей велику кількість поховань супроводжували рештки тварин. В катакомбних могилах вони часто мали окреме місце, а в ямних для них споруджувався невеличкий підбій. Однак, варто відзначити, що інколи тварини ховалися разом з людиною (під, поряд, або навіть поверх тіла). Тварини були як частиною поминальної їжі, так і об'єктами жертвоприношення. В якості останніх, зазвичай, виступали коні (часто навіть з усім спорядженням), які для кочівників мали особливе значення, адже супроводжували їх впродовж усього свого життя. Населення вважало, що ці тварини будуть провідниками душі у світ мертвих і саме на них вона туди переправиться, а їжа допоможе вгамувати голод померлого до потрапляння туди.

Важливим є орієнтація похованого та могили відносно сторін світу. Людей в катакомбах, зазвичай, розташовували головою на схід. Це витікає із віри в те, що захід – місце розташування потойбічного світу і таким розташуванням люди направляють свого мертвого родича в потрібному напрямку. Для ямних поховань було характерним орієнтація навпаки – головою на захід, що зумовлено поклонінню сходу сонця. Наразі вчені не визначили які саме релігійні вірування були представлені даним способом поховання.

Досить цікавим є обряд «знешкодження» покійника. Він має вигляд зв'язування чи перекладання окремих частин тіла в могилі або навіть винесення їх та перепоховання за межами могили. Спочатку вченим здавалося, що анатомічне положення скелета зумовлене пограбуванням могили. Це було досить звичним явищем. Однак вцілілий інвентар дав розуміння того, що варто шукати інші причини цих дій. Було визначено, що перекладання частин скелета і було остаточною ціллю повторного проникнення в могилу. Люди вважали, що навіть після смерті погана людина може принести зло

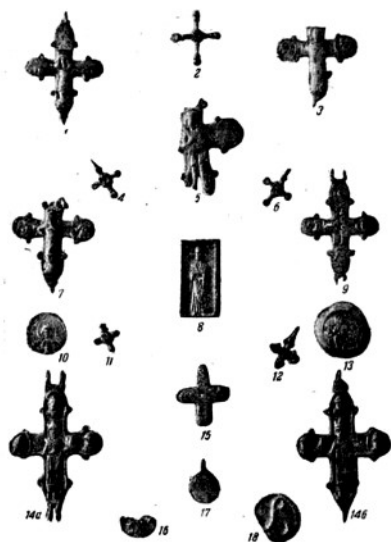

Рис. 2. Хрестоподібні підвіски із
Верхньосалтівського
могильника.

живим, тож, таким чином, вони намагалися вгамувати свій страх перед злими силами.

Спочатку це було зумовлено міграцією номадів на нові землі, адже коли вони почали осідати, то займали території де вже колись були поховані люди і аби вгамувати страх перед невідомими покійниками (адже вони не знали якими вони були за життя), руйнували їхні скелети. Згодом, це стало частиною їхнього поховального обряду. Оскільки руйнували скелет переважно родичі похованого, то вони знали скільки зла ця людина може принести. Тому ступінь руйнування в кожній могилі відрізнялася. Найменшою руйнацією було перекладання

стопи ніг, аби людина не могла вийти з могили. Наступна – кістки рук, аби не мати можливості користуватися зброєю. Далі була грудна клітина, яка містила найголовніші органи для життєдіяльності – серце та легені. Інколи від тіла відділяли голову. «Найнебезпечнішим» мерцям частини тіла не просто відділяли, а повноцінно виносили з могили та ховали в іншому місці.

В могильниках були знайдені й типово язичницькі могили (як от поховання дівчини-підлітка на Верхньосалтівському могильнику). Про це свідчать язичницькі традиції захоронення мерця, наприклад, тризна, що супроводжувала такі поховання. Вона мала вигляд жертвовного обіду, який проводили на могилі покійника, де їли коливу – пшеничну чи ячмінну кашу, яка вважалась їжею мерців. Оскільки це були поодинокі випадки, то ми можемо зробити висновок, що як мінімум декілька сімей серед населення верхньої течії Сіверського Дінця були язичниками.

У переважній більшості поховань серед інвентарю були знайдені характерні амулети, які активно свідчили про поклоніння населення сонцю. Також, цікавими є хрестоподібні підвіски, знайдені в Верхньосалтівському могильнику (рис. 2). Вони знаходилися в комплексі з

іншими прикрасами. Тож чи був це прояв християнських уявлень в представників Салтівської культури ми не можемо бути впевнені.

Отже, представники Салтівської культури не мали єдиних релігійних уявлень. Частково на це впливає строката етнічність серед носіїв культури. За допомогою аналізу поховань ми можемо простежити наступні релігійні вірування: аніматизм, що проявляється в наявності вугільної підстилки; анімізм та шаманізм, а частково і язичництво представлені вірою в потойбічне життя та духів, а також беззахисність мертвих перед злими духами. Язичництво відходило на задній план, однак все ж ще існувало. Фетишизм яскраво представляють амулети, а хрестоподібні підвіски можуть бути ознаками проникнення в населення Салтівської культури християнства.

Список використаної літератури

1. Аксенов В. С. Новые материалы к вопросу о мадьяро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье. *Археологія і давня історія України*. Київ. 2011. Вип. 7. С. 133–143.

2. Аксенов В. С. Погребальний обряд раннесредневекового могильника Червоная Гусаровка. *Дриновський збірник*. Софія ; Харків: Издательство на БАН «Проф. Марин Дринов», 2016. Т. IX. С. 67–76.

3. Аксьонов В. С. Вогняні ритуали у аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця (за матеріалами катакомбних могильників). *Археологія*. 2020. № 4. С. 28–38.

4. Плетнева С. А. От кочевий к городам Салтово-маяцкая культура. *МИА*. Москва : Наука, 1967. № 142. 196 с.

5. Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва : Мосты культуры, 1999. 373 с.

6. Тесленко Т. І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. *Наукові записки Науково-дослідницької кафедри історії української культури*. Харків, 1927. № 6. С. 353–356.

7. Хоружая М. В. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984–2012 гг.). *Древности 2013*. Харьков : ООО «НТМТ», 2013. С. 211–224.

Грига С. В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ФРАГМЕНТ КЕРАМІЧНОЇ ПЛЯШКИ З МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

В публікації аналізується знайдений фрагмент дінця пляшки в околицях м. Кам'янець-Подільського. Висловлюються припущення щодо його інтерпретації.

Ключові слова: м. Кам'янець-Подільський, мінеральна вода, пляшка, лікування.

Студентами першого курсу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, під час розвідкових робіт на території Старого м. Кам'янця-Подільського, був знайдений шматок глазурованої кераміки. На ньому майже повністю зберігся відбиток круглого штамп з написом. Знахідка була зроблена за 2 м зліва від сходів Фаренгольца, з викиду траншеї, глибиною близько 2-х метрів по вул. Ковальській. Окрім нього було виявлено уламки кераміки кінця XIX – початку XX ст., раковини молюсків з просвердленими отворами. Але нашу увагу привернув саме цей шматок глазурованої кераміки, на якому була закарбована печатка.

Рис. 1. Уламок пляшки з клеймом на денці, знайдений в м. Кам'янці-Подільському.

Відбиток має розмір 4×4 см. В центрі напис: «GEMEINDE PULLNA». Також фіксуються літери по колу печатки (рис. 1). Зважаючи на те, що відбиток не дуже якісний і його частина втрачена, розібрати що там було написано не вдалося. Але, скориставшись пошуком в інтернеті за запитом «GEMEINDE PULLNA» ми знайшли аналогічний штамп, але без втрат і набагато чіткіший. Звідси встановлюємо, що напис по колу відбитка: «PULLNAER BITTERWASSER» (рис. 2)[1].

Нами з'ясовано, що найбільш ймовірно – це німецька керамічна пляшка для води, приблизно кінця XIX ст. [1]. На жаль, інформації саме про пляшки з подібними печатками дуже мало, переважно, можна побачити оголошення на сайтах з продажу антикваріату. В описі дають таку інформацію про цей товар: це глазурована пляшка, трохи неправильної форми, висотою приблизно 7,5 дюймів (19 см) і 3 дюйми (7,6 см) [2; 3]. На одному з сайтів є інформація, що на пляшці зроблений штамп з написом «BRÜX», який вказує на місце виготовлення. Громада Брух, знаходиться на півночі землі Баварія, що в Німеччині [4]. На іншому сайті, знаходимо пляшку з тією ж печаткою, але там є інформація, що її виготовили у чеському місті Брно [5]. Але поки відкинемо ці теорії, бо фотографій цих штампів нема, і де саме

була виготовлена виявлена нами пляшка ми можемо лише висловлювати припущення.

Слово «gemeinde» у перекладі з німецької означає громада. Виходить це якась громада «PULLNA». За запитом «PULLNA» ми дізнаємось, що це місце знаходиться в Чехії [8]. Слово «bitterwasser» з німецької означає гірка вода. Знаходимо статтю у англійській вікіпедії, що це сильно мінералізована

Рис. 2. Подібний повний штамп на керамічній пляшці з чітким написом.

вода сульфатно-магнієвого типу з села Бечов, Устецького краю Чехії [9]. Там сказано, що гіркі води з цього регіону видобувалися біля чотирьох сіл і експортувалися до всього світу. Одне з цих сіл, Біяни (чеськ. Bylany), яке німецькою іменувалося Pullna. Також перераховано кілька торгових марок, в тому числі «Pillnaer bitter wasser» та «Püllna wasser». Перша назва написана на нашій печатці [9].

Для чого використовувалися ці «гіркі» води? Адже вживали їх, переважно, як проносне, при захворюваннях печінки і кишківника, а також від головного болю та ревматизму. Вода мала гіркий смак та жовтуватий колір, запах відсутній [7; 9]. Видобуток цих вод відбувається і сьогодні, зокрема, на сайті фірми «Zaječická hořká», яка їх реалізує, можна дізнатись про їх історію, яка починається з відкриття у 1717 р. колодязя з гіркою водою [10]. Згодом, поступово вивчалися лікувальні властивості цієї води, відкрився бальнеологічний курорт у м. Біліна. У 1777 р. вперше починають виготовляти глиняні пляшки для розливу води, подібні до знайденого нами фрагменту. З 1797 р. продукція поставлялася до Російської імперії. У 1856 р. виготовлялося 250000 глиняних пляшок на рік [10].

Існує достатньо ґрунтовна публікація, у якій описуються подібні керамічні пляшки для мінеральної води, що були знайдені у польському місті Познань. Там також йдеться про вироби з написом «GEMEINDE PULLNA», які виготовлялися в Чехії за допомогою гончарного кола. Лише на рубежі XIX–XX ст. відбувся перехід до виготовлення цієї тари на спеціальних пресах. З розвитком технологій, зникають штампи і замість них починають використовувати етикетки, а згодом, керамічну тару замінили на скляні пляшки [6].

У роботі про археологічні дослідження у Кам'янці-Подільському І. Старенького згадується, що по вулиці Троїцькій під час розкопок знаходили багато археологічного матеріалу другої половини XIX – початку XX ст., представленого фаянсовими виробами як іноземного так і вітчизняного виробництва. Серед них присутні пляшки з-під бехерівки у Карлових Варах в Чехії (ймовірно подібні до нашої знахідки) та пляшки з-під зельтерівських мінеральних вод у Німеччині [11].

Отже, нам вдалося з'ясувати, що знайдений уламок з написом «GEMEINDE PULLNA», відносився до керамічної пляшки з гіркою лікувальною водою із західної частини Чехії. Реалізацією цієї води займалися різні фірми, а тому і багато варіацій написів на пляшках. Ця продукція поширювалася по всій Європі, ймовірно, саме таким чином вона потрапила до м. Кам'янця-Подільського. Звичайно, що посудина мала деяку цінність й після використання води її не викидали і вона далі продовжувала побутувати у господарстві тієї чи іншої родини.

Список використаних джерел та літератури

1. German Stoneware Water Bottle. URL: https://www.botlman.com/mixed_bag/albumcomment/bitter-wasser-pullnaer-gemeinde-pullna-german-stoneware-water-bottle?i=73&s=1 (дата звернення: 12.04.2023).
2. Old German Pottery Bitters Bottle Pullnaer Bitterwasser. URL: <https://www.worthpoint.com/worthopedia/german-pottery-bitters-bottle-252913346> (дата звернення: 12.04.2023).
3. 19th Prussian Pinched Stoneware Bitterwasser Bottle. URL: <https://www.worthpoint.com/worthopedia/19th-c-prussian-pinched-stoneware-bitterwasser> (дата звернення: 12.04.2023).
4. Pullna: Bitterwasserflasche. URL: <https://www.meintzinger.de/AiF/G38439M.HTM> (дата звернення: 12.04.2023).
5. Lahev na mineralni vodu. URL: https://www.mgvysociny.cz/vismo/galerie2.asp?id_org=450032&id_galerie=6330 (дата звернення: 12.04.2023).
6. Kowalczyk A. Jakie wody mineralne w XVIII i XIX w. pijali mieszkańcy Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski. 2012. Is. 7. S. 141–154. URL: https://www.academia.edu/24837144/Jakie_wody_mineralne_w_XVIII_i_XIX_w_pijali_mieszka%C5%84cy_Ostrowa_Tumskiego_w_Poznaniu_What_Mineral_Waters_the_Inhabitants_o_Ostr%C3%B3w_Tumski_in_Pozna%C5%84_Drank_in_the_18th_and_19th_Century_ (дата звернення: 12.04.2023).
7. Pullna. URL: <https://www.dictionary.net/pullna> (дата звернення: 12.04.2023).
8. Where is Pullna in Czech Republic. URL: https://geotarget.com/index.php?qcountry_code=CZ&qregion_code=89&qcity=Pullna (дата звернення: 12.04.2023).

9. Zaječická hořká–Wikipedia. URL: https://en.m.wikipedia.org/wiki/Zaje%C4%8Dik%C3%A1_ho%C5%99k%C3%A1 (дата звернення: 12.04.2023).

10. Zaječická hořká. URL: <https://zajecicka.cz/> (дата звернення: 12.04.2023).

11. Старенкий І. О. Охоронні археологічні дослідження на території заповідників (на прикладі Кам'янця-Подільського). *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ ; Глухів, 2018. Вип. 11. С. 40–43.

Кагарлицький О. І.

*Український державний університет
імені Михайла Драгоманова*

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Дослідження присвячене аналізу досліджень давньоруських поселень та їх значення для розуміння історії Київської Русі. Зокрема, стаття розкриває важливість досліджень давньоруських поселень як джерела для розуміння історії Київської Русі та її культурної спадщини.

Ключові слова: давньоруські поселення, культура, історія, Київська Русь.

Археологія – наука, що досліджує матеріальну культуру минулих цивілізацій, у тому числі Київської держави. Однією з ключових галузей археології є дослідження давньоруських поселень. Ці дослідження проводяться з метою вивчення соціальної організації, економіки, побуту, культури та мистецтва давньоруських народів.

Для проведення археологічних досліджень давньоруських поселень використовуються різні методи, зокрема зіставлення історичних джерел з археологічними знахідками, аналіз зразків кераміки, дерева, кісток та інших матеріалів, що знайдені під час археологічних розкопок.

Дослідження давньоруських поселень є важливим джерелом інформації для реконструкції історії Київської Русі та її культурної спадщини. Зокрема, ці дослідження дозволяють встановити зв'язки між різними давньоруськими населеними пунктами, відтворити їхні звичаї, технології та торгові маршрути. Крім того, археологічні дослідження давньоруських поселень допомагають вивчати економіку, архітектуру та мистецтво того часу.

Науковий інтерес до давньоруських городищ з'явився на початку XIX ст. Науковці довго дискутували про те, що саме вони символізували: деякі вчені вважали городища язичницькими святилищами,

де проводились релігійні обряди, зокрема, весілля [2], тоді як інші бачили в них лише залишки стародавніх поселень [3]. Д. Самоквасов представив переконливі докази на користь того, що городища використовувалися як житлові та фортифікаційні споруди [10]. Упродовж тривалого часу городища різних культурно-історичних епох досліджувалися загалом, а лише пізніше почалося вивчення власне давньоруських городищ завдяки археологічним розкопкам.

Сьогоднішній стан наукових досліджень дозволяє проводити узагальнення та аналіз значного обсягу наявного матеріалу за допомогою різноманітних методик дослідження в різних галузях, зокрема, в археології. Впродовж ХХ ст. було проведено значну кількість археологічних експедицій, що досліджували давньоруські поселення, включаючи селища та городища. У Науковому архіві ІА НАНУ зберігаються звіти польових експедицій, серед яких, автором були опрацьовані ті, що стосуються Західної України, та відібрано ті звіти, які містять інформацію про фіксацію давньоруських поселень та городищ, навіть якщо ця інформація є незначною [4].

Починаючи з 1930-х рр. ХХ ст., українська археологія пережила новий етап розвитку. В цей період було проведено багато масштабних розкопок городищ, а також було приділено значну увагу теоретичному аналізу отриманої інформації. Систематизовані матеріали розкопок. Разом з писемними джерелами вони дали можливість зосередитися на таких аспектах вивчення городищ, як топографія та планування оборонних споруд, будова укріплень та характер забудови, типологія, господарський характер, хронологічні й територіальні особливості, походження та становлення давньоруських міст, демографічна ситуація та її регіональні та хронологічні особливості, міська влада та управління.

Під час вивчення городищ як пам'яток фортифікації та військово-інженерного мистецтва, П. Раппопорт розробив їх типологічну класифікацію для різних історико-географічних областей Русі. Він досліджував топографічне місцеположення та планувальну структуру укріплень, характеризуючи городища як острівні, мисові, округлі, напівкруглі, складно-мисові, складні та «волинського типу» [7]. Крім того, дослідник виокремив групу городищ Болохівської землі (Рис. 1), оскільки вони мали дуже складну систему валів та ровів, що розташовуються кількома рядами. Його робота є важливим кроком в розвитку археологічної науки того часу.

Під час дослідження городищ, що відносяться до об'єктів фортифікації та військово-інженерного мистецтва, М. Кучера зосередився

на класифікації за їх зовнішніми ознаками, а саме за топографічним місцезонаванням та плануванням оборонних споруд. Він відзначив, що у дослідженні П. Раппопорта можна виокремити кілька принципів класифікації (Рис. 2): залежність форми городищ від природних захисних умов місцевості – рельєфу; ступінь ускладненості їх плану, який зумовлений структурою укріплень (враховується співвідношення розмірів складових частин); соціальний аспект [6].

В. Довженок та А. Куза зосередилися на соціальних ознаках як головній основі для типологічної класифікації городищ. Вони виділили чотири основні типи поселень, кожний з яких мав свою основну соціальну рису, яка визначала його належність до певного типу поселень. Перший тип – це неукріплені села, в яких мешкали особисто вільні общинники та феодално залежні селяни. Другий тип – укріплені двори феодалів, де мешкали їхні власники, вотчинна адміністрація та челядь. Третій тип – сторожові городища – гради, на яких проживали різні представники військового стану. Четвертий тип – міста, які виступали торгово-ремісничими, політичними та культурними центрами [5]. Важливо зазначити, що

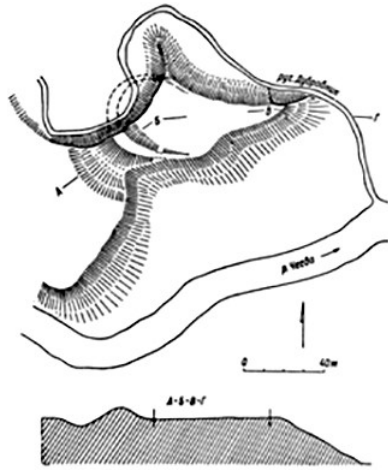

Рис. 1. Городище в с. Нижній Струтинь.

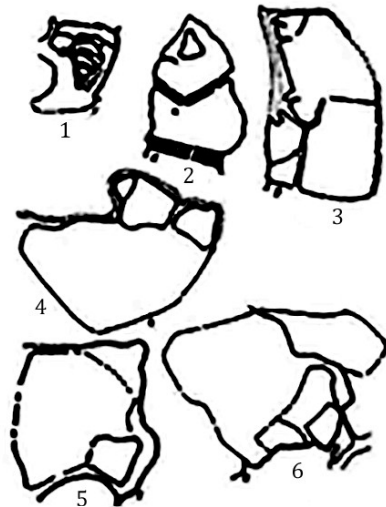

Рис. 2. 1 – Городище Плісеська біля с. Підгірці; 2 – городище Галича в с. Крилос; 3 – городище Білгорода в с. Білогородка; 4 – Київ; 5 – Переяслав Руський (м. Переяслав-Хмельницький); 6 – Чернігів.

між окремими типами не існувало чітких меж, але кожне поселення мало свою головну соціальну рису, яка й визначала його належність до певного типу.

Більшість дослідників зосереджує свою увагу на аналізі господарської діяльності, що пов'язана з городищами. Один з найбільш відомих дослідників давньоруського ремесла – Б. Рибаків вивчав цю тему докладно [8]. Звісно, сьогодні його праця має низку зауважень, але все ще залишається найбільш фундаментальною. З нашого погляду важливим є те, що саме вона відкрила цілий напрямок в археологічних дослідженнях. Також, багато науковців зосереджують свою увагу на дослідженні окремих галузей давньоруського ремесла.

Зокрема, значна увага була приділена дослідженню міського управління. П. Толочко наголошує на тому, що аналіз соціального становища та компетенції головних органів міського управління дозволяє розглядати їх як інститути княжої влади вже на початкових етапах формування державності. Князівська законодавча влада практично охоплювала всі аспекти міського життя (регулювала норми міського життя, збір податків на користь держави, керувала міським земельним фондом та комунальним благоустроєм, визначала місце церкви та її посадовців в міському управлінні) [11].

Українські археологи дедалі більше визнають потребу у розширенні методів та способів дослідження міського феномену. М. Сагайдак, використовуючи геоморфологічні відомості, аналізує історичну стратиграфію Подолу, що пов'язана з тектонічними рухами, та відносить її до поселень у Верхньому місті, що дає новий погляд на заснування Києва [9, с. 8]. Ф. Андрощук використовує методику дослідження слов'яно-скандинавських культурних зв'язків, які вплинули на формування давньоруської культури в межиріччі Дніпра та Десни, зокрема, на матеріалах Шестовицького археологічного комплексу, визнаних за реперну пам'ятку для давньоруської епохи [1]. О. Бондарець підкреслює важливість об'єктивного співвідношення писемних даних та археологічних джерел у вивченні давньоруських городищ, що досягається їх аналізом з урахуванням ідеологічних моделей минулого, оскільки вони є відображенням ментальності людей, що створювали ці записи [1].

Хоча дослідження городищ у джерелознавчому плані може мати значні інформаційні можливості, теоретичний аналіз матеріалів городищ залишається відкритим у багатьох аспектах. Кожен етап історіографії відрізняється своїми методологічними підходами, проблемами, методами та способами дослідження, введенням нових джерел

та істотними змінами в організації дослідницької роботи. На сучасному етапі, для розуміння феномена урбанізаційних структур Русі, важливим є аналіз городищ у контексті культурологічного знання.

Дослідження давньоруських поселень має велике значення для розуміння історії Київської Русі. Археологічні розкопки дозволяють збирати інформацію про життя та культуру наших предків, аналізувати зміни в економіці, політиці та соціальних відносинах.

Дослідження стародавніх поселень також дають можливість зрозуміти, як формувалася урбанізаційна структура Русі. Знання про внутрішню організацію та функціонування міст допомагають реконструювати історію формування українського народу та його культури.

Також дослідження давніх поселень дають можливість переглянути та переосмислити історичні події, пов'язані з розвитком міст та інших населених пунктів, які мали велике значення для формування державності Київської Русі. Дослідження давніх поселень дають можливість відновити історію розвитку окремих міст, їхню господарську та культурну спадщину, а також зрозуміти взаємозв'язки між різними регіонами Київської Русі та її взаємодію з іншими культурами того часу. Загалом, вивчення давніх поселень та інших археологічних знахідок є важливим елементом вивчення історії Київської Русі та розуміння її культурної та історичної спадщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. 140 с.
2. Археология Украинской ССР : в 3 т. Т. 3 : Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. ; редкол. тома: В. Д. Баран (отв. ред.) [и др.]. Киев : Наук. думка, 1986. 573 с.
3. Беляева С. А. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси. *Труды V Международ. конгр. археологов-славистов*. 1988. Т 2. С. 196–200.
4. Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автуничі: загальне і особливе. *Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідомл. 12-ї наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, 16–18 травня, 2005 р., м. Вишгород*. Вишгород, 2005. С. 49–68.
5. Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі II. *Археологія*. 1975. Вип. 16. С. 3–14.
6. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : ІА НАН України, 1999. 252 с.

7. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Москва–Ленинград : Наука, 1967. 241 с.
8. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва : Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
9. Сагайдак М. А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва. *Магістеріум Вип. 6. Археологічні студії*. Київ: Стило, 2001. С. 6–18.
10. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / Біляєва С. О., Веремейчик О. М., Вознесенська Г. О. та ін. Київ : Шлях, 2003. 232 с.
11. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. Київ : Наукова думка, 1989. 256 с.

Карпенко А. А.

*Ніжинський державний
університет імені Миколи Гоголя*

ДОСЛІДЖЕННЯ БУДОВИ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОНЧАРНИХ ГОРНІВ ДЛЯ ВИПАЛЮВАННЯ КЕРАМІКИ

Публікація присвячена дослідженню структури та процесу будівництва давньоруських гончарних горнів для випалювання кераміки як однієї зі складових гончарного ремесла у Київській Русі. Детально описано будову та функціональні особливості кожного структурного елемента гончарних горнів, а також зазначено технології, які використовувалися для їх будівництва.

Ключові слова: випалювання кераміки, давньоруський горн, гончарне виробництво у Київській Русі, ремісничий посад Вишгорода.

Як відомо, фрагменти кераміки – наймасовіший вид підйомного матеріалу, який археологи здобувають в результаті розкопок і який дозволяє характеризувати не тільки побут, а й технологію виробництва, яку використовували люди на визначеній території у певний період. Для нас окрему цінність має технологія виробництва та, зокрема, випалу керамічних виробів.

Недостатній рівень дослідженості окремих конструктивних елементів гончарних горнів та особливостей процесу випалювання завжди викликали інтерес у дослідників давньоруського гончарного виробництва. Більшість випалювальних горнів дійшли до нашого часу у неповноцінному вигляді, тому археологи намагаються доповнити або уточнити вже наявні дані про відомі частини споруд. Тому метою нашої публікації є спроба дослідити будову давньоруських гончарних горнів та процесу їх будівництва в період з X – по XIII ст.

Важливо відмітити, що людина пройшла тривалий шлях у процесі становлення випалювальної техніки, а горн – це найбільш розвинений вид теплотехнічних споруд для термообробки кераміки [8, с. 64]. Тому, закономірністю є наявність своєрідного еволюційного ланцюжка у способах обпалення від найнижчого – у відкритих вогнищах, (потім у виробничих багаттях, згодом у печах) до найвищого – за допомогою горна.

Гончарний горн відрізняється від печі для випалювання кераміки кількома рисами. *По-перше*, у горна обов'язково наявні дві (іноді більше) функціональні камери, одна з яких відведена для розміщення у ній виробів, а інша – для забезпечення процесу згорання палива [7, с. 17]. Під поняттям «камера», ми маємо на увазі об'ємний простір всередині горна, обмежений постійними глиняними стінками. Іншими словами, горн складається з топкової та випалювальної камер.

По-друге, визначальною рисою гончарного горна є перегородка між камерами. Ознайомившись з наявною історіографією з нашої тематики, можна знайти чимало різних найменувань цього функціонального елементу: черінь [4, с. 65], перегородка з теплопровідними каналами [2, с. 95], роздільник, розподільник [3, с. 33], решітка [5, с. 85]. Незважаючи на таке термінологічне різноманіття, зміст цього елементу лишається сталим – це плоска глиняна деталь, яка розмежує топкову та випалювальну камери. Обов'язковим є наявність у цій перегородці отворів для можливості руху тепла.

З вищенаведеного випливає, що гончарний горн має чітку будову, яка пов'язана із розподілом на функціональні блоки (Рис. 1), [2, с. 107–108]:

- 1. Топковий блок.** Знаходиться найнижче, під черінню. Тут відбувається процес вироблення теплової енергії шляхом горіння палива.
- 2. Теплопровідно-розподільчий блок.** Розташований у середній частині тіла горну і складається з черіня та наявних у ній теплопровідних каналів. Функція цього блоку полягає у транспортуванні та розподілі теплової енергії у випалювальній частині шляхом руху тепла через спеціальні отвори – продухи.
- 3. Випалювальний блок.** Знаходиться над теплопровідно-розподільчим блоком в випалювальному блоці де розміщуються вироби та відбувається процес перетворення глиняного виробу на керамічний під дією високих температур.

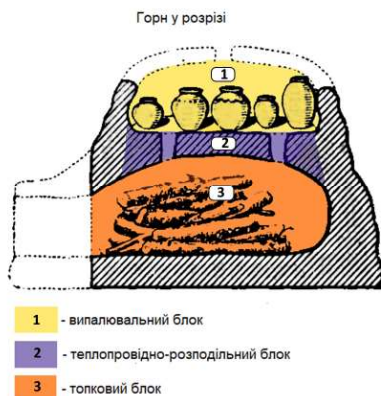

Рис. 1 Будова гончарного горну з розподілом на функціональні блоки.

Отже, випалювальний процес відбувається за рахунок безпосереднього впливу високої температури (утвореної внаслідок спалення значної кількості палива) та розподіленої теплової енергії на виріб.

Будівництво горна відбувалось у кілька етапів. Спочатку давні гончарі обирали місце і рили котловину, зазвичай, більшої площі за запланований горн. У подальшому, відбувалась засипка прилеглого до тіла горна місця материковим лесом, що давало можливість якісно збудувати і просушити

споруду. Першою формувалась топкова камера, яка виводилась до рівня денної поверхні. Зазвичай висота топкової камери не перевищувала 0,5–0,6 м, а її стінки споруджувались за допомогою каркасу з прутів чи гілок [1, с. 155]. Формування стінок горна відбувалось методом наліплення підготованої глиняної маси на каркас. Далі формувалась перегородка – теплопровідно-розподільний блок, який зводився також на дерев'яні опалубці, яка являла собою тимчасову форму-конструкцію. Після часткового висихання загальної конструкції, продовжувалось нарощування стінок – таким чином, формувалась випалювальна камера. Після завершення процесу, споруду просушували та прогрівали. Іноді, горн могли обпалювати не лише зсередини, а й із зовнішньої сторони, що було перевірено експериментальним шляхом [6, с. 225].

У якості доповнення, можна відмітити варіабельність конструкції горнів, коли, залежно від потреб, змінювалось їхнє призначення. Прикладом може слугувати одна зі споруд, відкрита під час розкопок ремісничого посаду Вишгорода у 2014–2015 рр. Вчені зазначають, що цей горн на початковому етапі функціонування використовувався в якості печі для випалювання вапна, яке активно використовувалось для будівництва церкви св. Бориса і Гліба, а вже згодом був перебудований для потреб гончарства [5, с. 85].

Вищенаведені особливості можна простежити на прикладі випалювальних споруд ремісничого посаду Вишгорода, адже археоло-

гічно достовірним є той факт, що саме це місто мало ознаки провідного гончарного центру, якому не було аналогів у Київській Русі. Зафіксовані чисельні горни цього осередку виробництва давньоруської кераміки (їхня кількість складає 250–300 споруд) мають усі ознаки приналежності до теплотехнічних споруд горнового типу і дозволяють археологам з упевненістю стверджувати про високий рівень розвитку гончарного виробництва на цих землях у X–XIII ст. [7, с. 169].

Загалом, давньоруські гончарні горни були важливим елементом ремесла та культури на території Русі, а їх будова та технології випалювання кераміки відображали рівень розвитку цієї галузі в давнину.

Як висновок зазначимо, що дослідження структури та процесу будівництва давньоруських гончарних горнів являє собою важливий аспект у вивченні особливостей гончарного ремесла в давньоруський період в цілому, зокрема, і технології випалювання керамічних виробів. Подальші археологічні дослідження у цьому напрямку дозволять краще зрозуміти технології та практики виготовлення кераміки в Київській Русі.

Список використаних джерел та літератури

1. Бібіков Д. В. Конструктивні особливості гончарного горна кінця X–XI ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді. *Болховітінівський щорічник 2013/2014*. 2015. С. 153–156
2. Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.). Москва : Наука, 1991. 215 с.
3. Володарець-Урбанович Я. В. Гончарні горни балки Канцерка. *Археологія*. 2011. № 4. С. 32–45.
4. Готун І., Шевцова Л. Автуничі – селище гончарів X–XIII століть. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994*. 1995. С. 61–76.
5. Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленич А. М., Переверзев С. В. Археологічні дослідження на території м Вишгород. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. 2018. С. 84–86.
6. Оленич А. М., Бібіков Д. В., Івакін В. Г., Зоценко І. В. Експериментальна реконструкція давньоруського гончарного горну (за матеріалами розкопок ремісничого посаду Вишгорода). *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 1 (22). С. 225–229.
7. Оленич А. М. Процес випалу в давньоруському горні: на прикладі горнів вишгородського посаду. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 3 (20). С. 168–171.
8. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. Київ : КНТ, 2006. С. 57–70.

Романюк А. В.

Кам'янець-Подільський ліцей № 3

Клімчук Ю. А.

PhD, Кам'янець-Подільський ліцей № 9

ім. А. М. Трояна

КНЯГИНИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ XII–XIII ст. В ОКОЛИЦЯХ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто історію археологічних досліджень Княгининського давньоруського поселення. Проведено аналіз керамічного матеріалу, виявленого під час огляду території Княгининського городища.

Ключові слова: *Пониззя, городище, Княгинин, кераміка.*

В історіографії княжої доби однією з найскладніших є проблема формування і складання території Пониззя в Подністров'ї у визначенні його територіальних і хронологічних меж. На думку дослідників, головним чинником утворення історичної області Пониззя був процес формування державності у східних слов'ян і складання адміністративно-територіальних регіонів відповідно до природно-географічних зон та специфіки їх заселеності. Особливо активізувався цей процес у XII–XIII ст. у зв'язку з розпадом єдиної Київської Русі на удільні князівства, в яких у свою чергу також відбувалося місцеве районування [1, с. 84–85].

На початку XIII ст. в Середньому Подністров'ї формувалися історична область Пониззя та удільне князівство зі столицею у м. Бако́та. Перша згадка про Пониззя зафіксована в Іпатіївському літописі під 1226 та 1227 рр. В ній мова йде про те, що, уступаючи галицький стіл угорському королевічю Андрієві, князь Мстислав Удатний взяв собі Пониззя [9, стб. 752].

Варто зауважити, що поняття Пониззя зникає у літописах та інших джерелах з другої половини XIII ст. у зв'язку з геополітичними змінами, які внесла на той час татаро-монгольська навала на Південно-Західну Русь, відокремленням Пониззя від галицької землі вже у XIV ст. і процесом формування нових історико-етнографічних регіонів, що призвело до появи майже тотожної назви «Поділля» [5, с. 19, 50; 8, с. 115–116].

Східні слов'яни на території Пониззя часто використовували городища давніших історичних епох, тому в планувальній структурі городища поділяють на одноструктурні (прості), які складаються з однієї частини (більшість), і багатоструктурні (складні), що складаються з двох і більше частин (мають більше одного укріпленого майданчика). До складних городищ зараховують Городиська, По-

дільське, Привороття Друге та Княгинин, де поряд з давньоруським матеріалом знайдено матеріал трипільської культури і раннього залізного віку.

Зокрема, давньоруське багатшарове поселення Княгинин розміщене в ур. Городиська – на мисі між лівим берегом р. Жванчика і струмком, на південно-західній околиці села. Наприкінці XIX ст. його також обстежили і зафіксували в своїх працях Ю. Сіцінський та В. Гульдман [3, с. 101; 10, с. 106–107]. В 1964 р. ця ж пам'ятка обстежувалася співробітниками Кам'янець-Подільського педагогічного інституту та Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника [4, с. 96]. У ході археологічної розвідки 1974 р. М. Кучера знайшов тут багато трипільської кераміки й дійшов висновку, що воно одношарове (трипільське) [7, с. 92]. Проте, наступні обстеження на цьому городищі дозволяють визначати його як давньоруське багатшарове поселення [4, с. 98].

Історіографічний огляд проблеми засвідчує, що Княгининське городище входило до автономного регіону у складі Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства – Пониззя.

Постановою виконкому Хмельницької обласної ради № 84 від 25 березня 1971 р. городище у Княгинині оголошене пам'яткою місцевого значення, а постановою КМУ № 1761 від 27 грудня 2001 р. – пам'яткою національного значення [2, с. 63].

Проведений нами в жовтні 2022 р. огляд городища дозволив визначати його як багатшарове поселення. В оголеннях культурного шару, на поверхні, знайдено кераміку трипільського, чорноліського, скіфського та давньоруського часів.

Пам'ятка зі сходу, півдня та заходу захищена крутими обривистими схилами мису, а з напільної північно-східної сторони – трьома лініями укріплень. У крайній південній частині маємо заглиблення рову до 2,20 м. Глибина поступово зменшується у напрямку до центру. У центральній частині, ймовірно, був в'їзд на дитинець, про що свідчить підвищення рову на глибину.

Майданчик дитинця неправильної форми, яка нагадує трикутник. По краях майданчика спостерігаються залишки валу висотою до 40 см. Майданчик розширюється по краях у напрямку півдня і півночі на 30 м від в'їзного валу дитинця. На краю північної сторони площадки, по лінії валу, в напрямку захід-схід є 3 розширення, що виступають за його межі. Ймовірно це залишки оборонних споруд (башт).

Площадка майданчика у крайній західній частині звужується до 12 м, а також значно понижується. У цій частині простежується стародавній в'їзд на городище. Система укріплень має три ряди зі значним зниженням до напільної частини.

Крім того, зі слів місцевої жительки М. Ганасюк, у північно-східній частині, перед в'їздом у городище, при будівництві дороги у 70-х рр. ХХ ст., було знайдено кістяки, а саме будівництво зупинене. У другому напільному валі утворено провалля. Тому місцеві жителі називають цю місцевість здебільшого «Могилки», однак побутує й інша назва – «Городиська».

У процесі розвідки городища Княгинин нам вдалося зібрати фрагменти кераміки різних періодів історії, а саме: 5 фрагментів трипільської культури, 1 фрагмент стінки і 1 фрагмент вінчика горщика чорноліської культури, 3 уламки скіфського посуду та 4 зразки давньоруського часу. Фрагменти трипільського посуду представлені 4 стінками та 1 фрагментом вінчика миски діаметром 14 см. Товщина стінок коливається від 0,6 до 0,8 см.

Фрагмент кераміки чорноліської культури представлений стінкою сірого кольору товщиною 0,7 см та одним фрагментом вінчика горщика діаметром 18 см чорного кольору. На поверхні стінки наявний орнамент у вигляді заглиблень, які з'єднані між собою і утворюють фігуру схожу на трикутник, який постійно стає більшим. Аналогії орнаменту у вигляді прокреслених ліній у верхній частині плічок, що нагадують звисаючі трикутники і наліпи близької форми знаходимо в Чернянському могильнику [6, с. 251, 493]. Це дозволяє датувати стінку горщика першою половиною ІХ ст. до н. е. [11, с. 175, 212]. На вінчику наявний орнамент у вигляді хвиль, в яких у середині простежено наскрізні отвори.

Скіфська кераміка представлена 1 вінцем горщика діаметром 18 см, одним фрагментом миски діаметром 28 см та 1 стінкою. Фрагмент вінчика сірого кольору.

Давньоруська кераміка представлена 2 стінками сірого кольору без орнаменту та діаметром 18 та 22 см. Їх профіль характерний для кераміки ХІІ–ХІІІ ст.

Отже, історія археологічних досліджень давньоруського Княгининського городища в околицях Кам'янця-Подільського є важливим кроком на шляху історичної реконструкції матеріальної та духовної культури регіону, який в археологічному плані вважаємо перспективним.

Крім того, можна зробити припущення, що життя в Княгининському городищі існувало в трипільський час, скіфський та давньоруський періоди. Це засвідчує проведений нами аналіз керамічного матеріалу з даного городища.

Список використаних джерел та літератури

1. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністрів'я IX–XIII століть : монографія. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2009. 304 с.

2. Болтанюк П. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський. *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / редкол.: В. С. Травінський [відп. ред.] та ін.* Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. С. 119–123.

3. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губерн. правл., 1901. VII. 401, LVIII с.

4. Захар'єв В., Старенький І., Шпаковський С. Городища в Княгинині та біля Княжполя в околицях Кам'янця-Подільського: історія та сьогодення. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015.* Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. С. 96–107.

5. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : ІА НАНУ, 1999. 252 с.

6. Махортих В. Культура та історія киммерійців Північного Причорномор'я. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – Археологія. Київ : Інститут археології НАН України, 2008.

7. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністрів'я. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2006. 96 с.

8. Маярчак С. П. Історико-культурний розвиток Середньодністрівського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя : монографія. Хмельницький : ФОП Сторожук О. В., 2018. 488 с.

9. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. 638 с.

10. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Ю. Й. Сіцинський ; упоряд. О. Л. Баженов. - Репр. вид. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2004. 135 с.

11. Фидельський С. Чернолесская культура в X – первой половине VIII в. до н. э. Дисертація на соискание ученой степени доктора истории. Специальность 613.01 – Археология. Кишинэу: Молдавский государственный университет, 2015. 283 с.

Токарчук О. О.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

СМОТРИЦЬКИЙ ЗАМОК В СИСТЕМІ ОБОРОНИ ПОДІЛЛЯ

У статті досліджуються історія Смотрицького замку, а саме його структура, роль та значення в системі оборони Поділля.

Ключові слова: Смотрич, замок, Поділля, Коріятовичі.

Будівництво фортифікаційних споруд Поділля нерозривно пов'язане з політичною історією краю, яка розпочалася в середині XIII ст. Ситуація була дуже складна і цілком залежала від процесу колонізації українських земель, та напруженої боротьби поляків, литовців і татар за Подільську землю, оскільки ця територія відігравала важливу роль у розвитку середньовічної транзитної та місцевої торгівлі [1, с. 79].

У XIII–XIV ст. Литовське князівство почало зміцнюватися завойовуючи українські та білоруські землі. Так в 1362 р. литовський князь Ольгерд перемігши в битві на Синіх Водах, завойовує Київ і Поділля, віддавши останнє Коріятовичам. Потрібно відмітити, що вони почали опановувати Поділля ще після поділу Руського королівства. Згодом, взявши участь у битві на Синіх Водах четверо братів Коріятовичів: Олександр, Юрій, Костянтин і Федір закріпили своє володарювання на Поділлі та утворили Подільське князівство. Брати правили разом. Найстарший із них Юрій отримав Кам'янець, а Костянтин Смотрич. Федір Коріятович у той час перебував в Угорщині, і тільки в 1371 р. до Поділля повернувся Олександр Коріятович. За часів правління цих князів на Поділлі у містах були зведені різні оборонні фортифікації: замки та фортеці. Литовська влада принесла на тодішнє Поділля порядки та культуру Русько-литовського князівства [2, с. 10; 4, с. 4].

Серед найважливіших міст Поділля можна назвати Кам'янець, Хотин, Меджибіж, Бакоту та ін. Вони мали замки, які були розташовані на стратегічних місцях для контролю шляхів сполучення та слугували не тільки в якості оборонних споруд, але і як центри для культурного та політичного життя подолян [2].

Уже в XII с. згадуються руські літописи про Смотрицький замок, який був знищений у ході монголо-татарської навали 1240 р. [5]. Щодо його розташування, можна зазначити, що Смотрич знаходиться на однойменній річці за 30 кілометрів верх за течією від м. Кам'янця-Подільського, при впадінні у неї правої притоки р. Яромірки. Тут, в обмеженому місці, з двох сторін водами цих річок

на високому мису з прямовисними скелями висотою до 20 м знаходиться сучасне смт Смотрич, колишня давня столиця Поділля. В місті була резиденція Юрія Коріятовича. Сама природа місцевості вказує на те, що тут було зручно побудувати твердиню. Відомо що в старому Смотричі був замок, один з тих, що боронив територію Подільського князівства, але на жаль він не зберігся до нашого часу [7]. Незважаючи на це є джерела та деякі матеріали, що дають нам можливість дещо дізнатися про цю втрачену пам'ятку.

Вперше до історії давнього Смотрича звернувся відомий подільський дослідник Ю. Сіцінський, який в своїй роботі «Смотрицький замок» зазначив: «Русько-литовський літопис, оповідаючи про діяльність Коріятовичів на Поділля, каже що вони перш усього знайшли твердню на річці Смотричу і тут «нарядили» собі «город» Смотрич. Не відомо, чи було се «нарядження» відновленням старого міста Смотрича, яке може існувало й раніш, як Бакота, що була відома ще в XII–XIII ст., чи Смотрич з'явився при Коріятовичах як нове поселення. Про місто Смотрич ніяких звісток ні в літописах ні в інших історичних документах нема раніш другої половини XIV ст.» [3, с. 11]. Дослідник вважав, що слово «нарядження», означало укріплення поселення замком. З цього літопису нам відомо, що з розбудовою Смотрича при Коріятовичах було збудовано замок.

За даними опису Смотрицького замку 1494 р., який був перекладений Ю. Сіцінським, він мав будівлі з добрих дубових колод, в яких міщани та шляхта тримали камери для зберігання своїх речей в час небезпеки, такі споруди займали майже половину замку [3]. Крім цього, замок складався із таких основних структур:

- **Брама** – місце, де розміщувалась зброя.
- **Чорна хата** – стояла вище замкової брами, була укріплена старовинним муром.
- **Спіжарня** – приміщення, де розміщувалися барбениці [дерев'яні діжки або барильці] із порохом та продуктовими запасами. Вона виконувала функції складу.
- **Пивниця** – приміщення з напоями та рідинами для приготування.

Можна зауважити, що в самому Смотричі була одна пивоварня. Хоч немає детальної інформації коли вона була збудована, але можна припустити, що вона могла забезпечувати потрібними речами пивницю замку.

Зі зброї можна виділити наступні припаси: у брамі був фокляр (гармата) на підставці і на колесах, а друга над брамою в башті і

Рис. 1. Костел св. Миколая на пагорбі колишнього Смотрицького замку. Малюнок Наполеона Орди, який побував у Смотричі у 1870–1872 рр.

в процесі боротьби прихильників Свидригайла з поляками. Проте, під час однорічного перемир'я, Свидригайло втрачає контроль над ним [7, с. 222]. Замок було відновлено лише згодом і він набув статусу «королівського чи державного» [8, с. 6–8].

Ю. Сіцинський висловлює припущення, що замок було знову зруйновано, а завдяки наданому дозволу короля Сигізмунда I Старого, його у 1518 р. почали відбудовувати. Дозвіл був наданий у зв'язку з потребою захисту мешканців від набігів татар [5]. Проте вже на кінець XVIII ст. він перестає функціонувати.

Так закінчується історія Смотрицького замку, руїни якого в більшій частині не збереглися. Польський художник Наполеон Орда, відомий своїми мальовничими зображеннями історичних пам'яток Східної Європи, зокрема Польщі, Литви, України та Білорусі подорожуючи, у 1870–1872 рр. замалював вид Смотрича з річкою та залишками Смотрицького замку й костела св. Миколая (рис. 1) [6].

Цікаво що жодної археологічної експедиції чи значних розкопок в Смотричі, на сьогодні, не було проведено. Тому такі дослідження на території замку можуть дати нові матеріали для подальшого розуміння тих історичних процесів, які відбувалися на українських землях.

Список використаних джерел та літератури

1. Виногородська Л. І. Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 79–87.
2. Сіцинський Є. Й. Нариси з історії Поділля. Ч. 1: Нарис 1. Загальний огляд історії Поділля. Вінниця, 1927. 726 [2] с.
3. Сіцинський Є. Й. Смотрицький замок / Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Передм. та упоряд. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 22 с.
4. Сіцинський Є. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. : історично-археологічні нариси / Українська академія наук. Київ, 1928. 99 с.
5. Balinski M., Lipinski T. Smotrycz. Starożytna Polska. Warszawa, 1845. T. 2. 546 s.
6. Сачек П., Кравченко Я. Наполеон Орда і Україна. Київ : Оранта Арт Бук, 2014. 204 с.
7. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. 1266 с.
8. Архив Юго-западной России. Ч. 5: [Акты о городах (1432–1798)] : Т. II. Вып. 1: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765–1791 гг. Киев, 1890. 1287 с.

Ченцов Я. М.

*Одеський національний
університет імені І. І. Мечнікова*

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ СТЕПОВОЇ ЗОНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В публікації здійснена спроба зібрати та систематизувати наявні дані про археологічні пам'ятки золотоординського періоду виявлені та дослідженні на території степового Правобережжя України. Це дослідження не є повним переліком та аналізом усіх пам'яток залишених у цьому регіоні Золотою Ордою, як-от окремі кочівницькі поховання або стоянки. Автор намагається через систематизацію та невелику характеристику визначних пам'яток започаткувати тенденцію до каталогізації та ретельного вивчення усієї спадщини досліджуваного періоду історії України. Це вкрай важливо, бо в сучасній археології України, попри намагання низки дослідників, не приділяється достатньої уваги Золотій Орді та пізньосередньовічним кочівникам, які увійшли до її складу.

Ключові слова: *Золота Орда, Правобережжя, кочівники, городище, археологічні пам'ятки, місто.*

Вивчення пам'яток золотоординського часу на території України є доволі складною проблемою. До нас дійшло мало писемних джерел часів Золотої Орди. Тому, досить важливим є дослідження відомих та виявлення і введення до наукового обігу нових археологічних пам'яток цього періоду. В контексті нашого дослідження – це стосується пам'яток степової зони Правобережної України.

Наукова новизна роботи полягає в спробі систематизації виявлених на зазначеній території пам'яток, приналежних до Золотої Орди та їх характеристики.

Щодо актуальності, то тема Золотої Орди, яка в середині XIII – початку XV ст. займала значну територію сучасної України і наразі є недостатньо вивченою та представленою в українській історіографії попри спроби ряду видатних науковців звернути на неї увагу в своїх дослідженнях. Говорячи про археологічні дослідження, то досі, суттєвою проблемою є виокремлення пам'яток Золотої Орди з пізньокочівницьких, які у великій кількості представлені в українському степу. Правобережжя України, в контексті археологічної вивченості, щодо цього періоду, поступається Лівобережжю, де кількість профільних археологічних досліджень досить висока, хоча і зосереджена на локальних територіях.

Географічно територія Правобережжя, як і по ту сторону Дніпра, поділяється на степ та лісостеп і хоча монголи, звісно, були кочівниками, золотоординські пам'ятки в деякій кількості представлені і в лісостепу. До монгольської навали в степовій зоні Правобережжя сучасної України кочували торки-огузи та половці. У 20-х рр. XIII ст. половці були розбиті монголами та увійшли до складу Монгольської імперії де майже повністю розчинились, утворивши собою та іншими кочівницькими племенами те, що зараз ми розуміємо під визначенням татари.

У 1242 р., після завершення західного походу Бату, більша частина України, в тому числі Правобережжя, опинилось під владою монголів. Із виникненням та утвердженням Золотої Орди в 1269 р. увійшла до її складу, де перебувала, за винятком деяких частин, до битви при Синіх Водах у 1362 р.

Тож, перейдемо до власне археологічних пам'яток, залишених Ордою на території Правобережжя:

Торговицький археологічний комплекс. З 1997 р. Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка при підтримці Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту

історії НАНУ ведуться охоронні розкопки ґрунтового могильника золотоординського часу біля с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області.

Археологічні розкопки засвідчили існування комплексної пам'ятки золотоординського часу на березі р. Синюхи (поселення з характерними рисами міської золотоординської культури та могильник). Якщо додати численні знахідки джучидських монет з могильника, відомих з друкованих джерел, музейних та приватних колекцій, а також з усних повідомлень місцевих жителів, складається враження про Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів XIV ст. на Правобережжі Дніпра в золотоординський період [3, с. 78]. Враховуючи його географічне розташування на крайньому північно-західному порубіжжі з підвладними руськими землями, можна говорити й про особливий статус міста як адміністративного центру одного із західних улусів Золотої Орди. Сукупність описаних особливостей та знайдених артефактів дають можливість висловити припущення, що припинення життя у місті відбулося в результаті військових подій. Археологічні свідчення корелюються з даними писемних джерел щодо локалізації Синьої Води. Загибель золотоординського міста цілком вірогідно може бути пов'язана із військовою акцією литовського князя Ольгерда у 1362 р., що завершилася його перемогою над татарами [5, с. 17].

Торговицький комплекс, що включає в себе і місто і могильник, є цікавим і перспективним об'єктом дослідження. Наявність могильника, вивчення антропологічного матеріалу дозволить поставити питання про співвідношення місцевого і прийшлого компонентів серед населення даного регіону, наблизитись до розуміння етнічних процесів на території Правобережної України в золотоординський період [3, с. 79].

Тягинське городище. Перші роботи тут були розпочаті у 1914 р. Відомий український археолог і краєзнавець В. Гошкевич провів загальні обстеження на городищі біля с. Тягинка (зараз – Бериславського району Херсонської області), стаціонарні розкопки фортеці Тягин та могильника. Результати досліджень були надруковані у Літопису Херсонського музею у 1916 р. [1, с. 133].

Розвідки та стаціонарні роботи на городищі та фортеці проводили М. Оленковська (Абікулова), М. Оленковський, С. Бахматов, В. Ільїнський, Д. Кобалія, Д. Сикоза, але переважна частина і городища і фортеці не були досліджені. У 2016–2017 рр. Південною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України було

здійснене обстеження городища та проведені невеликі розкопки. В 2018 р. були розпочаті розкопки на пам'ятці національного значення фортеці Тягин Бериславського району Херсонської області.

Розкопками на південно-західному краю плато, де розташована територія городища, підтверджена наявність великого золотоординського міста другої половини XIII – середини XIV ст. Про це свідчать відкриті будівельні залишки, конструктивні деталі водогону та уламки глиняних труб, комплекс різноманітних артефактів, які мають аналогії серед золотоординських пам'яток на широкому просторі Причорномор'я та інших районах поширення культури Золотої Орди. Дослідження засвідчили продовження існування поселенської структури, функціонування переправи на торгівельному шляху, що підтверджується знахідками предметів матеріальної культури, зокрема кераміки, польських та золотоординських монет кінця XIV – першої половини XV ст. [2, с. 447].

Монкастро. Сучасне м. Білгород-Дністровський, як відомо, має свою цікаву і тривалу історію. На його місці, в різні часи, існували пам'ятки різних епох та народів. Щодо досліджуваного нами періоду, дослідник О. Кравченко, який у радянські часи займався саме середньовічним періодом історії міста зазначає, що назва Монкастро, була дана італійськими торговцями використовувалась у той час. Час володарювання містом Золотою Ордою визначається як кінець XIII – 60–70-ті рр. XIV ст. Матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень, дозволяють характеризувати Монкастро як торгово-ремісничий центр на нижньому Дністрі зі специфічною архітектурою і матеріальною культурою, яка склалась у золотоординський час. Населення міста було поліетнічним і, в більшості, переміщеним сюди з більш східних районів величезної Золотої Орди. Завдяки цьому тут формується специфічний варіант золотоординської культури, яка є характерною для кожного великого міста цієї держави [6, с. 115–116].

Також в межах річчч Дністра і Дніпра, з різних джерел, відомо сім золотоординських міст. Їх перелік був зібраний радянським дослідником В. Єгоровим [4].

Городище Маяки біля с. Маяки Одеської області. У джерелах відмічено існування на цьому місці переправи через Дністер із залишками мечеті і розвалами кількох кам'яних споруд. Очевидно, цей населений пункт знаходився на караванній дорозі, що вела зі Сходу до Акерману. Городище Велика Мечетня на правому березі Південного Бугу біля с. Велика Мечетня Миколаївської області. Безіменне горо-

дище на Південному Бугі, в районі злиття річок Кодими і Синюхи. В джерелах ХVІ ст. коротко повідомляється про завали золотоординських споруд, що відносяться до часів правління хана Узбека. У цьому місці локалізується переправа через Південний Буг під назвою Вітовтів брід. Городище Солоне на лівобережжі Південного Бугу біля с. Солоного; городище Аргамакли-Сарай на правому березі р. Громоклеї, правої притоки Інгулу. У ХІХ ст. тут були відмічені біля балки Мечетної руїни мечетей та фундаменти споруд, з-поміж яких виділявся фундамент великої споруди. Городище Ак-Мечеть на правому березі Південного Бугу біля с. Ак-Мечеть. У ХІХ ст. тут були зафіксовані руїни золотоординського міста. На карті Річчі Заноні в цьому місці зображено мечеть. Городище Баликлей біля місця впадіння р. Чичаклей в Південний Буг [7, с. 275–276].

Усі ці пам'ятки не мають назви із золотоординського часу і археологічно не досліджувались.

Отже, нами були перераховано та стисло охарактеризовані головні досліджені або зазначені пам'ятки часів Золотої Орди на території степу Правобережжя України. Як можна побачити, їх досить мало. Це в першу чергу пов'язано не з їх історичною відсутністю, а з низьким ступенем дослідження, особливо в деяких регіонах. Тож, археологічне вивчення регіону є перспективним в контексті заповнення цих білих лакун давньої історії України. Особливо це стосується пам'яток, які були виявлені у джерелах, але ніяк не зафіксовані археологічно.

Список використаних джерел та літератури

1. Біляєва С. О. Археологічні дослідження городища та фортеці Тягин: деякі результати та завдання. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 1 (30). С. 133–139.

2. Біляєва С. О., Гуленко К. С., Грабовська О. В., Ієвлев М. М., Манігда О. В., Фіалко О. Є., Чубенко О. В. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я: результати і перспективи досліджень. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 447–460.

3. Бокій Н. М., Козир І. А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ, 2003. С. 41–83.

4. Єгоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва : Наука, 1985. 245 с.

5. Козир І. А. Торговицький археологічний та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Історичні науки*. 2014. Вип. 20. С. 10–21.

6. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). Київ : Наукова думка, 1986. 132 с.

7. Позивай Т. Д. Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 273–277.

Якубовська О. Д.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

БОЛОХІВСЬКІ ГОРОДИЩА НА ХМЕЛЬНИЧИНІ

У публікація здійснена спроба узагальнити інформацію про городища Болохівської землі на території Хмельницької області. Подано стисла їх характеристика здійснена за результатами археологічних досліджень.

Ключові слова: Болохівська земля, городище, Губин, Городець, Кудин, Тихомль, Гнійниця.

Болохівська земля – це відносно невелике князівство на південно-західній околиці Давньоукраїнської держави, яка розташовувалася у порубіжжі земель Київського, Галицького, Волинського князівств на площі 62 тис. км² [6, с. 123].

Вперше питання Болохівської землі порушив історик М. Карамзін. Надалі цю тему продовжили досліджувати такі відомі історики як М. Грушевський, Ю. Сіцінський, П. Раппопорт, М. Дашкевич, В. Гончаров, В. Кочубей, В. Якубовський, О. Приходнюк [2, с. 36].

У результаті аналізу писемних джерел та археологічного вивчення поселень регіону встановлено, що болохівському політичному явищу властиві всі ознаки руського державного утворення. Це стосується, в першу чергу, провідних рис, які об'єднують окремі болохівські пам'ятки в єдиний поселенський масив – основу території проживання населення, що залишило після себе різноманітні давньоукраїнські поселення та могилиники [6, с. 123].

На території Хмельничини залишилось багато пам'яток Болохівської землі [3, с. 91]. Зокрема, *Губин* – Болохівське місто, яке знаходиться в однойменному селі на Хмельничині на високому мисовому виступі у місці впадіння р. Ладижка у правий берег р. Случ. Губин виступав як важливий історичний центр Болохівської землі. Назва урочища, де розташоване городище – Замок [10, с. 49]. У першій половині XIII ст. центр – фортеця цього міста складалася із чотирьох секторів на правобережжі р. Случ та неукріпленого торгово-ремісничого посаду – на лівобережжі цієї ж річки [9, с. 196].

На території Губинського городища археологами було виявлено три ґрунтових могильники, один з яких знаходиться справа від гирла р. Ладижка, другий – на території південного укріпленого сектора, а третій фіксується за 88 м на південний захід від історичного центру Губина.

Впродовж археологічних експедицій до Губина було виявлено рештки 15-ти жител, 29-ти порожнистих клітей та частину площі 3-х могильників, про які згадувалось вище. Житлами були одно – та двоповерхові споруди. Тут було виявлено гончарну кераміку XII–XIII ст., побутові вироби з заліза та каменю, кістки, зброю, предмети озброєння, спорядження вершника та верхового коня. Крім того, під час досліджень траплялися речові скарби, які були сховані під час монголо-татарської навали в 40–50 рр. XIII ст. [6, с. 125–126; 7, с. 190].

Дослідження на території Губинського літописного городища дали археологічні джерела для осмислення форми і призначення об'єктів архітектури, створених на території північної частини пам'ятки. Археологічні роботи слугують джерелами для реконструкції різних аспектів духовного життя та виробничої діяльності населення середньовічного м. Губин [8, с. 265].

Городець. Давньоукраїнське місто Городець розташовувалось на правому березі р. Іква, в урочищі Вали, навпроти с. Теліжинці (Хмельницький район, Хмельницька область).

У ході археологічних досліджень вдалося з'ясувати, що літописний Городець належить до феодальних поселень із площею біля 30 га (укріплений центр городища – 3,52 га і неукріплене селище – 23 га). Впродовж 13 польових сезонів на площі 0,63 га відкрито 14 жител, 5 печей літнього користування, 9 господарських ям-смітників, 2 льохи і 8 приміщень виробничого призначення, а саме: 2 гончарні й одна ювелірна майстерня, 3 борошномельні комплекси, 1 зерносушильний, 2 скарби у кількості 60 предметів, виготовлених із благородних металів.

Розкопки, які проводила експедиція під керівництвом В. Якубовського на площі подвір'я фортеці довели, що вал внутрішньої будови включав, так звані, кліті, які використовували для господарських і житлових приміщень. Внутрішня лінія валів являла собою фортифікаційний пояс із дерев'яно-земляних зрубів. Зовнішня (третя) лінія – це земляний вал, який насипаний із глини різних порід. На площі дитинця, археологам також вдалося простежити гумусний шар трипільського часу. Це дало змогу стверджувати, що жит-

тя у Городці вперше існувало у трипільські часи за доби енеоліту (IV–III тис. до н. е.). Дослідник зазначає, що культурний шар пам'ятки вельми потужний і насичений знахідками. У ньому виявлено виробки з каменю, кістки людей, тварин і птахів, предмети побуту та прикраси з чорних і благородних металів, а також спалені дерев'яні конструкції будівель XII–XIII ст. [4, с. 200–205].

Кудин. Серед болохівських міст, згадуваних літописами у 1241 р. з приводу походу Данила Галицького, згадувалося місто Кудин. Руїни цього городища є на західній околиці с. Кудинка, що на Летичівщині Хмельницької області в урочищі Вали. Належить до укріплень дводольного планування. Тут збереглися п'ять рядів валів і ровів, кінці яких спадають до обриву лівого берега р. Південний Буг. У північно-східній частині знаходиться в'їзд.

Розвідковими роботами 1953 р., які здійснив на городищі П. Раппопорт з'ясовано товщину культурного шару і первісну висоту фортифікаційних споруд. У 1973 р. місцевий колгосп, здійснюючи підсіпку новозбудованого мосту на р. Південний Буг, частково зрізав зовнішній (п'ятий) вал городища. Обстеженнями, які було проведено в тому ж році на місці розритого валу (35 м), виявлено 7 людських черепів, уламки перегорілих колод і розчавлену давньоукраїнську кераміку. Городище датується матеріалами XII–XIII ст. [5, с. 35].

Важливу роль у житті Болохівської землі відігравали два міські центри: Тихомль і Гнійниця (Михнівське городище) [1, с. 71], які знаходилися на північно-західному рубежі князівства.

Тихомль. Цим містом, як і Шумськом, Корчином та Гнійницею, у XII ст. володіли київські князі. Так, літописна стаття 1152 р. повідомляє, що великий стольний князь Ізяслав Мстиславович, володіючи Погориною, «*послав посадників своїх у городи, що про них цілував був хреста Володимир, – у Бужськ, у Шумськ, у Тихомль, у Вигошев, у Гнійницю*». Згодом місто контролюють волинські князі.

Відтак, восени 1214 р. Тихомль переходить до галицьких князів Данила і Василька Романовичів. У складі галицьких земель місто перебувало тривалий час. Про це є вказівка у літописному повідомленні 1233 р. Після цього, звістки про місто зникають. Далі місто опиняється у сфері впливу болохівських князів.

Городище м. Тихомль збереглося біля села з однойменною назвою на Білогірщині Хмельницької області, де його захищають р. Горинь і стрімкі та високі схили мису [1, с. 32]. Розвідкові розкопки кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст., здійснені М. Тихановою і П. Рап-

попортом, показали, що розквіт фортеці міста припадає на XII–XIII ст. [6, с. 137–139].

За 32 км на північний схід від Тихомля по течії р. Горинь знаходиться ще один міський центр – *Гнійниця*. Давньоукраїнський літописець фіксує це місто у повідомленні 1152 р., згадуючи його серед інших міст Погориння, за які у XII–XIII ст. вели суперечку та уперту боротьбу київські, волинські та галицькі князі.

У науковій літературі свого часу була поширена версія про те, що Гнійницю варто шукати біля сучасного с. Поліське, що на Ізяславщині Хмельницької області. Однак це припущення не підтвердилося. Дослідженнями кінця ХХ – перших десятиріч ХХІ ст. з'ясовано, що руїни літописної Гнійниці розташовуються не там, а над лівим берегом р. Горинь, між селами Дібровка (колишне с. Мала Гнійниця) і Михнів згаданого району. Про це свідчать рештки фортеці і два курганних могильники, які складають єдиний історико-археологічний комплекс.

Дослідженнями доведено, що рештки історичного центру Гнійниці розташовуються у Михнівському лісі (урочище Грабина). Колись це була потужна дерев'яна фортеця, яка складалася із двох укріплених частин – дитинця і посаду – площею понад 1,5 га. Із заходу до фортеці прилягало велике (15 га) неукріплене селище. Розвідковими роботами на дитинці у 1971 р. було виявлено спалений культурний шар з матеріалами XII–XIII ст. Цим же часом датується і курганний могильник, закладений за 300 м на північний захід від городища. На його території у 1994 р. зафіксовано 40 земляних насипів заввишки від 0,4 до 1,5 м. Того ж року досліджено курганний могильник, який знаходиться ближче до с. Мислятин, археологічно не вивчався [6, с. 73–74].

Отже, згідно досліджень, Болохівська земля формувалась у досить важкий період в історії України – період феодалної роздробленості давньої Русі. Однак ці історичні події ніяк не завадили стрімко розвиватись матеріальній та духовній культурі стародавніх українців. Завдяки плідній праці науковців ми маємо чудову можливість ознайомитись зі скарбами, які залишили нам наші предки.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. Чернігів: «Деснянська правда» 2011. 176 с.

2. Захар'єв В. А. Семенчук С. О, Шпаковський С. М. Виявлені В. І. Кочубеєм давньоруські городища Синютки (Двірець), Михнів (Гнійниця)

верхів'я р. Горинь: теперішній стан і перспективи охорони. *Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: Від Давнини До Сьогодення»*. Шепетівка, 2015. С. 35–42.

3. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ : «Стародавній світ», 2014. 164 с.

4. Тимків С., Семенчук С. Дослідники літописного Городця. *Село Теліженці на Старосинявщині: історія, проблеми, перспективи розвитку* (Збірник матеріалів науково-краєзнавчої конференції, приуроченої світлій пам'яті знаного освітянина, громадського діяча, воїна, Почесного краєзнавця Хмельниччини Ігоря Петровича Русого та 440-ї річниці найдавнішої писемної згадки про с. Теліжинці. Сmt Стара Синява, с. Теліжинці. 19 серпня 2022 р. Вінниця : ТВОРИ, 2022. С. 200–215.

5. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі : наукове видання. Кам'янець-Подільський : «Медобори», 2003. 159 с.

6. Якубовський В. І. Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 352 с.

7. Якубовський В. І. Давньоруське городище с. Губин – важливе археологічне джерело з історії краю. *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 4'2015. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. С. 185–196.

8. Якубовський В. І. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII–XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи. *Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр. археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича*. Київ–Чернівці : Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 255–266.

9. Якубовський В. І. З історії досліджень археологічних пам'яток та історіографії Болохівської землі. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917–1921 рр. присв.): науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Старокостянтинів. 7–8 червня 2019 р. редкол.: Л. В. Баженов, докт. іст. наук, проф. (голова). О. М. Завальнюк, докт. іст. наук, проф. (співголова) та ін.* Старокостянтинів : ФОП Словіцький М. Я. 2019. С. 187–201.

10. Якубовський В. І. Середньовічний Губин у контексті археологічних розкопок. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Болохівщина осягнення історії (17–18 вересня 2009 року). Присвячено 800-літтю міста / редкол.: О. І. Журко (гол. ред), Баженов Л. В., Григоренко О. П. та ін).* Старокостянтинів, 2009. Ч. I. С. 77–81.